

83.3(2Рос 37)

Б-66

1292092

Биттирланы Тамара

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ДИАСПОРАДА СУРАТЛАУ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ

Биттирланы Тамара

1292092
КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР
ДИАСПОРАДА СУРАТЛАУ
ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ

83.3(5144)=632.33

~~Б664~~УДК-821.512.412
~~ББК-83.3(2Рос37)~~
~~Б-66~~

Къабарты-Малкъар илму-излем институтну
Илму советини оноуу бла басмаланады

Илму редактору

Улакъланы Зейтунну жашы Махти,
филология илмуланы доктору, профессор

Кесаматчыла:

Сарбашланы Мустафаны кызы Алёна,
филология илмуланы доктору
Атабийланы Даутуну кызы Асият,
филология илмуланы кандидаты
Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубий,
филология илмуланы кандидаты

Б – 66 **Биттирланы Шамшудинни кызы Тамара.** Къарачай-малкъар диаспорада суратлау чыгъармачылыкъ. Нальчик, КъМШИИ-ну басма бёлюмю, 2015. – 184 бет.

Китап къарачай-малкъар мухажирлени маданиятларыны бусагъатдагы болумуна жораланады. Биринчи кере ол маданиятны айныу жолу кёп архив, адабият, кёлден чыгъармачылыкъ шартланы юсю бла ачыкъланады. Къарачай-малкъар халкъны ёмюрлени теренинден келген сёз усталыгы мухажирлеге тыш жеринде, Ата журтдан узакъда жюзден артыкъ жылны ичинде чачылмай-жутулмай турургъа онг бергенлей келеди.

Халкъыбызны адабиятын, маданиятын суйгенле бу китапда Кавказдан узакъда тургъан жерлеширибизни ниет дуниялары бла шагъырей болургъа онг габарыкъдыла.

Китапны тышын жарашдырыуда авторну «Бапшюйюкню тою» (1960) деген сурат коллекциясындан алынган сурат хайырланнганды.

ISBN 978-5-91766-101-8

© КБИГИ, 2015
© Биттирланы Тамара, 2015

Т.Ш. Биттирова

**ЛИТЕРАТУРНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ
ДИАСПОРЕ**

83.3(БТЧ) = 632.93

УДК 821.512.412

ББК – 83.3(2Рос37)

Б – 66

Печатается по решению Ученого совета ФГБНУ
«Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований»

Научный редактор

М.З. Улаков, доктор филологических наук

Рецензенты:

А.М. Сарбашева, доктор филологических наук

А.Д. Атабиева, кандидат филологических наук

К.А. Мизиев, кандидат филологических наук

Бигтирова Т.Ш. Литературно-публицистическая деятельность в карачаево-балкарской диаспоре. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2015. – 184 с.

Монография посвящена эстетически значимым литературно-публицистическим и фольклорным фактам, определяющим современную духовность карачаево-балкарской диаспоры в Турции. Впервые на обширном материале исследуются пути становления художественного словесного творчества, которое рассматривается в качестве основного фактора сохранения этнокультурной идентичности карачаево-балкарской диаспоры, дисперсно проживающей в иноязычной среде.

Книга адресована специалистам по культуре и истории карачаевцев и балкарцев, а также всем, кто интересуется данной проблематикой.

В оформлении обложки использована фотография с фотоколлекции автора «Свадьба Башюйюк» (1960).

ISBN 978-5-91766-101-8

© КБИГИ, 2015
© Бигтирова Т.Ш., 2015

АЛ СЁЗЮ

Тыш кыраллада Россейни талай халкыны юзюлген бёлеклери жашайдыла. Ол зат бизни кыралны, битеу да дуняны тарых болумлары бла байламлыды. Орус халкыны тыш кыраллада онла бла саналган миллионлары бар эсе, башха халкъланы диаспоралары мингле бла саналадыла. Алай, уллу, гитче болсада, диаспораланы бир бирлерине ушатхан кёп зат барды – Россейде, Ага журтда кьалган уллу миллет бёлюмюне итинуи, тилни, культураны сакълау, Кавказ бла бирликни юзмей тутуу, чачылып жашагъанны энчи миллет эм маданият жолун айнытыу дегенча.

Жыйырманчы ёмюрню 90-чы жылларында кыралыбызда болган тюрлениулени магъаналы шартларындан бири ачыкълыкыгъа жол кырал идеологияда баш жерни алгъанды. Аны себебинден Россейни халкъларыны ниет дунялары да байыкъланыргъа онг тапхандыла. Къыралдан тышында, Россейни халкъларыны диаспораларында айныгъан маданият бла шагъырей болуу, аны тинтиу эм туугъан от жагъагъа ийлешдириу дегенча магъаналы, жууаплы ишни алимле кьолгъа алып тебирейдиле.

Кавказ халкъланы мухажирликлерине жораланнган бусагъада кёп илму иш барды. Кёчюнчуолени къадарларын тарыхчыла, этнологла, маданиятчыла, политологла тинтедиле. Илму ишледе кёп тюрлю соруу салынып, алагъа жууап изленеди. Алимле бек башындан ол жамауат излемни сылтауларын ачыкълау, аны бла бирча диаспораны 200 жылгъа жууукъ заманны ичинде тарыхы эмда мындан арысында ачыкьдан-ачыкь болуп барган дуняда диаспора кесини миллет энчилигин кьалай бла сакъларгъа болугъуна жууап излейдиле.

Мухажирликни юсюнден тинтиу ишле 19 ёмюрню ахырында башлангандыла. Биринчи болуп кёчгюнчюлюкню сылтаулары орус алим А.П. Берже тинтип тебирегенди, бу кезиуте дери да орус алимле диаспораланы юсюнден жазгъанлары тохтатмагъандыла (1).

Онтогузунчу ёмюрде Малкъаргъа бла Къарачайгъа келе-кете тургъан жолоучула, алимле, сылтаулары толу ачыкъламасала да, Тюркге мухажирлик не ючюн башланганыны юсюнден кеслерини фикирлерин кьойгъандыла. Аладан бири, белгили инглизли алим Дуглас Фрешфильд болгъанды. Ол бери 1868 жыда, орус-кавказ уруш бошалгъан кезиуте келип, Малкъарны Тюрк бла байламлыгын белгилей, илму литературада тюбемеген оюмланы айтады: «Огъары Малкъарда жашагъанланы барысы да бир тайпаны адамларыдыла. Кеслерине да тау тюркюлебиз дейдиле. Ала Константинопольну кьолгъа этген тюркюлени бир бутагъына саналадыла. Эртге заманлада алада патриархалыкъ болгъанды. Элге кьолайлы юйюрден чыкыгъан башчы оноу этгенди. Ол къартлык хорлап неда ауушса, аны орунуна юдегилеринден бири оноучугъа салыннгады. Ол бий юйюрню адамларына уа оноуну моллала этип болгъандыла. Алагъа уа оноу не Стамбулдан неда Меккадан келгенди. Стамбул бу халкъгъа дуня арасы болгъанды: артыкъ бек сагъыш этмеген, кеси кючлерине базынган жаш уланда, анда патчах жашау этер умут бла ары жол салгъандыла» (2).

Дуглас Фрешфильд малкъар жамауатда Тюркге кечерге иттиуюню сылтауларындан бирине орус патчахлыкны жанындан кысыудукну, аны алдау политикасын салады: «Сизге ол кыралдан Меккагъа жюрюген тынч болдукду, сора кесигизни дуняны Мухаммат файгъамбарны динин тутхан инсанладан айырылып кьалгъанлагъа санарыкъ туююлсюз», – дегенча сёзле бла кюрешедиле. Къалай жарсылу иш болдук эди, орус чиновниклени айтханларына ийнанып, бу жерлени кьуюп кетселе, бу таулагъа алай бек жарашып жашагъан, быллай тамашалыкъ ариу халкъны юсюнден ёмюрде да бир зат эшитирик туююл эдик. Нальчикни администрациясыны ииег жаны бла тутхан жолун иги ангыламай, аланы сёзлерине алданып, бу жерлерин кьуюп, башха бир жерде кёчгюнчюлюкню сынасала, къалай уллу жангылычлык этерик эдиле».

Дуглас Фрешфильдден кечирек, онтогузунчу ёмюрню алында Тюркге мухажирликни юсюнден, аны кюйсюз сылтау-

ларын ачыкылап, Абайланы Мусос да «Больной вопрос» деген темасында былай чертгенди: «Тау халкъланы жашауларын интеледиррге чырмау этип тургъан озгъан ёмюрню 60-чы жылларындан башлап солуу бермей тургъан зат – Тюркге кёчюнюю юсюнден къайгыды. Мени кёз туурамда бир ненча кере мухажирликни толкъунлары ургъандыла. Адамла ишлене тургъан юйлерин ишлемей, жарты кёююп, къазылгъан урулагъа тереклени орнатмай, мюлкерин учузуна берип, сабийлерин орус школадан алып, жер иелери мюлклерине тийишли багъа тапмай, келген-кетгенге жерлерин сатып, жол кёл алгъан эдиле...

Бирле кече эдиле, башхалары сокъуранып, мюлклеринден да кыруу къалып, жангыдан журт кыруаргъа кюреше эдиле. Мухажирлик бир ауукъ жылгъа шошайса, жамауат басылып, мюлклерин айнытыргъа къадалып тебирей эди, сабийлерин да жанындан орус школагъа берип. Алай къайдан эсе да, жангы урум башланып, мухажирликге жангыдан жол чыгып башлай эди. Жарсыугъа, бусагъатда да болум алайды.

Тауду кёчюнюю асламы адамларын, ырысхыларын тас этип, артха, Ата журтларына къайтханларына да къарамай, биягъы ырысхыларын, алгъын болуучусуча, учузуна сатып, Тюркге жол салгъанла бардыла.

Бу иште ат башындан къарасанг, болум бир ажайып кёрюнеди, алай тюрслеп, теренинден тинтсенг, сылтаулары ачыкъландыла. Аны сылтаулары кёпдюле, аланы кетериу да кыйын ишди, жууукъ заманда хазна кетерилсинле. Болсада тауду халкъланы миллетлери ючюн жарсыгъан интеллигентлери ол сылтаулары ачыкълар ючюн кёп ишлерге керекдиле, жалаңда «кёчмегиз» деген азы.

Тау халкъланы Тюркге кёчюнюю сылтаулары орус халкъы дин итиниудюк бла байламлы этеди, бир заманда уа ол жаны бла тюрк кырал башчылары да терслеп тургъандыла. Ол оюмну кавказлы администрация да жакълагъанды. Ол жангылычды, бу жерли администрация ол оюмда тура эсе, аны тоду хапарлы болмагъаныны юсюнден жарсырчады. Кертиди, мухажирлени ичиңде муслийман кыралда жашаргъа итингенле, дин сезимле гартханла да бардыла, болсада, баш сылтаула ала гойюддюле, бек башы – политика эм экономика болумладыла...» (3). Абайланы Мусос жазгъанларына шагъатха кесини къадары бла ётген ишлени да келтирирге болдукъ эди. Аны атасы Кючюк битеу

мюлкюн учузуна сатып, Тюркге кечерге хазырланып турганлай, замансыз ауушуп, сабийлерин ёксюз этген эди. Кючюк ёлгенден сора, юйдегиси жарлылыкны ачылыгын сынаганды.

Абайланы Мусосну оюмуна кёре, жаш тёлю, бегирекда орус окьюу юйледе билим алганла, мухажирликни тыйдырыр ючюн кырал башчылагга жазып, билдирирге керек эдиле, жаланда жамауат ичинде ангылатыу ишден сора да.

Мухажирликни сылтауларын табарга, аны селейтирге Малкърны, Къарачайны да билимли, алчы адамлары тапхан амаларын аямай кюрешгендиле. Аланы санында Шаханланы Басият да бар эди. Аны публицистикасында биз мухажирликке къажау оюмларына кёп кере тубейбиз. Ата журтдан айырылыу терс жол болганын, гыш жеринде халкыбызны юзюгю жутулуу къалырга къоркбуудукну юсюнден да ол дайым жазганлай турганды (4). Андан алга, андан сора да къарачайлы жарыкъландырычула да, Абайланы Мусос айтханлай, дайым бу «ырадын соруугга», жууапны излегендиле.

Кавказлы алимле мухажирлеге жоралап Совет Союзну кезиуюнде талай илму ишни басмалагандыла. Тотоев М.С., Лайпанланы Х.О., Кумыков Т.Х., Дзидзария Г.А. Думанов Х.М. эм башхала (5). Ол жыллада басмаланган ишле мухажирликни тинтиуде Шимал Кавказда алимлерини биринчи атламлары болганды. Бир къауум замандан Совет Союз чачылып, аны орунуна демократияны жолуна чыкган жангы Россия кыралда болум тюрленип, тыш кыраллагга жүрюген чырмаусуз болганда, хар миллетни юсюнден илму тинтиуде кыстау бардырылып тебирейдиле. Бек алга уа алимле мухажирликни тегерегинде болган кёп проблеманы ачыклар муратда бир къауум илму жыйылыу бардыргандыла. Ол жаны бла 1991 жылда Черкесск шахарда кавказ диаспоралагга жораланган энчи конференцияны магъанасы уллу эди. Ызы бла анда оккулган докладдан илму жыйымдык да басмаланганды (6).

Къарачай-малкър халкыны алимлери, маданият къулдукчулары да диаспораны тинтиуде жыйырманчы ёмюрню 80–90-чы жылларында биринчи атламланы этгендиле. Тюркге, халкыбызны айырылган кесеги жашаган башха кыраллагга барып къайтхандан сора алимле илму жазмаларын баямлагандыла (7). Аланы (кёп туююл эселе да) тарых, маданият магъаналары бек уллуду. Алимле бла бирча жазычула да ол ишге тири къатыш-

хандыла. Сёз ючюн, жазычула Гуртуланы Салих, Къагъыйланы Назифа, Ёзденланы Альберт, Бегийланы Абдуллах, Какушланы Хусей, Байрамукъланы Фатима, журналистле Аппайланы Билял, Къонакъланы Хасан, жырчыла Газаланы Алим, Тёппеланы Алим бла Батчаланы Лидия, хореограф Къудайланы Мухтар Тюркде, Америкада жашагъан къарачай-малкъар ёзегибизге тюбеп къайтхандан сора, «Къарачай», «Заман» газетлени, «Минги Тау» журналны бетлеринде кеслерини тюбешиулерини юслеринден хапарлагъандыла. Айырылгъан ёзегибиз миллет ышанларын къалай сакълагъанларыны юсюнден да ёз къарамларын, фикирлерин башхала да басмалагъандыла.

Ала стампулчуланы (диаспораны) барын бирден суратлап къоймай, атлары жалан анда белгили болгъанла бла чекленип къалмагъанлай, Тюркде да кенг белгили болгъанланы юсюнден жазгъандыла. Аллай бир тиширыуну юсюнден Къагъыйланы Назифа 1991 жылда «Къарачай» газетде «Анкараны къарачай къызы» деген ат бла кесини уллу очеркин басмалагъанды. Мында Кипкеланы Ариуну (тюркде аты – Дилбер Каншау) жашау жолун (Ариу юриспруденция жаны бла уллу къуллугъу болгъан Тюрк къыралны эсеipleучю баканлыгында магъаналы жумушну толтургъанды ол кезиуде) гитчелигинден башлап ачыкълайды. Бу очеркде айтылгъанына кёре, Ариу, битеудуния адабиятны уста билген, тюрк поэзияны ёлюмсюз бетлерин да азбар айтхан къызыбыз кеси да назму тагъаргъа уста болгъанын бу очеркден билебиз. «Ариу стампулчуланы туудукъларыды. Кеси угъай, атасы-анасы да Тюркде туугъандыла. Къууанчлары, жарсыулары да Тюрк бла байламлыды. Алай а Ата журт деген, ахшыланы жүрек жауларын ашай келген, кертиликни, эрлик сезимлени къозгъап гуруучу Дуния юсюнде хар адамны да бир уясы болады. Ата журт... Къызыл къаны къатыш, къаналгы жаны бла бирге киргенди Ариуну чархына Ата журтха суймеклик» (8). Назифаны бу сёзлери бошдан айтылмагъаны артда Кипкеланы Ариу 1992 жылда Анкарада чыгъаргъан китабындан белгили болгъанды. Ол китап къарачай-малкъар халкъны маданиятына жораланнган фестивалны юсюнден эди. Кипкеланы Ариу халкъыбызны узакъ ёмюрледен сакъланып келген халкъ чыгъармачылыгыбыз бюгюнлюкде да магъанасын гас этмегенини юсюнден жазгъанды. Аны бла да къалмай, Тюркден келгенле алып тургъан суратланы, видеоланы бирге

жыйышдырып, юксагыатлыкъ кино халда къурап, аны бизни жерлешлерибизни арасында жайгъанды.

Къарачай-малкъар жазычуланы бу ишлеринде Гуртуланы Салихни къошумчулугъу да бек магъаналыды, дерге гийишлиди. Ол малкъарлы окъуучулагъа Тюркде жашагъан таулуланы ичинде мажарыулу, халкъларын суйген адамларыны юсюнден тынгылы очеркле, алагъа атап назмула да жазып басмалагъанды (9).

Белгили назмучу, жырчы, жамауат адамы Ёздеиланы Альберт стампулчула – къарачай-малкъарлыла жашагъан жерлеге бир ненча кере баргъанды. Аны биринчи кере Америкагъа барып, таулулагъа анда тюбешиулерини юсюнден жазмасы кеп сейир затланы юсюнден айтханы бла къалмай, бизни назмучу эм жазычу Хамит Боташ бла шагъырей этгенди (10). Тюркге жолоучулукъларындан сора уа Альберт къарачай-малкъар халкъны кедден чыгъармачылыгы къалай сакъланганыны, диаспорада адабият къалай бла айныгъаныны юсюнден да жангы шартланы ачыкълагъанды.

Созайланы Ахмат республикалы «Эльбрус» китап басмагъа тамата болуп тургъанында, Тюркге окъуу китапланы, жазычуланы чыгъармаларын да элтиш, анда таулу элдеде мектеплеге барып, тынгылы хапар да айтып, культура байламлыкъланы юсюнден Тюркде да, мында да басмалагъан эди.

Къарачай-малкъарлыла жашагъан элге айланып, Тюркде белгили жерлешлерибизге да тюбеп, Къонакъланы Хасан малкъарлы окъуучуланы ала бла шагъырей этгенди (11).

«Стампулчуланы» жашау турмушларыны юсюнден, аланы къайсы элдеде, къайсы шахарлада жашагъанларыны юсюнден, адет-тёрелерин да къалай сакъланганыны юсюнден тарыхчы Шаманланы Ибрахим бир къауум илму иш басмалагъанды (12).

Къарачай-малкъар диаспора бла байламлы тинтиу ишлени айтсакъ, Кипкеланы Зареманы «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» деген китабы хар не жаны бла да биринчи болгъанын чертирге тийишлиди (13). Китапда бизни мухажирлерибизни юсюнден, анга дери болмагъанча, хар жаны бла да толу хапар бериледи. Мухажирликни сылтаулары, кечгюнчюлени жангы журтда къыйын болумлары, Осман патчахлыкъда, ызы бла Ата-тюркню кезиюнде къарачай-малкъар халкъны юзюню жангы къыралны чеклеринде жашау къалай бла къурагъанларыны, бусагъатха дери алада тарых-этнография турмуш бла бирчи маданият болумланы юсюнден да жазгъанды алим.

Башында айтылганыча, Тюркге кёчюу 19-чу ёмюрню ал жылларында башланып, орус-кавказ къзауат бошалыргъа уллу кюч алганды. Тюркге кёчюуню уллу толкъуну уа онтогъузунчу ёмюрню 80-чи жылларында ургъанды. Ол жыллада Къарачайдан бла Малкъардан Тюркге жюзле бла кюйюрле кёчгендиле. Бу зат Шимал Кавказда жамауат-политика, экономика болумла кыйыннга айланнганы бла байламлы эди. Халкъда айтылганыча, ол кезиу «бий бла къул айырылгъан» кезиу болганды (порекорформенный период). Россейни ич губернияларында къулланы азатлау 1861 жылда бардырылгъан эсе, Кавказда ол кыймылдау 1868 жылда башланып, узакъгъа созулганды, мухажирликни уллу сылтауу да ол болганды. Ары дери кёчкюнчюлюк жолну асламында дин адамлары, жарлыла сайлагъандыла, бу кезиуде уа мухажирликке бийле, ёзденле башчылыкъ этендиле, къул-къарауашларындан айырылмаз ючюн. Тюрк кыралда ол заманда жюрюген жамауат жорукъла аланы излемлерине толу келишгендиле.

Мухажирликни сылтаулары кёп эдиле. Бир-бирле муслийман кыраллада динлерин сакъларгъа, жашауларын къуараргъа онгла иги болдугъуна ийнаннгандыла. Ол затны юскюнден бир жырда былай айтылады:

Инша Аллах, энди биз Стампулгъа кетебиз.
Имметлеши къабырларына зиярат этербиз.
Биз Стампулда тюе соярбыз къурманнга,
Зем-зем къуярбыз къумгъашнга... (14)

Кавказ онсегизинчи ёмюрню арасында Европа, Иран, Тюрк кыралланы да кёз къаратхан жерлери болганды. Алай Кавказ миллетле къачан да Россейге тартханлары себепли, Россей да ол кыралланы умутларына, муратларына да эс бурмай амалы жокъ эди. Алай бла орус-кавказ урушну оту аз-аздан тиргизиле башлап, онтогъузунчу ёмюрню аллында кюч алады. Уруш эки жанына да уллу къоранч тюшюреди, 60-чы жыллагъа Шамилин аскери ууатылып, башха жерледе да къаугъала шошайып, халкъланы жашауна мамырлыкъ келеди. Ол кезиуде Шимал Кавказ Россейни кыраллыкъ оноунда болганы себепли, биттеу кыралда болгъан жамауат тюрлениуле кавказ халкъланы да жашауларын айгъакъларгъа керек эди. Белгилисича, 1861 жылда Россейде къулла башларына эркин болгъан эдиле, Кавказда

уа ол иш, уруш бошалгъандан сора, 1867–1868 жыллада бардырылгъанды. Анга бийле-байла ыразы болмазлыгы кимге да туурады. Ала, къолларындан келгенича, ол иште чырмаулукъ этерден къалмагъанлыкыга, къыраллыкны хорлаялмагъандыла. Ол болумга бой салмагъанла Тюркге – ол замандагы Осман империяга – кечерге таукел этедиле. Ала, кече гуруп, баш эркинликлерин аламгагъанланы да биргелерине элтгендиле. Мухажирлени ичлеринде кеслери ыразылыклары бла «муслийман топуракыга» кечерге сюйгенле да аз туююл эдиле. Ол кечгюнчюлеге халкъда «стампулчула» дегендиле, кечген кезиулерине кере, «биринчи стампулчула», «экинчи стампулчула» деп айтхандыла. Биринчиле 1867–1868 жылладан сора кечгендиле, экинчиле – 1903–1907 жыллада.

Патчахлыкъ тайдырылып, къырал башчылыкны большевикле алгъанда, инсан уруш башланады. Ол къанлы уруш бошалыргыга, 1919–1921 жыллада, Россейден жюз мингле бла саналгъан тюрлю-тюрлю къауумла тыш къыраллагы жол саладыла. Аланы ичинде патчах аскерде къуллукъ этгенлени эм аланы юйюрлерини саны бек уллу эди. Ол къауумга къарачай-малкъар бийле, ёзден тукъумланы жашлары, аланы юйдегилери да киргендиле. Аланы асламы Тюркде тохтагъандыла. Отуз жылдан сора (1941–1945 жж.) къарачай-малкъар мухажирлени санына жангы бёлюм къошулады. Уллу Ата жург урушну кезиуюнде урушдан, жесирликден къачханла диаспорага эм артда къошулгъан гитче урум болсада, бек магъаналы эди. Нек дегенде, ол ахыр къошулгъан къауум асламында Совет къыралны санында жангы жолла бла айныгъан миллет культураны төрелерине тюшюннгенледен эди. Аланы асламы совет ниетлеге – тюзлюк, бирлик, тенглик, миллет эркинлик деген оюмлагы табынмасала да, аланы кеслерича ангылап, жашауда бардырырларын излегендиле. Аны бла да къалмай, ала мухажирлени ол кезиуде жашауларына чюйре келген болумланы биргелерине элтгенлери да хакъды. Сёз ючюн, Совет Союзда бардырылгъан динсизликни татханла кёз къарамлары бла муслийман къыралда жашагъан таулуладан айырмалы эдиле. Ол айырмалыкъ, терен болмаса да, кёзге уруна эди.

Белгилисича, Тюркде, араб къыраллада, Америкада Шимал Кавказны миллет къауумлары жашайдыла. Аланы тарыхларына, экономикаларына, культураларына жоралап, тинтиу ишле-

ни бардырыуда адыглы, чеченли, ингушлу, дагъыстанлы алим-лени жетишимлери ким да эслерча кѣпдюле. Адабият, фольклор, публицистика – халкъланы ниет байыкъларын кѣргюзтген атланы – тинтиу алада эрттеден бардырылады (15). Бу жаны бла алын къарагъанда, къарачай-малкъар адабиятчыла бла тарыхчыла илму борчларын толтурмагъандыла дерге керекди. Бир къауум илму статьядан сора, къарачай-малкъар дисапорасында побеген ниет байлыкъгъа аталып не энчи китап, не да энчи адабият, фольклор жыйымдыкъ басмаланмагъанды. Ол себенден къарачай-малкъар адабиятны мухажирликде айнытхан жырчыланы, назмучуланы атларын аз билебиз, аланы чыгъармалары бла да хазна шагъырей туююлбюз. Аны сылтауу – Тюркню кесинде да, не башха кыраллада, къарачай-малкъар тилде бу арт жыллагъа дери хазна китап, не журнал, не газет чыкъмагъанды. Аны себепли, Россейден тышында айныгъан адабиятыбызны юсюнден толу хапар айтыргъа да алыкъа амал азды.

Алай болгъанлыкъгъа, Тюркде эм башха кыраллада жашагъан таулула биргелерине алып кетген айбат сѣзю, жырны, назмуну тас этмей, бир-бирде уа айнытханлай да тургъанларына кѣп шарт барды. Тюркге кѣчген таулула биргелерине жан ырысхы бла бирге халкъыбызны ниет байлыгъын да элѣтенлери ишексизди. Халкъны биргесине жырчыла, теңсеуге устала, мактамчыла, къобузчула, назмучула кѣчгендиле. Жюзден артыкъ жылны ичинде ол хунерлени кѣп ышанларын сакълагъандыла. Бир-бирде уа байыкъдыргъан окъуна этгендиле.

Къарачай-малкъар халкъны диаспорасы Россейден тышын да – Тюркде, Арабда, Америкада, Европада – кѣп башха кыраллада жашайды. Тюркде жашагъан къауумубуз ол юзюкню асламыды. Башха кыраллагъа да кѣбюсюнде таулула Тюркден жайылгъандыла.

Ахыр отузжыллыкъда тыш кыраллада жашагъан къарачай-малкъар халкъны бѣлегини юсюнден шартла жылдан-жылгъа юзеле, Ата журтда жашагъанлагъа белгили бола барадыла. Ол шартладан магъаналы зат – андагъыланы санларын тохташдырыуду. Бу иш кыйынды, нек дегенде, Тюркде, ала жашагъан башха кыраллада да адамланы миллетлерин кимликлеринде жазмайдыла, статистикада да баямламайдыла. Бу иште алимле тинтиулерин соруу халда бардырып, миллегибизни санын алай бла тохташдырыргъа итинедиле. Мындагъы алимле, тюркде

жашагъан тарыхчыларыбызны айтханларына кёре, бусагъатда кыралдан тышында жашагъан къарачай-малкъарлыланы саны 40 мингнге жетеди (Тюркде, Сирияда, Иорданияда, Америкада, Европаны кыралларында). Тюркню кесини 17 элинде энчи турадыла. Шахарлагъа бёлкюп айтханда, Стамбулда, Анкарада, Эскишехирде, Измирде, Дамаскда, Аманда (16).

Тюркню алып айтханда, бизни жерлешлерибизни асламы «Эскишехир» деген шахарны тегерегинде элледе, район аралада, сора шахарны кесинде жашайдыла. Мында 10 мингнге жууукъ таулу жашайды. Аны себепли, къарачай-малкъарлыланы бу шахардагъы болуму битеу да тюрк диаспорагъа юлгюдю дерге керекди.

Эскишехирде тургъанланы жашауларында дернекни¹ магъанасы бек уллуду. Бусагъатда дернек шахарны бек эски махаллеси, бек эрттегили межгити (Акъ жами) болгъан Жемалчиллер орамда орналады. Юч къатлы юйню, хар неге да жарарча отоулары, эркин арбазы бардыла. Мынга дери бу дернек 3 кере жерин алышындыргъанды, хаух фатарлада тургъанды. Ахырында жыйылып, оноу этип, ахча жыйышдырып, бу юйню сатып алгъандыла. Юйню тургъан жери бек магъаналыды. Нек дегенде, османлыкъ империя къуралгъан кезиуде шахарны арасы былайлада болгъанды Бу махалледе къайсы юй да тарых эсгертмеди, хар бирине 500–600 жылдан аз болмайды, анга кёре уа, былайгъа туристле дунияны хар жеринден келедиле. Орамда айланганланы кьолларында фото-видеокамералары барды. Кертиси бла да ариу жер, ырахатлыкъ, сабырлыкъ сезимле туудургъан тар орамчыкъла.

Къарачай-малкъар дернекде тохтаусуз байрамла, тойла, ёлгенни ызындан садакъа ушхуурла да ётдюкюледиле, хар эки ыйыкъдан бир таулу бийче аш этип, жамауатны сыйлайды. Аш этерик кюню жетген ол кюнню аллындан башлап хычинле, бир башха ашланы хазырлап тебирейди, нек дегенде, 60–100 дери адам жыйылады ол ингир. Келгенлени асламы – тиширыула сабийлери, туудукълары бла. Дернекде таулу тиширыуланы жигерликлерини, болумлудукъларыны кюсюнден да энчи айтыргъа тишишлиди. Ала аш-суу къайгъыдан сора да, жаш тёлкюню уллу шахарда (Эскишехирны адам саны 800 мингден озгъанды) тас

* Сёзню эки магъанасы барды: 1. Миллет биригиу. 2. Диаспораны бирикдирген организацияны мекамы.

болмай, окъууда артха къалмай, иш излей туруп да болушлукъ берирча онгланы излейдиле, табадыла. Шахарда бардырылган тюрлю-тюрлю маданият ишлеге да къарачай-малкъар халкъны өзин чыгъарырча тири къатышадыла. Халкъ фестивалълагъа да миллет кийимледен кёрмюч къурайдыла, миллет хантланы да жарашдырадыла.

Къайсы халкъны да культурасы аны тарыхы бла байламлыды, анга бойсунады. Алай бир-бирледе уа миллет культура халкъны тарых жолун тюзетирге, ол жолда кюч-къарыу берирге да болады. Биз ол болумну кертилиптин къарачай-малкъар халкъны Ата журтдан айырылып кечиннген бёлгесини къадаарында да эслерге боллукъбуз. Ата журтдан биргелерине алып кетген ниет байлыкъ, рухий кюч мухажирлеге заманны къыйынлыгъын кёчюрчюч къарыу да, онгла да бергендиле. Ол жашырын, кёзге артыкъ бек урунмагъан байламлыкъланы юсюнден Лайпанланы биллел назмусунда теренинден айтады:

Истанбул шахарда азан таууш
Харам жукъудан уятды мени.
Къарт, жаш да намазгъа жүрюдю
Муслийман миллет уялгды мени...

Тюрк тенгизге къошулмаса да тау суу
Къуруп къаллыгъын ангыладым.
Аллах-Аллах, тилим-диним, ден,
Дуниягъа жангъдан къарадым...

Тюркде болсанг да, Кавказда турсанг да
Кеси юйюнгдесе, юркме сен.
Тюрк дуняны мийиклигисе,
Кавказ тауладан Тюрксе сен...

Тюркню киндиги – Истанбул эсе,
Тюркню башы – Къарачай-Малкъар.
Минги Тауну төппесинден азан кычырылса,
Ани Европа къой, бютеу дуня тынгылар...

Мен Тюркме, Таулума, Аланма
Алхамдулиллах, муслийманма.
Жашаргъа кереклисин ангылагъанма
Аллахны жоругъу бла, Къуран бла...

Билялы назмусу битеу да Тюрк кыралында жашагъан кырачай-малкъар миллет бөлгесини тилегича, дууасыча эшитиледи, аны бла да кыалмай, бу назмуда анда жашагъанланы сагъайтып, тынчылыклары алып тургъан затланы юсконден айтылады. Аланы санында быллай уллу магъанасы болгъан сорууну да: питче миллет кыауум тилин тас этмей кыалай бла сакълансын уллу тюрк миллетни кыучагъында дегенча. Аны бла бирча назмучугъа хошлукъ берген сезим – дин бирлиги, андагъылагъа да эки ёмюрге жууукъ заманны Тюрк кыраллыкыгъа аркъаларын тиреп, жашау этерге кюч берип келеди. Бир жанындан алып кыарасанг, Тюркдеги миллет тил бла кёп жаны бла да бирлик кыарачай-малкъар миллет энчиликни тунчукъдуругъа себеплик этерге болур деген оюм тууады. Болсада, ол оюмну учхаралыгъын бизни миллет бөлүмню бла башха Кавказ диаспоралада тюбеген тил болумларын тенгешдирсенг, бизни диаспора миллет тилин башхаладан итирек сакълагъанын кёресе. Тюркде жашагъан алимлени оюмлары алайды, биз аны халкъны харкюнлюк жашауунда да эслерге боллукъбуз. Кыарачай-малкъар диаспора эки тилни да (ёз тилин бла тюрк тилни) бирча иги биледи, кереклисине кёре кылланады. Бирде кёп магъаналы сёзлени башха тюрлю болгъанын да эслейсе, неда сёзню магъанасы башхагъа бурулгъанын да. Сёз ючюн, ыйыккыны, айланы атлары да тюрк тилинде, тюрк календарында жюрюген сёзлеге алышыннгандыла. Адам атла да бизде жюрюгенледен башхаладыла. Бек башы уа тукъум атла кырал кыагъыт жюрютюуге кыошулмайын, жамауатны эсинде сакъланадыла. Адамла ёз тукъумларын билгенликте, ол болумда башхаланы тукъумларын сормаи билирге онг жокъду, – битеу кимликледе тюрк тукъумла («сой атла») жюрюйдюле. Ала уа мухажирле Тюркте келген сагъатда алагъа кырал кыагъытчыла кеслери оюмларына кёре, берген хаух тукъумладыла, дерге боллукъду. Ол хаух атла тёлүден-тёлүге кече барадыла. Сёз ючюн, Кыубадийлары Тюркте кечген сагъатда уллу аталары Таусолтан бла Таукъан болгъандыла. Таукъанны туудукълары «Дюлгер» деген тукъум атны жюрютедиле, Таусолтанныкыла уа – «Илмаз» деген. Андан бери (1903 ж.) 5–6 тёлү алышыннганлыкыгъа, таматада жаш адамлагъа аланы тукъум бирлигин айтханлай турадыла. Хар мындан кечген кыарачай-малкъар тукъумланы асламыны тарыхлары да бу юлгюге келишедиле.

Озгъан ёмюрню ахыр онжыллыкларында Тюркте жерлешлерибизни ана тилде суратлау чыгъармачылыккыны айнытыугъа

1292092

жангы төлю кьатышып тебирейди. 20–30-жыллыкь назмучула, жырчыла, кьобузчула тамата төлюден алгьан ниет хазнаны тас эт-меи сакьлауну баш борчха салгьан бла кьалмай, кеслери да аны айнытыргьа кьореше эдиле. Афион шахарда жашагьан Батчаланы Хидает Кюзгю. Миррор деген ат бла тюрк тилинде журналны чыгьарады. Журналны бетлеринде ол халкьыбызны маданиятына, жашау болумларына (Кавказда, Тюркде, башха кьыраллада жашагьанланы да) жоралап, тынгылы жазмала басмалагьанлай турады. Тюркню ара телевидениясыны журналисти Бытдаланы Нуруллах (Табакчы), кьарачай-малкьар тукьумланы тарыхларындан материалла жыйышдырып, аланы дайым кьарачай-малкьар тилде чыкьгьан жыйымдыкьлада, дергиледе басмалайды. Тюркню ТРТ каналында ишлеген Уфук Тузман, телевиденияны амалларын хайырланып, халкьыбызны маданиятыны, адабиятыны юсюнден бериле кьурап, Тюрк дуниясына белгили этгенлей турады.

Жыйырма биринчи ёмюр битеу дуния цивилизациягьа жаны технология болумланы сынатханы бла башланганды. Ол санда Интернетни юсю бла адамланы арасында байламлыкьны кьысха эм кенг этиу бла да. Тюркде жашагьан жерлешлерибиз аны онгларын толу хайырланадыла. Бир ненча кьарачай-малкьар сайт миллетни культуранына жораланыпдыла. «Кьарачай-малкьар келечи», «Кавказ таула», «Кьарачай-малкьар адет-намыс», «Кьарачайлыла» эм башха сайтланы мингле бла адамла окьуйдула, кеслерини оюмларын да айтадыла, басмаланган материаллагьа билген затларын комментарий халда кьошадыла. Былай интернет кьауумланы арасында адабиятха жораланганлары да бардыла. Ала бла бирча бир кьауум назмучу энчи блогла да ачхандыла, аланы санында Бюлент Тезжанны, Бурхан Ёлну, Акга Бычакьсызны, Мехмет Чавушну энчи сайфаларын окьуучула хар кюнден ачып, назмулары бла шагьырейленип, оюмларын айтадыла, назмулагьа багьа бередила.

Бюлент, Мехмет бла Акканы ызындан келген жаш адамланы назмуларыны магьаналары, баш фикирлери таматаланы назмуларында тюбегенлеге ушайдыла. Болсада аланы кёз кьарамлары, назмучулукь дуниялары биле-биле башхады. Ала бирси жаш төлю бла бирге болуп кетген ишлени – тарыхны сур заманын ангыларгьа итинедила, назмуларына мудахлыкь берген да ол кезиледила. «Кьарт аталарыбыз» деген назмусунда Байрым Окшаш былай жазады:

Сабийлерибизге юйретирге керекбиз
Кавказдан нек келгенибизни.
Хар кимге да эштдирирге керекбиз
Журтубуз ючюн нек ёлгенибизни.

Назмучу ата-бабалары журтларындан айырылганыны сылтауун орус патчахлыкны жыртыгыч саясатында кёрюп, анга уллу налат береди. Алай зорлукъ адам улу жашагъан къадарында биргесине жашайды, бююн да жокъду адам улугъа тынчлыкъ, насып. Бусагъатда дунияда бара тургъан къаутгаланы сылтаулары ачыкълай, назмучу окъуучулары хар неге да сакъ болургъа, аманлыкъгъа къаршы туругъа чакъырады. Аны бла бирча кесини къайгылы заман туудургъан фикирлерин да жашырмайды:

Дунияны хар жеринде
Ач сабийле кёребиз,
Кьолубуздан келгенча
Бир жукъла жыйып иебиз.

Узакъладан келирле
Бизлени да къыяргъа,
Аллах миллетибизге кюч берсин
Аланы къапха жыяргъа.

Алай бла, Тюркде, башха тыш къыраллада жашагъан жерлешлерибизни биргелерине элтген ниет байлыкны унутмай туругъа онлары хазна болмагъан эсе да, аны сакъларгъа уллу итиниуюк бла жашагъандыла, бирде уа айнытхан да этгендиле. Тюркде жазма адабият къуралгандан сора, къарачай-малкъар публицистле кеслерини энчи статьяларын, очерклерин, китапларын да басмалайдыла (17). Ол жазмала асламында орус эм тюрк тилледе чыкыгъандыла, жыйырманчы ёмюрню ахырында уа ана тилибизде басмаларгъа онг табылгъанда, бизге бир къауум назмучуну, жазуучуну атлары белгили болгъандыла. Бу кезиуде Хамит Боташ, Адилхан Апша, Фахми Берк эм башхала чыгъармаларын басмалап тебирейдиле. Онтогузунчу ёмюрде, жыйырманчы ёмюрню арасына дери адабият аууздан ауузгъа ётюп, кёлден чыгъармачылыкъча айныгъан эсе, бююнлюкде ол жазма адабиятны къыйматына жеталгъанды. Жыйырманчы ёмюрню ахыр онжыллыгында – жыйырма биринчи ёмюрню аллында

Ата журт бла байламлыкъ кючленгенден сора ол адабият жангы къарыу алганын эслерчады.

Алай бла, бусагъатда къарачай-малкъар диаспора кеси аллына бир миллет-культура бирлиги болганын чертирге керекди. Ол бирликни къуралыуу онсегизинчи ёмюрню ахырында – онтогъузунчу ёмюрню ал жылларында башланады. Бюгюннге дери да диаспораны ичинде тюрлениуле тохтамай барадыла. Жыйырманчы ёмюрню арасында Тюркъде башланган урбанизация болумла бюгюнлюкте жылдан-жылгъа кючлюден-кючлю бола барадыла. Къырада экономика хал бла миллет политика тюрленмеселе, къарачай-малкъар халкъны тыш къыраллада жашагъан бёлеги ассимиляцияны урумундан чыгъалмай къалыргъа къоркъуу уллуду. Ассимиляцияны жюрюшюн тохтатырыкъ неда селейтирик Ата журт бла байламлыкъны кючлеудю.

Хайырланган кигагла

1. Выселение горцев с Кавказа // Русская старина. СПб., 1882. Т. 33, 36.
2. Малкъар тилге ингилизчадан Улакъланы Борис кёчюргенди. Заман, 2011. 4 октябрь.
3. *Абаев М.К.* Большой вопрос. Этюды о Балкарии // сост. *Т.Ш. Биттирова*. Нальчик, 2007. С. 139–140.
4. *Басият Шаханов*. Избранная публицистика. Вводная статья, сост., науч. коммент. *Т.Ш. Биттировой*. Нальчик, Эльбрус, 1991.
5. *Тотов М.С.* К вопросу о переселении осетин в Турцию (1859–1865 гг.) // Известия СОНИИ. Орджоникидзе, 1948. Вып. 1. Т. 13; *Лайпанов Х.О.* К истории переселения горцев Северного Кавказа в Турцию // Труды Карачаево-Черкесского НИИ ЯЛИ. Серия историческая. Ставрополь, 1968. Вып. V; *Кумыков Т.Х.* К вопросу о переселении адыгов в Турцию // Уч. Зап. КБГУ. Нальчик, 1971. Вып. 4; *Дзидзария Г.А.* Мухаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми, 1982.
6. Культурная диаспора народов Кавказа: генезис, проблемы изучения (по материалам международной научной конференции 14–19 октября 1991 г. Черкесск, 1993).
7. Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура // Под ред. *Х.М. Думанова*. Нальчик: Эль-фа, 2000; *Улаков М.З.* В гостях у сирийских карачаево-балкарцев // Карачаево-балкарский мир. Нальчик, 1993. Октябрь; *Аппаланы Билял*. Тюркъде ахлуларыбыз. Къарачай, 1993. 18 августа; *Ханчаева Т.Х.* Внешние факторы, влияющие на развитие языков // Региональное кавказоведение и тюркология. Традиции и современность: материалы всероссийской науч-

ной конференции. Карачаевск, 1998; *Тетугев А.И.* Карачаево-балкарская диаспора в Турции: история и современность // Вестник института гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН. Нальчик, 2008. Вып. 15.

8. *Къагъыйланы Н.* Анкараны къарачай къызы. Къарачай, 1991. 30 ноябрь.

9. *Гуртуланы Салих.* Тюркде къонакъда. Минги тау, 1993. № 2, 3, 4.

10. *Езденланы Альберт.* Кёргенлерим, эшитгенлерим. Ленинни байрагы, 1990 ж. 18 декабрь.

11. *Къонакъланы Хасан.* Минги Тау. 2007 г. № 1. Тюрк дуния, Тыш къыраллы жуукъларыбыз. 1. Жазылы къая элде уллу байрам. 2. Баш ишим культура байламлыкъланы къурауду. 3. Кавказны биз Ата журтубузга санайбыз. 4. Ана тиллеринде сёлеширге окъургъа да суюдиле. 5. Адетлерибизни унутмайбыз. 6. Бек алгъа Кавказны кёрлюгюм келеди. 7. Кеси оюмуму билдиреме. Минги тау, 2010. № 2. Кавказда жашагъанланы насынлыгъа санайма.

12. *Шаманланы Ибрахим.* «Кюзгю» хапарлайды. Къарачай, 2007. № 66; *Алтын тог болмайды.* Къарачай, 1999. Ахлубузну илмуда дже тишимлерги; *Къарачай, 2004.* 9 июля; Тюркде къонакъда. Ленинни байрагы, 1990. 6 марта. Некоторые аспекты этнокультурных процессов карачаевцев, проживающих в Турции // Всесоюзная сессия по итогам полевых исследований. Алма-Ата, 1990. Из поездки к турецким карачаевцам // Среднеазиатско-кавказские чтения. Ленинград, 1990.

13. *Кипкеева З.Б.* Карачаево-балкарская диаспора в Турции. Ставрополь, 2000.

14. Коммунизмге жол, 1990 ж. 17 май.

15. *Ялхароева М.А.* Литературно-публицистическая деятельность ингушской диаспоры в Турции. Назрань, 2008; Культурная диаспора народов Кавказа: генезис, проблемы изучения (по материалам международной научной конференции 14–19 октября 1991 г. Черкесск). Черкесск, 1993; *Мурзаханов Ю.И.* Материалы к библиографии народов Северного Кавказа // Живая старина. 1993, № 3; *Баков Х.И.* Национальное своеобразие и творческая индивидуальность в адыгской поэзии. Майкоп, 1994; *Тимижев Х.Т.* Историческая поэтика и стилевые особенности литературы адыгского зарубежья. Нальчик, 2006; *Кулихабиев А.В.* Очерки истории зарубежной черкесской диаспоры. Нальчик: Эль-Фа, 2007; *Мусаев М.К., Магомеддаев А.М., Курбанов М.Ю.* Дагестанская диаспора в Турции. Махачкала, 2010.

16. *Кипкеева З.Б.* Карачаево-балкарская диаспора в Турции. Ставрополь, 2000.

17. Ата журтну ийнакълап... (С любовью к родине опцов...). Научный аппарат: Предисловие, очерки об авторах, литература, глоссарий Т.Ш. Биттировой. Нальчик, 2014.

Г БЁЛУМ

СУРАТЛАУ ПУБЛИЦИСТИКА

1. Биринчи атламла. Тюркде жашагъан къайсы миллет диаспораны маданият жолуна къарасанг да, бир магъаналы болумну эслейсе – адабиятчылык публицистикадан башланганын. Ата журтдан кенде жашаргъа тюшгенлени интеллигенциясы халкъны юзюлген бёлегини юсюнден бек башындан кечген кыралларындагъылагъа айтыргъа борчлу эди. Нек келдиле Тюркте, мухажирликни сылтаулары недеди, Ата журтда кьююп кетген дуняны ышанлары дегенча затлагъа жууапны жангы жержешле аладан излей эдиле. Мухажирлени жарсыулары, къайгъылары, зулумну ауурлугъу, аланы келлик заманнга кьюумлары, умутлары, сагъышлары – бу соруулагъа жууапланы уа кечгюнчюле да сакълай эдиле. Сёзню юсю бла, бютюн басмадан чыкыгъан, кёпле да окъугъан сёзню юсю бла ол ауур сагъышланы бираз женгил этип, жангы жерде болумлагъа кыбыргъаларын жарашдырыу эди жамауатда алчы адамланы баш борчлары. Кечгюнчюлени асламы жангы кыралларында жашау болумлагъа кеслерини энчи сынаулары бла тюшонюрге керек эдиле. Аны бла бирча, кьоншуларына, иш нёгерлерине, жангы тенглерине «миллет суратланы» ачыкъ этмей да боллукъ туююл эди.

Башда саналгъан жамауат болумла, эртте-кеч болса да, ниет дуняны юсю бла бир жолгъа чыкъмай кыаллык туююл эдиле. Алай жолгъа бу кезиуде публицистика элте эди. Жашауну бояуларын тюрлендирмей, хар нени болгъаныча суратлау кертиликде белгилерге публицистиканы баш борчуду, аны себепли къарачай-малкъар диаспораны интеллигенциясыны келечилери халкъгъа тюшген кыйын жолну ачыкълар мадарланы публицистикада тапхандыла.

Статьяла, очеркле, эсселе, энчи кыагытла, эсгериуле – публицистиканы хар бир жанры да кыарачай-малкыар авторлагыа жамаутны кыайгылары, кыуанчлары, иги кыууумлары, тас болган умутлары да ачыклар мадар бергендиле. Быланы ичинде илму тинтиуледе басмаланган затла магьаналы эсе да, энчи архивледе сакьланган мектупланы, эсгериулени да андагы жамаутны жашауун тарыхны кезиулерине кёре билирге уллу себеплик этген затладыла.

Кыарачай-малкыар авторла жазган публицистика чыгыармаланы эки бёлюмге юлеширге болдукыду – башха тилледе (тюрк, орус, немец, инглиз, венгр) жазылганла, сора кеси тилибизде жазылганла бла басмаланганла.

Биринчи кыауумгыа кирген чыгыармала иги да асламдыла, бери дагыда бизни диаспораны юсюнден башхала (тюркю, европалы, Кавказдан барган публицистле, алимле) жазганланы да кыошаргыа болдукыду. Кырал кыулдукчула, алимле, дин кыулдукчула, жолоучула, жазычула да Кавказдан кёчген миллет кыауумланы жашауларына, озуп кетген тарыхларына атап, аслам китап жазгандыла (1). Тюркю окыуучу Кавказ халкларына жораланган китапладан Дагыстандан башлап, Кырымгыа дери жашаган халклары миллет энчиликлерини, аланы бай тарыхларыны, этнографияларыны юсюнден, дин жаны бла болумларыны окыуна 17 ёмюрню арасында жашаган тюрк алим Эвлия Челебини китапларындан шагырей бола келеди (2). 19 ёмюрню ахырында уа мухажирликни кыыстау заманы бла байламлы аллай китапла аслам санда чыгып тебирейдиле.

Бу кезиуде Тюркде басма иги да айнып башлайды. Ары дери кырал кыулдукчула, адабият адамлары да чыгыармачылык излемлерин кыол жазма бла толтургандыла. Жыйырманчы ёмюрню аллында Тюрк кыралында, Осман империя чачылгандан сора, Ататюркню кезиую башланады. Ол кезиу шаркь кыралны европа болумгыа жетдирирге итинию бла айырмалыды. Тюркде жарыкландырыу ишле кыыстау бардырыладыла. Ол санда басманы кыуралыуу, адабиятны публицистика жанрларыны кыуралыуу эм айныуу да. Кавказ миллетлени интеллигенциясы ол ишлеге тири кыатышып тебирейди. Биринчиден, ала журналла басмалаугыа уллу кюч саладыла. Ол журналланы Тюркде эм башха кыраллада жашаган кавказлыла Европада да чыгырадыла. Сёз ючюн, орус тилде быллай журналла бол-

гъандыла: «Кавказ» (1934–1939) Парижде, «Кавказский горец» (1924–1932) Прагада, «Независимый Кавказ» (1929–1930 жж.) Парижде, «Горцы Кавказа» (1929–1934 жж.) Парижде, «Кавказ» (1934 жылдан башлап) Парижде, «Северный Кавказ» (1934–1939 жж.); «Свободный Кавказ» (редактору А. Авторханов, 1950–1919 жж.) Мюнхенде.

«Диаспораланы миллет сезимлерин сакълауда эм айнытыуда бек маъаналы жумушну СМИ-ле толтурадыла, – деп жазады Ф. Борлакова. – Кавказ диаспора, 1911 жылда Стамбулда чыкыгъан газетден башлап, бу жаны бла бек улду ишле тамамлагъанды. 20–30-чу жыллада Тюркде миллетчилик политика бардырылгъаны себепли, кавказ мухажирлени басма органлары Европагъа кечедиле. 1924 жылдан 1939 жылгъа дери чыкыгъан кечпюнчюлени кыайгыларынын сюзген басма органланы онла бла санаргъа боллукъду. Аланы асламы орус тилде чыкыгъандыла, отузунчу жылланы алындан башлап, тюрк тилде да чыгып тебирейдиле. Европадагъы къарачай-малкъар мухажирлени келечилери (Шакъманланы Т., Суююнчланы М.-Г., Суююнчланы Н., Шаханланы А., Орусбийланы И.) ол басма органланы кзураутъа бек улду кыйын салгъандыла, кзурау бла чекленип къалмай, алада кеслерини жазмаларын да гаймай басмалап тургъандыла. Экинчи дуня уруш башлангъанлаи журналланы асламы жабылгъан эди» (3).

Мюнхенде 1950 жылда, Совет Союзну тинтиу институту кзуралгъанда, аны тюрк тилде, Dergi. Sovyetler Birligini Ogrenme Enstitusu, – аты бла бюллетень-журналы басмаланынып тебирейди. Ол 70-чи жыллагъа дери чыгып тургъанды. Бу журналда ишлегенде эм басмаланганла кеслерини борчларын миллетлени бирикдириуде, аланы культураларын сакълауда эм айнытыуда кере эдиле. Аны бла да къалмай, тарыхда озуп кетген ишлени юсюнден хапар айта эдиле. Сагъынылгъан журналлада Совет Союзда кавказ миллетлени болумларындан да кеп тюрлю билдириу, саясат тинтиу оюмла басмалангъандыла. Бу иште къарачай-малкъар жазуучула да тири къатышхандыла. Аланы асламы жазмаларына къол салмагъандыла, неда «Тауду», «Къарачайлы» деген псевдонимлени хайырлангъандыла. Ез тукъумларын, атларын ачыкъ жазаргъа къоркъууду эди, нек дегенде бу журналлада Совет властьха къажан келген затла басмаланганы аланы авторларына эмда Совет Союзда жашагъан жууукъларына НКВД-ны жанындан кеп тюрлю азап тюшюрюрге боллукъ эди.

2. Къарачай-малкъардыла мухажирчилик публицистиканы ал сатырларында. «Кавказ» журналда (экинчи къуралыуу – 1951–1952 жылла) биринчи кере М. Асланбек (Дудаланы Махмуд) жазып, 30–40-чы жыллада репрессияланы оғунда къарачай интеллигенция сынаған азапны юсюнден тынгылы хапар айтылады. Бююнню окъуучугъа окъуна ол жазма кёи жангы затны билдиреди. Репрессияланы Къарачайда, битеу да Кавказда, ким бардырғанын, къайсы сатырда къайсы «халкъ душманлары» болғанларын ачыкълайды. Бу жазмада биз Къарачайны чынтты уланларын – жамауат башчыла Алийланы Умарны, Аппаланы Хасанны, Айбазланы Якубну, Гюрджюланы Къурманны, устазла Хасанланы Османны, Каракегланы Исмаилны, жазычула Ёртенланы Азретни, Акъбайланы Исмаилны, Биджиланы Асхатны, алимлини, докторланы эм эл мюлкде урунган къара танымағанланы да шургулу къадарларыны ахыр кюнлерин, ала сынаған азапны да Махмуд жүреги бла ётдюрсенине шагъат болабыз.

Къарачай-малкъар тилде биринчи романны автору, жазычу, жамауат башчы (1937 жылда тутулуруну аллында Къарачайны тарыхында биринчи эм ахыр кере областны партия органдарына таматалыкъыга салынган къарачайлы) Аппаланы Хасанны ахыр кюнлерини юсюнден М. Асланбек былай жаза эди: «Аппаланы Хасан, терен ниетли коммунист (ол затны кертлигине кёпле шагъатдыла), ишчи, кертисин айтханда, жалчы юйюрден чыкъған эди. Ол Баталпашинскени гюрмесини больницасында, иегилери сындырылып, ич хаткусу бузудуп тюшген эди, андан сора аякъ юсюне болалмай ёлген эди. Ёлюрюнден бир ай алгъа большевизмден ёчюкленнгенин эмда ата-бабаларыны динлери – муслийманлыкыга къайтханыны юсюнден ачыкъ айтхан эди. Бир тохтатмай, ол сабий заманында юйреннген Къоранны сураларын айтханлай тура эди. Ёле туруп, биргесине больницага тюшген тенглеринден ёлююн, мыртазакъларына бермей, муслийман тереде асырарларын тилеген эди. Хасанны юлгюсю кёп коммунистге да тере болған эди» (4). «Эки жылны ичинде гюрмеге 875 къарачайлы тиширыуну атхандыла, – деп ачыкълайды Махмуд. – ... Аладан бир къаууму эрлери бла бирча тутулгандыла, башхалары баш иелерин, къарындашларын неда жашларын тутхан сагъатда къажау сюелгенлери ючюн, ючюнчю къауум – репрессияладан къачып къугулған жууукъ адамлары ючюн... Жаланда мен иги таныған Джегуга ауулдан 50 артыкъ

тиширыу тюрмелеге атылгандыла». Ызы бла аланы атларын, тутхан жумушларыны юсюнден айтады. Дудаланы Махмуд кыуру Къарачай бла чекленип къалмай, репрессияланы ёртени битеу да кыралны алганыны юсюнден жазады.

Къарачай-малкъар мухажирлени арасындан чыкыгъан окъуу-ду адамланы къаууму халкъны тарыхына, аны жашау турмушуна сейирлерин кёп жаны бла да къандырыгъа итингендиле. Кеслерича, башха халкъ юзюкле къаллай иш мажарсала да, аладан артха къалмазгъа кюрешгендиле, бир-бирде уа юлгю окъуна болалгандыла. Илмуда, маданиятда, билим бериуде ала, кыралны кёп шахарларында урунуп, уллу жетишимлеге жетгендиле, сыйлы атлагъа тийишли болгандыла. Къарачайлыла бла малкъардыла Тюрк кыралны илмусуна салгъан кыйынлары бла чекленип къалмай, ёз миллетлерини ниет байлыгъын баямлар ючюң, эртгеден бери кёл салып кюрешедиле. Аллайланы тизмесин Дудаланы Махмутдан (1908 – Къарачай, – 1981, АБШ), тюркча аты Рамазан Къарча, башларгъа тийишлиди. Ол кеси Къарачайда туууп, мында билим алып, илму жолун сайлагъан уланладан эди. Уллу Ата журт уруш башланганда, башхалача ол да къанлы сермешлеге къатышып, ауур жаралы болуп, фашист жесирликни сынаиды. Уруш бошалыргъа, жесирликден азат болганда, Махмуд, халкъы Орта Азиягъа сюрюннге жибергенлерин билгенден сора, Тюркге кетерге таукел болады. Тюркде ол, жерлешлерин табып, жамауат жашаугъа тири къатышып тебирейди. Кёп да турмай, ол «Къарачай-малкъардыланы кёрген кыйынлыкълары» (китапда аты – Махмуд Асланбек) деген китабын 1952 жылда Анкарада басмалаиды (5). Китап къарачайлыла бла малкъардыла сюрюннде сынагъан кыйынлыклагъа жораланган эди. Ол кезиуде сталинчи зорлукъну юсюнден битеу дунияда да хазна билмей эдиле. Дудаланы Махмуд чеченли, ингушлу, кырым татарлы алимле, жамауат къулдукчула бла бирге тюрлю-тюрлю басма органлагъа, бир-бир кыралланы башчыларына кёчюрюлген халкъла сынагъан азапны юсюнден арымай-талмай жазганды. Ала бу ишлеринде ООН-нга окъуна жетген эдиле. Сюрюнню сынагъан халкъланы Ата журтларына къайтарыуда башда айтылгъанланы кыйынлары уллуду.

Дудаланы Махмуд чыгъармачылыгъында халкъыбызны тарыхын ачыкълау бла чекленип къалмай, аны жашау турмушуна, ниет байлыгына да уллу эс бёлгенди. Мал тутуугъа жораланн-

ган «Къарачай-малкъар тюрклеринде малчылыкъ эм аны бла байламлы адетле» (китапда аты – Рамазан Къарча) деген китабын 1954 жылда басмалагъанды (6). Бу ишни тамамларгъа анга татарлы алим, философия илмуланы доктору Хамит Зубейиыр Къошай болушханды. Китап эки тилде жазылгъан эди – бир бети тюрк тилде, бир бети уа – къарачай-малкъар тилде. Махмудну бу китабы бюгюн да илму магъанасын тас этмей, халкъыбызны этнография эм тарых бла кюрешген алимлерине болушдукъ этгенлей турады.

Сылпагъарланы Иилмаз (Иилмаз Невруз) тюрк тилде «Бирлешлик Кавказия» (Бирлешген Кавказ) деген аты бла журналны къарачай-малкъарлыла аслам жашагъан Эскишехерде 1964 жылда чыгъарып башлайды. Журналны ич политикасы атындан окъуна белгили болуп турады. Тюркде жашагъан кавказлыланы бирикдириу, аланы культураларын, бек башындан тиллерин сакълау дегенча борчланы журналны тегерегинде бирикген публицистле, алимле, назмучула, халкъларына жан аурутханла салгъан эдиле. Журнал юч айдан бир кере чыкыгъанды, аны биринчи номеринден башлап, къарачай-малкъар халкъгъа аталгъан материалла дайым басмаланганлай тургъандыла.

XX-чы ёмюрню 20–50-чи жылларында кавказ диаспораны келчилери миллетлерини юсюнден статьяларын Европа къыралада басмалагъан эселе, Экинчи дуния урушдан сора ол жаны бла хал тюрленгенди. Аз-аздан Европа къыралада журналла жабылып тебирейдиле. Аны сылтауу – озгъан урушну кезиуянде басма арала чачылып, журнал, газет чыгъарып онгла азайгъаны бла бирча политика тюрлениуле эдиле. Сёз кочюн, Прагада битеу Россейни инкылапдан сора къачхынчылары кеслерине ышыкъ тапхан эселе, Чехословакия социалист блокга киргенден сора, ол ишни тохтатыргъа тюшгенди, Мюнхенде да болум алай эди. Алай бла, къарачай-малкъарлыланы юсюнден жазылгъан затла 1970–1980-чи жыллада асламында тюрк тилинде Тюркде чыкыгъан журналлада басмалангандыла. Бу иште 1970 жылдан башлап чыкыгъан «Kuzey Kafkasya» («Шимал Кавказ») журнал энчи жерни алады. Мында публицистика жазмаладан сора да тюрк тилинде таудуланы хапарлары, таурухлары, илму статьяла дайым басмаланып турадыла.

Алай бла, къарачай-малкъар халкъны тыш къыралада жашагъан юзюгю ёз миллетини юсюнден, жыйырманчы ёмюрню

ал жылларындан башлап, тюрлю-тюрлю Европа кыраллада, Тюркде чыкыган журналлада талай магьаналы публицистика чыгарма басмалаганды. Аланы асламы орус эм тюрк тилде жазылгандыла.

Белгилисича, Кавказдан жайылган миллет диаспорала кыайсы кыралдан да Тюрк республикада асламдыла. Аны сылтауу – ол муслийман кыралланы ичинде барындан да Россейге жууукъ эди. Мухажирликни толкуну иги да ургунчу окъуна Тюрк бла байламлык кыаты эди. Уруш бардырылмаган кезиуледе Тюркден бери дин келечиле дайым да жюрюгенлей тургандыла. Ислам дин битеумиллет ниет болгандан сора уа, хаж кылыргыа жыл сайын жюзле бла зияратчыла Тюркню юсю бла жол салгандыла. Мухажирлени биринчи кыауумларына жолну хаж кылыргыа барганла танытхандыла. Сёз кююн, Сотталаны Ёрюзмек хажини атасыны эки кыарындашы, Дамаскда хаж кылып келгенден сора артха Дамаскга кыайтып, анда юй-журт кыурап, аланы ызындан барганлагыа кыонакыбайлык этгендиле, аланы туудукылары уа, аллай жолоучулагыа кыонакы юй окъуна ачхандыла. Аны кююн болур, Сирияда диаспораны асламы Малкыар ауузларындан кечгендиле. Бюгюнлюкде Сирияда барган уруш андагы кыарачай-малкыарлылагыа жангыдан мухажирлик сынатханды, кырал жанындан хазна болушдук болмаса да, урушну азабындан кыачып, башха арап кыраллагыа бла Тюркге кетип башлагандыла.

Мухажирликни биринчи кезиулеринде кавказлы кечгюнчуле Тюркден араб кыраллагыа (ала ол заманда Осман империяны сапында эдиле) дери баргандыла – Сириягыа, Иорданиягыа, Египетге. Аз-аздан кавказчыла башха кыраллагыа кечюп, бусагытда Европада, Америкада, Азияда, Австралияда окъуна жашайдыла. Алай болганлыкыгыа, аланы асламы Тюрк бла байламлыгын юзмегенди. Ол байламлыкыны темели – ниет бирликди, маданият бирлик, миллет-психология энчилик бла бирча.

Кавказ миллетлени маданият адамлары, миллет жумушха жарар умутда басманы айнытыуда бир улуу амалны керюп, онг ганханлай, газет, журнал, илму кытапла басмалап тебирейдиле. Ол иш жыйырманчы ёмюрню аллында башланнганды.

«Birleshik Kavkasia» журнал Шимал Кавказдан чыкыган мухажирлени бирикдирирге деп кыуралган эди. Анга дери былай борчну толтурган журнал Борис Байтуганни башчылыгы

бла Мюнхенде чыкыгъанды. Мюнхендегилени асламы артда жангы журналны төгерегине жыыыладыла. Сөз ючюн, ингушлу публицист Мустафа Бештоу жангы журналны жууаны секретары болуп ишлегенди. «Birleshik Kavkasia» 1964 жылдан башлап 2000 жылга дери чыгып тургъанды. Биринчи чыкыгъанындан башлап, ахыр номерине дери журналга баш редакторлукъ аскер врач Сылпагъарланы жашы Иилмаз (Тюркдеги аты – Иилмаз Невруз) этгенди. Журналны биринчи номери август айда 1964 жылда басманы кёргенди. Ишчи кыауум мурат этгенге кёре, журнал юч айдан бир чыгып турлукъ эди. Болсада, ол мурат толмагъанды, жылдан бир кере чыгъарырга онг тапхандыла аны кыурагъанла. «Birleshik Kavkasia» журналны бетлеринде кавказ диаспораланы келечилери жамауат-политика, маданият, жарыкъландырыу проблемаланы сюзгендиле. Андан сора да мында хапарла, назмула, гитче повестыле да басмалангандыла.

Ары дери чыгъа тургъан журналла диаспора жашагъан жерледен узакъ болгъанлары себепли, аланы жашауларында белгиди жер алмагъанды дерге боллукъду. Бу журнал а кавказлы мухажирлени жашауларында кертиси бла да уллу жер алгъаныны юсюнден ингушлу алим жазады: «Жамауат журналны биринчи номерине уллу магъана бергенине кыралны басма органларында чыкыгъан окыуучуланы оюмлары шагъатлыкъ этедиле. Журналны чыгъаргъанланы эслеринде болмагъанча уллу эди кыайгырыу бу башламчылыкъга. Жаш тёлюню ол магъаналы иши Совет Союзну кыайгы этдирген эди. Журналны редакциясына СССР-ни Тюркде консулундан журнал Америкага ишлейди деген терслеу кыагыт келген эди эм олсагъат чыкыгъан номерин посольство битеу да сатып алып, кюйдюрген эди. Болсада аллай ишле журналны тиражын 2 миингден 4 миингге кётюртген эди.

Хау, американлыла журналны чыгъаргъанлагъа бир непча кере кеслерини консулларындан болушлукъ этерге хазырлыкъларын билдирген эдиле. Алай журналда ишлегенле консулга бир тюрлю да ала бла келишим эталмазлыкъларын билдирип, Америка бла СССР-ни арасында болгъан ишлеге ала кыатышмазлыкъларын айтхан эдиле. Жаланда биз кавказлыланы бирикдирирге излейбиз, деп жууаплагъан эдиле дергичиле» (7).

Совет Союзну Тюркде келечилери не ючюн аллай бир кыайгы эте эдиле? Бу соруугъа жууап журналны бетлеринде ачыкъ кёрюнеди. «Birleshik Kavkasia» журналда Кавказда ста-

линчиле бардыргъан мурдарлыкъланы юсюнден айтыла эди: 20–30-чу жыллада репрессияланы, 40-чы жыллада халкъланы сюрдюон жолуна салыу дегенча темала терен ачыкълана эдиле. Журналны ал кезиуонде редколлегиясы эм анда басмаланнганланы асламы совет геррордан къачханла эдиле, аны ючюн а ала кеслери сынагъан зулмудан хапар айта эдиле. Жазмалада битеу да кавказ миллетлени юсюнден сёз барады: Барасби Байтугъан «1858–1965 жыллада Шимал Кавказдан Тюркге кёчгюнчюлюк», Мустафа Зих «Шимал Кавказны кюрешиюу», Йилмаз Илдрим «Мени Тюркюм», Джанибек Хавжоко «ХІХ-чу ёмюрде Шимал Кавказ бла Англия», Йилмаз Невруз «Шимал Кавказияда Бирлешген Тау Республика», М. Бештоу «Кавказ бла кавказлыла», Алим Мырза «Геноцидни 20-жыллыкь айланмасы», Святополк Чех «Адыглыла», Алихан Кантемир «Гейдар Баммат» эм башхала сагъынылгъан стагъялада кавказчыланы хар бири халкълары кёрген къыйынлыкъны юсюнден хапарлайды.

«Birleshik Kavkasia» журналны ол къадар жылны басмадан чыгъып тургъанына Сылпагъарланы Йилмазны бек улуу къыйыны болгъанын энчи айтыргъа тийишлиди. Фахмулу публицист, ёз халкъыны тарыхын, культурасын, фольклорун, адабиятын уста билген Йилмаз Невруз бу журналны хар номеринде бир ненча очеркин бла статьясын басмалайды, аны бла да къалмай, къарачай-малкъар адабиятны, культурасыны белгили адамларыны юсюнден да таймай жазгъанлай тургъанды.

Журнал тегерегинде бирикген кавказ миллет интеллигенция баш борчун Ата журтдан айырылгъан белеклеге, миллет энчилигин тас этмей, тилин, маданият хазнасын, тарыхын унутмай турурча онгла къурауда кёргени себепли, ол затлагъа жоралап жазмала басмалагъандан сора да тепсеу, жыр ансамбльле къурайдыла. Сёз ючюн, ингушлу публицист Мустафа Бештоу аллай ансамбльни къурагъанды, кеси да анда тепсегенди.

Тюркде жашагъан диаспорада болгъан жангылыкъла, харкюнлюк ишле, культура жашау да журналда таймай ачыкъланнганлай тургъандыла. Тюркде мухажирлеге жораланнган журналланы санында не ары дери, не андан сора магъанасы алай герен, басмаланнган затлары аныча толу «Birleşik Kafkasyагъа» жетген болмагъанды деген оюмну алимле, жамауат адамлары да бирден айтадыла. Къарачай-малкъар дернек жыйышдыргъан ахчагъа чыкъгъанлыкыгъа, «Birleşik Kafkasyаны» бетлеринде би-

теу да кавказлы халкъланы юсюнден материалла басмаланадыла. Мухажирле кеслери айтханнга көре, ол заманда журналны чыгыуу аланы бирикдирип, диаспораны бек уллу борчун – тюркюлени ичинде эримей сакъланыу – кез алларында тутаргъа онг бергенди.

3. «Къачхынчы лагерьледен къарачай-малкъар тилде къагъытла» деген китап Кония шахарда 1992 жылда басмаланганды (8). Къачхынчыланы бир-бирлерине жазгъан энчи къагъытларындан къуралгъан китап анга дери тюбеменген затланы юсюнден хапарлайды. Тюзюн айтханда, ол мектупла Эфендиланы Юсуфха аны танышлары европаны тюрлю-тюрлю жерлеринден жазып ийген къагъытладыла. Китапны басмагъа хазырлагъан Исмаил Догъан тюрк алими, Малатия шахарда университетни устазы болуп ишлейди. Китапны ал сёзюнде алим Экинчи дуня урушну кезиуонден сора Тюркге кёчген къарачай-малкъар мухажирлени 150-ден артыкъ мектубу аны къолуна къалай бла тюшгенини юсюнден айтады. Китапны басмалардан алгъа алим Кавказгъа келип, кёп заг бла да шагъырейленирге онг тапханды. Ол кезиуде Исмаил, «Къарачай» газетни журналистлери бла да губеп, хазырлай тургъан китабыны юсюнден тынгылы хапар айтхан эди. Алгъа Исмаил Догъан аны къолуна тюшген, сейир да этдирген, 1944–1958 жыллада жазылгъан мектупланы бир кесегин тюрк тилине кёчюрюп, журналлада басмалайды. Окъуучула ол къагъытланы уллу эс буруп окъугъанларын кёргенден сора энчи, толу китап чыгъарыргъа таукел болады. «Белгилисича, – деп хапарлагъанды газетни редакциясында Исмаил Догъан, – гитлерчи фашистге бла къазауатны кезиуонде сизни къыралдан мингле бла адамла жесирге тюшгендиле. Аланы арасында къарачайлыла, малкъарлыла да кёп болгъандыла. Къазауатны аякъ сюреминде, андан сора жыллада да ол адамла туугъан журтларындан узакъ къыраллагъа чачыладыла. Кёп инжиу, кёп азап сынайдыла. Ол сагъатда жесирликге не халда тюшген да къыралны жаууна саналып тургъанны сиз менден эсе уста билесиз. Аны бла да къалмай, гитлерчиле не аз да ызыгъызгъа къайтсагъыз, сизден бошарыкъдыла деп къоркъуу сингдирип, асламысында жанларын алып къойгъан эдиле. Къысхасы бла айтсакъ, жазыкъла тыш къыраллада атыла-сатыла айланып, тамам къыйын бо-

лумгъа тюшгенлеринде, не этип да муслийманланы къатларына жыйылыр дыгаласха киредиле. Къазауат жангы башланган заманда жесирге тюшген бир малкъарлы – Эфендиланы Юсуф, къаллайла эсе да, къача келип, Тюркте жыйылады. Аны таныгъан, билген жесирле ол ары жетген эсе, бизге да болушур деп, Юсуфну излеп, къагъытла ийип турадыла. Ол а Малатияда тамал салады. Аууушхунчу (1982 жыл) анда жашайды» (9).

Исмаилны хапарына кёре, Юсуфну хайырындан, европаны тюрлю-тюрлю къыралларына чачылгъан къарачай-малкъарлыла, Тюркте кёчюп, анда экинчи журтларын табып орналадыла. Юсуф ёлорюню аллында ол къагъытланы бир тенгине береди. «Быланы хар бири бир адамны жазууду, – деп осуят халда айтады тенгине. – Сакъла, бир ышанган адамынга берирсе. Ол а аны не басмада чыгъарыр, не бир китап этер. Алай бла жесирликде башха къыраллада къыйынлыкъ жетип, жарыкъ дуниядан ажымлы кетген мискинлени атлары да сакъланыр, ким биледи, бара баргъан дуняда юйлеринден, юйдегилеринден адамла да хапарлы болура...».

Эфендиланы Юсуфха къагъытла Италиядан, Франциядан, Австриядан келген эдиле. Китапны жарашдыргъан Юсуфну къадарыны юсюнден да шартла келтиреди. Ол урушха кетгенде, юйдегиси бла эки сабийчиги къалгъан эдиле. Аралары узакъ болуп, юйдегисине къайтыргъа онг болмазлыкъын ангылагъанда, Юсуф Тюркде жангыдан юйюр къурагъанды. Кёп жылланы тютюн фабрикада ишлеп тургъанды. Исмаил Догъан китапны кириш сёзюнде чертип айтханына кёре, Ата журтуна термилиую аны не кече, не кюн тынчлыкъ бермей жашатханды.

Китап авторну къарачай-малкъар халкъны юсюнден тарых-этнография очеркинден башланады. Мында Исмаил Догъан халкъны жашагъан жерин, аны санын, халкъ тарыхыны бир къауум магъаналы кезиуюню юсюнден да айтып, тюрк окъуучуну шагъырей этеди. Бегирек да къарачай-малкъар халкъ Сталинин зулму жылларында кёрген азапны юсюнден тынгылы айтады. Бу затланы юсюнден авторгъа китапха къагъытлары киргенлени шагъатлыкълары да себеплик этгени эсленеди. Отузунчу жылланы аллында Чегем ауузуну жамауаты чекген азапны энчилеп тинтеди. Тюркдеги окъуучула ангыларча, бизни адет-турмушубузну, динибизни, ниет байлыгыбызны юсюнден да хапарлайды. Бу кириш сёзде Исмаил Догъан къарачай-

малкъарлыланы Тюркдеги диаспораларыны юсюнден да бир къауум шарт келгиреди – къалай бла кѣчгенлерин, къайсы шахарлада жашагъанларын. Ал сѣз уллу болмагъанлыкъгъа, тынгылы эм ангылашыныулу жазылгъанды.

Исмаилны бу иши, къарачай-малкъар халкъны культура-сына эсин бѣлюп, артда докгорлукъ диссертациясын да бизни тилибизни энчилигине жораларча этгенди. Аны илму иши-къарачай-малкъар тил илмугъа магъаналы къошумчулукъ болгъанына ишеклик жокъду.

Эфендиланы Юсуф къагъытланы ышангылы адамына бере туруп айтханыча, китапха кирген хар къагъытда адамланы ачы, шургулу, ажымлы къадарларыны юсюнденди. Фашистлени къолларына тюшгенле уруш бошалып, эркинлик алгъандан сора да къаллай бир зулумдукъ кѣтюргенлерин, тыш жерледе тил билмей, жашау халеге тюшюналмай, кѣпле жоюлгъанларыны юсюнден хапарлайдыла ала. Аны бла бирча, Совет Союзда сталинчилени зорлукъ ишлерини юсюнден да. Китапны эм бушуулу беглери Улбапланы Мусса эфендини жашы Ибрагим жазгъан къагъытладыла. Ол 1937 жылда, сталинчи режимни жесири болуп, кеп къыйынлыкъ кѣрюп, Италиягъа тюрлю-тюрлю жолла бла келген малкъарлыланы бирикдиргенди. Аны шагъатыгына кере, алгъа ол жыйынны саны 300 оза эди, артдан-артха ачылыкъ къысып, жаралары ашланып, ауруула хорлап, жыйындан жалан 87 адам къалгъан эди. Концлагерьледен къутулгъанла жангы лагерьеге («для перемещенных лиц») тюшген эдиле. Ол зиндандан къутулур ючюн, Ибрагим нѣгерлери бла тапхан амалларын аямай кюреше эдиле. Муслийман къыралланы башчыларына къагъытла жазып, ары кѣчерге эркинлик тилей эдиле. Аллай бир уллу къагъытны Ибрагим Тюркню башчыларына ийген эди. Кесини жазмасына Ибрагим «Къырылгъан халкъ» деп атагъанды. Мында халкъыбыз 20–30-чу жыллада чекген артыкълыкъланы санай келип, 40-чы жыллада геноцидни юсюнден айтады. Ибрагим къагъытын жазгъан кезиуде Совет Союзда бир къауум миллетлени депортация этгенлерин дуния жамауаты аз биле эди, тутмакъла уа бютюнда хапарсыз эдиле. Аны ючюн болур, ол малкъар халкъы гунч болуп, биз андан къалгъан бир гитче кесекчикбиз деп, къайтарып-къайтарып айтады. Къагъытны ахырында: «Туркияны хукматындан биз, 87 адам*, малкъар-

* Аланы ичинде 10 къарт, 6 сабий, эркеги, типиси да 71 адам болабыз // 45 бет.

лы тугмакъла къолубузну узатып тилейбиз, чыгъарыгъыз бизни тугмакъдан; биз да сизни этигизден юзюлген бир кесекбиз; бизге болушсагъыз, сизге дуняны жанындан намысды, Аллахны жанындан сууабды», – деп жазгъанды.

Къачхынчыланы ичинде Тюркге термилиу къалай кючлю сезим болгъаныны юсюнден Улбашланы Ибрагим къурагъан жыр шагъатлыкъ этеди:

Ассаламу алейкум,
Жудузубуз Анкара!
Ассаламу алейкум,
Келдик санга жалбара!

Сыннган жүрек талпына,
Мен аллынга келеме.
Туркияны халкъына
Кавказдан салам береме!

Къан ичинде жууулгъанланы
Сен къутхаргъын, Я Аллах!
Ваганындан къууулгъанланы
Сен къутхаргъын, Я Аллах!

Ла-илаха иль Аллах,
Сенсе бизни бийибиз,
Ла-илаха иль Аллах,
Сенсе ата юйюбюз...

Къагъытлада болгъан шагъатлыкълагъа кёре, Эфендиланы Юсуф Тюркню башчыларындан малкъарлы бла къарачайлы жесирлени кеси тургъан жерге кёчерге эркинлик тилейди. Сора ол эркинликни эки жылны ичинде алгъан кюнден башлап, къыйынлыкъгъа тюшгенлеге не жаны бла да болушуп турады. Аны юсюнден да барды мектуплада хапар.

Алай барындан да бек магъаналы да, ачы да хапар бу мектуплада къачхынчыланы къадарларыны юсюнденди, аланы лагерде кётюрген азапларыны юсюнден. Байдаладан эки къарындаш – Мухаммат бла Буниамин – Юсуфха къагъытланы бирча жаза эдиле, аланы биринде муслийман топуракъгъа кёчюп анда жашау этерге термилгенлерини юсюнден, ала кюсеген жол къыйынлыкъдан, зорлукъдан толу болгъанларыны да юсюнден айтылады: «...Мисирни кемеси келип, адамла мине тура эдиле, сора биз да бардыкъ портха, бизни тутдула портда, эркинлик

кѡагытларыгъыз жокъду дедиле, оналты кюнне тутмакыгъа ийдиле, сора кѡолларыбызгъа бугъоу салып алып келдиле бу компогъа (концлагерьге). Компону халы былайды: 6 километрден жууукъ эл, сахар жокъду, тегереги тарды, биз тургъан юйлени тегерегини бийик цемент бурууну беш метр бийиклиги барды, дагыда ол бурууну ичи бла бир кьат темир, экинчи темир буруу, 100 метрде бир полис, ол полислени араларында хар 20 метрден бирер чыракъ жанады ... Бир отоу сайын 100–150 адам болабыз, суткадан 300 грамм этмек бередиле...»

Эфендиланы Юсуфха келген кѡагытладан бек сейирлени ичинде Байдаладан Мухаммат бла Буниамин жазгъандыла, дерге боллукъду. Ала Юсуфха жууукъ да жетгендиле, бир элде жашагъандыла. Кѡрген кыйынлыкларың, лагерьледе болумларың, кеслерини юслеринден да айтадыла, таныгъан-билген адамларың сорадыла. Бек сейири уа – Дуния уруш бошалып бир ненча жыл болгъанлай, кыйралланы юсю бла этюп, Орта Азияда кѡчтюнчюлюкде тургъан халкыбызгъа барып, анда жууукъларың излеп, табып, хапар билип кыйтханларыны юсюнден мектупланы бир сейир жомакъныча окъуйса.

Бу кѡагытлада таулу жашла концлагерьлеге тюшгюнчю жашауларыны юсюнден да айтадыла хапар. Къачхынчыланы асламы къара танымагъан, тил билмеген кыйчу жашла эдиле, «къара таныгъанла» уа, 30-чу жыллада сталин лагерьледен кюнден жанларың алып кыйтханла, ол да бир сылтау эди аланы аргха кыйтыргъа сюймегенлери: «Орусха берирле деп бек кьоркъабыз, санга ангылатырча окъуубуз жетмейди», – деп жазылады кѡагытланы бирини ахырында.

Къалай алай болса да, 40-чы жылланы ахырына Эскишехирге эм аны тийресинде элге 300-ден аргыкъ таулу жаш тюрлю-тюрлю жерледен жыйылгъан эдиле. Окъуулула ичлеринде аслам болгъаны себепли ала аргда устазла, инженерле болуп ишлеп, андагы диаспорагъа не жаны бла да кѡолларыңдан келгенича, билимлери онг бергенича жарагъандыла. Бусагъатда Тюркде жашагъан таматала шагъатлыкъ этгенлерине кѡре, мюлтежиле келгенден сора, къарачай-малкъар жамауатны культурасы иги да кѡтюрюлген эди. Сѡз ючюн, Дудаланы Махмуд кѡп жылланы устаз болуп тургъанды, андан юлгю алып окъууну, билимни жолуна мухажирлени жаш тѡлюсю чыкыгъанды. Мюлтежиледен бири Сюйюнчланы Алий, «Кавказ жулдузлары» деген

ат бла ансамбльни кюрап, аны биринчи хореографы болганды. Аллаила мюлтежилени ичинде кёп эдиле.

4. Дудаланы Махмудну (1 январь 1908, Къарачай, 1981. 1 апрель, Патерсон) аты мюлтежилени ичинде угъай, битеу Кавказ диаспоралада бюгюн да ёхтемлик бла айтылады. Уллу билими, уллу жюреги, халкъына уллу суюмеклиги болгъан адам жазуу тарыхыны азап жолунда намысын бийик тутуп, халкъыны ёкюлю болургъа жетишгенди.

«Джазыу тышына атхан къарачайлылада Дудаланы Махмуддан онглу адамыбыз болмагъанды, – деп жазганды Махмудну юсюнден Лайпанланы Билял. – Кёп заманны (СССР оюлгунчу), бизде кыралны, халкъны джауунча кёргюзтюрге кюрешгендиле аны... Джангыз тюз сёзю ючюн кёрюб болмагъандыла аны. Ол айтхан кертини энди кырал тамадала кеслери да айтадыла. Алай эсе, бизни борчубуз – Халкъыбызны Керти Адамын – Дудаланы Махмудну халкъыбызгъа джангыдан танытыуду, ёсюб келген тёлюле миллет джигитлерибизни билирге керекдиле.

Дудаланы Махмуд 1940-чы джыллагъа дери Къарачай илмуизлем институтда тамада илму къуллукъчу болуп ишлегенди. Лайпанланы Хамид бла бирге биринчи фольклор китабланы (джырланы, джомакъланы, гаурухланы, айтыуланы) джыйышдыргъан адамды. Ала чыгъаргъан «Эски къарачай джырладан», «Къарачай фольклордан» текстле бир китабдан бир китабха кёчтенлей барадыла... Къазауат башланнганында, аскерге чакъырылыб, 1942-чи джыл немчалагъа джесирге тюшеди. Амал табыб, джесирге ким тюшеди? Мадар болса, Сталинни джашы да тюшерик болмаз эди немчаланы къолларына. Джесир кампада (концлагерьледе) ахырат азабын чегеди Махмуд. 1945-чи джыл, джесирлени ызына, СССР-ге къайтара тебирегендеринде, Махмуд да бир къауум бла чегетге къачыб, кесин табдырмай тохтайды. Джесирлени эслеринде эди, политика командирле окъуучу бегим: «джесирге тюшгеннге джуртун сатханнгача къараллыкъды. Джесирге тюшгенден эсе, кесигизни уругъуз. Ахыр патронну кесигизге сакълагъыз».

Ма ол къоркъуу эди джесирлени джуртха къайтыуларына буруу болгъан. Немча лагерьледе азабдан сора, джуртда да не ёлтюрюллюклерин, неда тутмакъ боллукъларын билгенлери себебли, артха къайтмай, джан къутхарыргъа кюреше эдиле дже-

сирге тюшген совет аскерчиле. Дуда улу да аланы бири. Кесине «тюркме» деб, Тюрк кыралгъа ётерге мадар табады...

Тыш кыраллада: Тюркиеде, Германияда, Америкада... Алай а, къайда болса да, Махмудну тюню-тюшю да, сёзю-иши да Къарачай болганды. Менде сакъланнган къагъытларыны биринде Махмуд былай джазады: «Мен ненча кере аджалдан къалгъанма: 1930-чу джыллада тугулмадым; къазауатда джоюлмадым; джесирликде ёлмедим. Къатымда адамла ёлюб, мен а сау къалыб баргъанма. Не ючюн? Не ючюн къутхаргъанды анча кере мени ёлжумден Аллах?». Ол соруугъа бютеу джашауу бла джууаб этгенди Махмуд. Кесини къайдагъысын, ким болганын билдирмез ючюн (Совет кыралда юйдегисине, джууукъларына кыйынлыкъ жетдирирле деб къоркъгъандан), атын тюрлендиреди, псевдонимле алады. Джангы атлары аны: Рамазан Къарча, Махмуд Асланбек».

Малчылыкъны юсюнден «Къарачай-Малкъарда малчылыкъ эмда аны бла байламлы төреле» деген китапны биринчи кере Ага журтда басмалай, Бегий улу Абдуллах былай айтханды: «Бу сиз окъурукъ зат – не бир алаамат хапар, не да бир сейирлик таурух туююдю... Ёмюр ёмюрледен келген бир тынгылы халкъ джоюлюб кетсе, андан не зат къалыргъа боллукъ эди. Бу – Олду. Джер джюзюнде къайсы халкъны юсюнден джазылгъанды: ма быллай халкъны кырдыла, джокъ этдиле, аны уа ма быллай тауушлукъ адетлери, төрелери бар эди; ол ма быллай низамлы, огъурлу, иш кёллю халкъ эди деб? Болгъанмыды, айгырча, аллай юлгю, тыш кыраллада китабха салыб чыгъарырча? Бу – Олду. Биз, Къарачай-Малкъар Халкъ, джоюлгъанланы санында эдик. Аллахха шукур, халкъыбыз сау къалгъанды! Джашау төреси да сакъланнганды. Тозураса да, сакъланнганды. Халкъ сакълаялгъаны – не, тас эггени – не, бери – Бу Китабха тюшмей къалгъаны не – эсибизни джыйыб, толу болмаса да, энди аны айталлыкъ бизбиз – бир кере асмакъ джибден юзюлюб тюшген халкъ. Иш усталыгъын, адетин, төресин, чамын, оюнун, кылыгъын, джерин, тауун, ташын китаблагъа тюшюрюб, милетибизни атын ёлжумден къутхарыргъа кюрешген Таулу – бу Рамазан Къарча кимди? Не адамды? Къайданды?.. Саумуду? Кими барды?.. Айтыллыкъ зат кёбдю, алай а, китаб чыкыгъандан сора... Бу сагъатда уа, бу китабны окъуюкъ да, кеси кесибизни джангыдан таныйыкъ» (10).

Дагъыда төрт жылдан Бегийланы Абдуллах Махмудну чыгъармачылыгы бла окъуучулары жангыдан шагъырей этеди. «Минги Тауда» (1998 джыл. № 1) Дудаланы Махмудну юсюнден Йилмаз Невруз джазганны, Йилмазны кесини да кысыха биографиясын береди.

Къыралда хал порленип, демократия процессле башланнганы къарачай-малкъар интеллигенцияны алчы адамларына кепден бери да жол тапмай тургъан магъаналы ишлени тындырыргъа онг бергенди. Лайпанланы Билял Дудаланы Махмудну эки китабын да («Къарачай-Малкъарда малчылыкъ эмдааны бла байламлы төреле», «Къарачай-Малкъар халкъны фаджиясы (трагедиясы)»). Экисин да оригиналларындача – къарачай-малкъар, тюрк тилледе) «Ас-Алан» журналны 2001 джыл чыкыгъан (2, 5 номерлеринде) басмалагъан эди. Аны бла да къалмай, «Радио Свобода» бла окъугъан материалларын «Юйге игилик!» газетде чыгъарады, «Правозащитники репрессированных народов» китабха да салганды (11). Билал Махмудну китапларыны окъуучугъа къалай бла жол тапханларыны юсюнден хапары да бек сейирликди, нек дегенде, ол жол тарых болумланы суратыды: «Ол материалланы менге Хубийланы Хаджи-Мурат бла эгечи Зульфа алыб берген эдиле, Махмудну кызы Айбикеден мен 1990-чы джыллада Америкада болгъан сагъатымда. Дагъыда бир къауум материалын, журналист эмда джазычу Лайпанланы Сейитни «Дуда улу тюзюн, кергисин джазса да, быллай загланы басмалар кезюу келмегенди алкъын» деген сёзюне тынгылаб, басмаламай къойгъанма. Ол къагъытланы ичинде Дуда улуну аманаты-осияты бар эди – Къарачайны тарыхы, культурасы, гили, адабияты бла кюрешгенлеге. Анда айтылганны мен кеп адамны ауузундан эшитгенме, Лайпанланы Сейитни кесинден да. Ёзге, тюзюн бизде бир бирине айтыргъа боллукъдула, аны да шыбырдаб, джазаргъа, басмаларгъа уа – къайда?.. Дуда улуну джазганыны кысыха магъанасын эки-юч сёз бла былай айтыргъа боллукъду: «Ёзден сёз эмда къул адабият». Махмудну айтханы: «Советлени кезююнде къул адабият (пролетар литература) къуралгъан эсе да, халкъны ёмюрледен келген ёзден сёзюн – керги тарыхын, фольклорун болгъаныча сакъларгъа керек эдик. Эски тарыхыбызны, культурабызны коммунист режимге джараулу этиб джазыб, басмалаб, боюнубузгъа уллу гонах алгъанбыз. Фольклорну, эски джырланы джыйыб, сюзюб,

басмагъа теджеген сагъатда кѣб затны къоратханбыз, къошханбыз, тюрлендиргенбиз.

1930–1940 джыллада Къарачай илму-излем институтда фольклор бла байламлы ишле къалай баргъанларын джаза, Дуда улу джарсыйды: «Ай медет, биз мадарсызлыкъдан джазгъан ёгюрюклени джаш тѣлю кергиге санаб турургъа боллукъду. «Къырал тюрленнгени сайын, тарыхибизни да, фольклорубузну да тюрлендириб барсакъ, къалай болур? Ол пюнахым бла кетерге излемейме дуниядан. Тюзюн айта кетерге излейме». Махмуд айтады тюзюн. Алай а, совет коммунист къырал оюлгъандан сора да, ол системада, къул ангыда ёсгенлеге, Махмудну эркин фикири, ёзден сёзю керекмиди? Керекди, алагъа туююл, ёсюб келген джаш тѣлюге. Аны себебли, Дуда улуну осиятын басмаларгъа таукел болгъанма. Басмалагъан бла къалмай, сууну эски ызына къайтарыргъа керекди – эски джырланы да Махмуд айтханча, Махмудда сакъланганча тюзетиб, бурунну формаларын, магъаналарын сакълаб, джангыдан басмаларгъа борчлубуз. Дудаланы Махмудну юсюнден къысха айтырым буду. Быйыл ол туугъанлы джюз джыл болады. Аны туугъан кюнюн, айын не Къарачайда, не Тюркиеде, не Америкада ажымсыз билиб, айталгъан болмагъанды. Бу иште менге биягъыналай уллу болушлукъ этгендиле профессор Хаджи-Мурат Хубий эмда аны эгечи Зулфа. 2008-чи джылны июнь айында Америкада Дудаланы Садыкны юй бийчеси Софияны Махмудну къызы Айбикеге сёлешдириб, ол билдирген тарыхны къайтарыб джазама: Махмуддан уллу архив къалгъанды: кѣбюсю Америкада къызындады, менде да Махмудну къызы Айбике берген бир китаблыкъ заты барды, Йылмазда неси болгъанын ол кеси айтады».

Жарсыугъа, Дудаланы Махмудну чыгъармачылыкъ, илму ишлеринде да кѣп уллу мураты толмай къалгъанды. Диаспорада аны ызындан келген тѣлю Дуда улуну чыгъармачылыкъ хазнасын сыйлай билгенле чыкъгъанлары уа къууандырырча шартды.

5. Йилмаз Невруз. Йилмаз Неврузну атын аны уллу аталары жаратылгъан журтда алыкъын тийишлисича иги билмейдиле. Алай ол тамамлагъан деменгили жумушланы бир киши да этмегенди десек, жангылмакъ.

Адабиягчы, тарыхчы, публицист, диаспорада жамауат ишлеге тири къатышхан Йилмаз Неврузну юсюнден Лайпанланы Билял былай жазады: «1905-чи джыл Тюркте кѣчген белги-

ли Герий афендини туудугьду. 1938 джыл мартны онбиринде Тюркиени Эски-шехер тийресинде туугьанды. Усталыгы адам дохтурду. Медицина джаны бла билим алыуун Германияда тамамлагьанды. Арт кёзюуге дери ол усталыгы бла ишлегенлей гургьанды... Йылмаз башха дергилеге да статьяла жазарын кьоймагьанлай, «Бирлешик Кавказия» деб, бютеу Шимал Кавказгьа жораланнган журналны, «Къарт Джурт» деб да таза къарачай журналны чыгьарыб гургьанды. «Кёргенлерим, билгенлерим, эшитгенлерим» деб, къарачай адетлени ким да сейирсиниб окьурча, къагьыгьа тюшюргенди. Йылмаз чексиз кёб иш этгенди. Къарачай халкыбызны тарыхыны, культурасыны тёрюнде турлукъ сыйлы адамларыбызны бириди».

Биял Йилмаз Неврузну чыгьармачылыгына уллу багьа бериц, аны хат энчилигин, миллет сезимини жютюлююн, терешлигин да ачыкьлайды. Аны бла бирча бизни адабиятыбызгьа къошумчулугьун да аны Дудаланы Махмуд бла бир бирге жазгьан къагьытларында кёреди: «Ала, халкыбызны сакьлар джанындан эки патриот бир бирине джазгьан фикирле тюлдюле кьуру. Бизни адабиятда эпистоляр жанрны тамалын салгьан магьаналары да барды аланы. Дагьыда къарачай-малкъар пюрк тилибизни байлыгына, субайлыгына шагьатды фьланы джазгьанлары. Дагьыда, халкыбызны кыйын къадары, джазыуу, поненеси, бюгюню, таб тамбласы да, тюшюндюрюрча, сагьайгырча къараб турады аланы джазгьанларындан. Дагьыда...» («Эльбрусоид» форумдан).

Йилмаз Невруз бусагьатда кьолуна бек демепгили жумушну алып, аны бла кюрешеди. Ол къарачай-малкъар халкыны тарыхыны 3-томлукъ китабын жазгьанлы, он жылгьа жууукъ болгьанды. Кеси билдиргеннге кёре, биринчи томун жазып бошагьанды. Аны илму ишини энчилиги – анга дери башха тарыхчыла ишлемеген Османлыкъ архивде документлени табып хайырланганыды.

6. Бусагьатдагы публицистика. «Кюзгю». Бусагьатда Тюркде къарачай-малкъар публицистлени жангы тёлюсю Суат Иналан, Хидает Батча, Уфук Тузман эм башхала тюрлю-тюрлю басмада, СМИ-де ишлеп, халкыны атындан, халкыны юсюнден хапар айтадыла. Хидает Бахчени башчылыгы бла чыгып турган «Кюзгю» журнал а бир жаны бла халкыны да ауазы эди дерге боллукьду.

«Кюзгю» журналны биринчи китабы 2005 жылда Афион ша-
харда орналган дернекни юсю бла чыкыгъанындан хапарны биз
аны ал бетинден билирге болдукъбуз. Журналны кыурагъанла,
жарашдыргъанла Мурат Таржан, Хидает Бахче, Айтугъба Ба-
раз, Эрдоган Атеш, Апсаты Демирокъ биринчи атлам эте туруп,
мурагларыны юсюнден былай айтхандыла: «Къарачай-малкъар
халкъны жаш адамлары дуняны төрт жанына жайылгъанды-
ла, биз алагъа хурмет эте, суюгенибизни билдире, кыучакълайбыз,
бизни ауазыбызны эшитгенлени барына да тансыкъ салам иебиз...
Мындан ары баргъан заманда дергибиз сизни да ауазыгъыз бол-
са излейбиз...» Бу дергини ишин башлагъанла кеслери да жаш
адамла эдиле: кими университетни тауусхан, кими – студент.
Аланы бирикдирген туугъан, ёсген эллери Долат бла Афион
шахардан сора да халкъны тилин, адетин-тёресин сакълауда ёз
кыйынларын кыошаргъа итиниу эди.

Биринчи номер Ферхад Экимни «Мерхаба» деген назмусу
бла башланады:

Салам сизге, миллетибиз!
Ахшы болсун кюнлеригиз!
Бизге да бир тынгылагъыз,
Елим МАРХАБА, МАРХАБА!

Салам бергенден сора, назмучу халкъны жашауунда бек
магъаналы затланы санайды:

Терек битмеген сыртлары,
Жашагъан, тургъан журтлары,
Элибизни бек къартлары...
Арба жюрюген ызлары,
Къолундагъы къобузлары,
Элими жетген кыызлары...
Кёкде учхан кёк кыушлары,
Хунадагъы акъ ташлары,
Элими жетген жашлары...
Суу жагъада къайыкълары,
Арбазлары, къабакълары,
Элибизни ууакълары...
Таулада жыйылгъан кёйлары.
Чешмеден акъгъан суулары,
Этиде тургъан тойлары,
Елим МАРХАБА, МАРХАБА!

Дергини баш борчуну юсюнден назмучу бу тизгинледе айгады:

Адетибиз, төрелени,
Юйрегигиз бизге, кьартла,
Биз тюрлю болмайыкъ артда...

Дергини экинчи китабы халкъ алгыш бла башланады, аны мзындан Малкъардан Тюркге, «Голлугъа», илму конференциягъа келген Тёпшеланы Алимни юсюнден Адилхан Адилоглуноу очерки барады. Мында Уфук Таукъулноу кьарачай-малкъар халкъны сюрдююн азабыны юсюнден уллу жазмасы басмаланнганды.

«Кюзю» журнал Тюркде жашагъан таудулагъа не жаны бла да культура излемлерин тамамларгъа итингенди, бу кезиуде диаспорада «Кюзюча» бу миллет жумушну тынгылы бир заг да толтурмагъанды дерге керекди.

Кьарачай-малкъар халкъны тарых жолу анга кёп тюрлю сынаудадан ётерге буюргъанды. Орта ёмюрледен башлап, ол кешини тургъан жерин алышдыра, адамларын урушну, ёлетлени кезиулеринде тас эте келеди. Ол жаны бла алып кьарагъанда, онпогъузунчу ёмюрден башлап, сюрдюнюню кезиуюне дери халкъ тунч болууну чегине жетерге аз кьалгъан эди. Шимал Кавказны малкъарларыны асламы аллай тарых ачылыкъны сынагъанды.

Тюрк тилде жазгъан кьарачай-малкъар публицистле кьыралны тюрлю-тюрлю басма органиларында ишлейдиле, аны бла да кьалмай, Америкада тюрклюлени биригиулерини «Форум газетасыны» ишине да тири кьатышадыла. Ол газетни башчысы болуп кёп жылланы Мурат Ишил (Джанибекладан) тургъанды. Мурат бусагъатда Конияны университетинде ишлейди, ол бир нечча китапны авторуду. Ол санда «Kafkaz kartali» (имам Шамилни юсюнден), «Kafkaz sahini Hacı Murat» (Шамилни найбыны юсюнден). Муратны жашы Урал да публицистика бла атын белгиле этгенди, бусагъатда Тюркде экономика министерствода уллу кьуллукъда ишлейди.

Бу кьауумгъа Яшар Шансы (Текеладан) да киреди. Ол «Birleşik Kavkasia» деген журналда 1995 жылдан башлап жазмаларын басмалайды.

Жыйырманчы ёмюрню 90-чы жылларында кьарачай-малкъар тилде бир нечча журнал чыгып тебирейди: Анкарада «Кьарачай-Малкъар» (редактору Адилхан Апша), Стамбулда тюрк тилде чыкыгъан «Бирлешлик Кавказия» (редактору Йил-

маз Невруз) журналны кыошакъ халда «Къартджурт» (Эскише-хирде басмаланады) аты бла чыкыгъан къарачай-малкъар тилде кесеги, Афион шахарда «Кюзю» (биринчи редактору Эрдоган Атеш, ызы бла – Хидает Бахче).

Жыйырманчы ёмюрню ахыр онжыллыгында Тюрк кыра-лында, битеу да Европада баргъан урбанизация болумла бла байламлы къарачай-малкъар диаспорагъа да тилни сакълар-гъа, маданиятны тутаргъа кёп чырмау салып тебирегенди. Аны юсюнден Йилмаз Невруз (Сылпагъарланы Йилмаз) журналны кыурагъагъа кыаллай мурат бла ишлерин башлагъанларыны юсюнден аны биринчи номерини ал сёзюнде былай жазгъанды: «Мында жашагъан таулула Ата журтларындан айырылгъанлы, жюз жылдан артыкъ болады. Артыкъсызда бу арт жыллада биз-никиле шахарлагъа кёчюп тебирегенли, ана тилибиз бла адетле-рибиз эм культура байлыгыбыз кыарыусудан-кыарыусуз бола барады. Тилни да, адегни да билгенле кёп болгъанлыкыгъа, бы-ланы элледен узакъ жашагъан жаш тёлюге юйретирге бир мадар да табылмайды. Муну юсюнден кёп сагъыш этип, эки затны тып-дырыргъа оюм этгенме: биринчиси, къарачай-малкъар-тюркча сёзлюк жарашдыргъан; экинчиси, культура байлыгыбыз бла адетлерибизни (билгениме кёре) жазуугъа кёчюрген. Сёзлюкню танг кесек алгъа жарашдыргъан эдим; аны кибибиз культура хаз-набыздан да кёп загланы «архив материал» халда кыяргъа кю-решгенме. Адетлерибиз бла мында жашагъан къарачайлыланы юслеринден да юч жылны мындан алгъа «Кёргенлерим, эшит-генлерим, билгенлерим» деген аты бла китап жазгъанма. Алай а бу китап бусагъатда басмагъа хазыр туююлдо. Амма, аны ичин-ден бир кыауум бёлюмлерин дергиге* салсам, жаш тёлю хайыр-ланырыкъ болур деп умут этеме ... Кюреш бизден, болушлукъ Аллахдан...» (12). Болсада Сылпагъарланы Йилмаз баямлагъан муратларын алыкъын толтуралмагъанды. Сылгауу – кырал жа-ныннан бу иште болушлукъ этилмейди, кеси аллына китап бас-малагъан а анда бек кыйынды.

Не кыйын болгъан эсе да, Сылпагъарланы Йилмаз бир кыауум нёгери бла «Къартджурт» журналны чыгъарып башлай-ды. Аны бир ненча китапчыгы басмалашганды. Бу журнал-да Йилмаз Невруз халкъны тарыхындан, аны культурасындан кыауум статьяны, аны бла бирге мында фольклор чыгъармала

* Дерги – тюркча журнал.

(парт сёзле, жомакъла, ийнарла, тамсилле, хапарла), Хачирланы Юсуфну «Жаннет» бла «Жаханым» деген назмулары, къарачай-малкъар адабиятдан юлгюле, тюрк поэзиядан да кёчюрмеле басмалангандыла. Болсада, Йилмаз Неврузну журналыны тамалы Россейде айныгъан къарачай-малкъар адабият эм культура болгъадыла. Малкъарда, Къарачайда басмаланган китапладан алып, ол кёп затны журналында чыгъаргъанды.

Совет Союз чачылып, Россей Федерацияда демократия тюрлениуле болгъаны диаспора бла Ата журтдагъы халкъланы араларын жууукъ этгенди. Анга кёре, мухажирлени тудукълары да ата-бабалары кёчген журтлагъа жангыдан тартыныш тебирегендиле, миллет сезимлери да жангыргъанды. Ол сезимни кючлениуюню себеби уа хар бир аслам жашагъан жерлеринде миллет культураны айнытхан биригиулени – дернеклени ачылыуу болгъады. Тюркню бир къауум шахарында бла район араларында къуралгъан къарачай-малкъар дернекле жаш тёлую тепсеулете, жырлагъа юйретирге, Ата журтдан келгенле бла шагъырей этерге кюрешедиле. Аладан бир къауумунда уа тилни бла культураны, адабиятны бла гарыхны юсюнден дерсле бардырадыла. Дернеклени ишлеринде басма сёзю да магъанасы уллуду. Башында айтылгъангъа, журналланы асламы дернеклени ахча болушлукъларына таянадыла. Аны бла да къалмай, кереклисине кёре, газет, бюллетеньле бир магъаналы ишлеге жораланып да чыгъадыла. Биринчи болуп, дернекни юсю бла «Karaçay-Malkar Haber bülteni» басманы кёргенди. Аны Анкараны дернеги Адилхан Адилоглуу башламчылыгъы бла басмалагъанды. Бир жылы ичинде чыкыгъан (1992–1993 жж.) 6 китабында халкъыбызны культурасыны, адабиятыны юсюнден, Тюркде жашагъанланы харкюнюк болумларыны юсюнден да Адилхан бла аны къалам къарындашлары статьяла бла очеркле жазгъандыла.

Тюркде жашагъан къарачай-малкъар интеллигенцияны келечилери Тюрк къыралыны окъуучуларына бизни халкъыбызны юсюнден толу хапар айтыргъа итинедиле. Халкъыбызны маданиятына, тарыхына, адабиятына жоралап, ала талай китап басмадан чыгъаргъандыла. Аланы санында Байчораланы Сосланбекни руникагъа жораланган китабын, А. Кузнецованы «Къарачай бла Малкъарны халкъ искусствосу». Мызыланы Исмаилны къауум китабын, Тохчукъланы Уфукну (Уфук Таукъул) 1993 жылда «Кавказ халкъларыны культуралары бла жашаула-

ры», 1997 жылда «Кавказ халкъларыны этник эм социо-культура тамаллары» эм башха китапларын айтыргъа боллукъду.

Тюркде жашагъан алимлерибизни ичинде **Уфук Таукъул** (Тохчукъланы Рамазанны жашы, Уфук – тюркча «танг жарыгъы» демекликди) барындан айырмалы болгъанын чертирге тийишлиди. Уфук кеси жаш алим болгъанлыкъгъа, аны тынгылы илму жетишимлерин белгилерчады. Аны юсюнден Шаманланы Ибрахим былай айтханды: «Уфукну фахмусу теренди, ол алимди, жырчыды (назмула жазады, макъам салады). Тиек, къыл къобузлада согъуп, эски макъамланы, жырланы жырлайды, галай тюрлю гепсеуню теңсейди, альпинистлиги бла уа битеу да Тюркде белгиледи – ол Арарат тауну эмда башха тау житилени хорлагъанды. Дагъыда барды Уфукну суйген иши – дорбунланы тинтиу, дорбун суулада къайыкъла бла жюзюю, кёргенин суратха алыу» (13). Уфукну Къарачайны, Малкъарны тауларында алгъан суратлары Тюркню кёп тюрлю журналларында, китапларында басмаланып тургъандыла, ол санда белгили «Темпо» деген журналда да. 90-чы жыллада Уфук, Анкараны архивинде ишлей тургъанлай, къарачай-малкъар халкъны тарыхыны юсюнден кандидат диссертациясын къоруулагъанды. Бусагъатда ол докторлукъ диссертациясын да гамам этти, илму жазмаларын, талай китабын басмалагъанды, илмуда гири ишлейди.

Турцияны белгили адамы, эски тюрк эсертмелени, тюрк эпосланы тинтиулери бла аты битеу да тюрк миллетлеге белгили болгъан **Хаяты Биджи** – диаспорадагъы къарачайлыланы илмуда уллу жетишимлеге жетгенлерине шагъатыды деге боллукъду. Ол кесини талай илму ишин халкъыбызны маданиятына жоралагъанды. 1991 жылда Анкарада «Kafkasyadan Anadoluya gocler» («Кавказдан Анатолиягъа кечгюнчюлюк») деген китабында къарачайлыла бла малкъарлыланы тарыхларында мухажирликни бушуулу магъанасын ачыкълайды. Китапта халкъыбызны ниет, харкюнлюк жашауунда тюбеген байлыкъны юсюнден тынгылы хапар барды. Хаяты 80-чи жылланы ахырындан башлап, Тюркдеги адабият журналланы («Тог», «Türk ürdu», «Turk edebiyati») чыгъаруугъа уллу кыйын салгъанды. Ол журналлада бизни юсюбюзден жазмаларын да басмалагъанды.

Жерлешлерибизни илмуда жетишимлери къуру тарых ишле бла чекленип къалмайдыла. Бир къауум алим Тюркню мадани-

ятын тинтиуде атларын айтдыргъандыла. Аланы ичинде **Къочхарланы Мухамматны** (Мехмет Текин Кочхар) аты не жаны бла да махтаулуду. Тепсеуге, къобуз согъаргъа устады. Ол жыйырма жылдан аслам Эскишехирде Анадолу университетни устазыды, фольклор ансамбльни кавказ тепсеу къауумуну башчысыды. Кочхарланы Текин жашагъан да Эскишехирде этеди, белгилисича, бу шахар къарачай-малкъар диаспораны аралыгъыды дегре болдукъду. Аны себели Текин бардыргъан ишни халкъыбызны маданиятын сакълауда, айнытыуда магъанасы да уллуду (14).

Текин Кавказгъа талай кере келип, мында бла Тюркде сакъланган халкъ тепсеулени жыйышдырып, «Кавказ халкъ тепсеулери» деген китабын басмалагъанды. (Стамбул, 1990 ж.) Китапны төрт бөлүмю барды: биринчи эм экинчи бөлүмде тюрлю-тюрлю кавказ тепсеуле, аланы техникасы ачыкъланады, аякъ амыу, аякъ бюгюу, къол кымылдагыу дегенча затла суратланы юсю бла ачыкъланадыла; ючюнчю бөлүмде тепсеулени макъамлары нотала бла бериледиле; төртюнчю бөлүмде тепсеген кезиуде кийилген кийимлени, аланы жасагъан загланы юсюнден аныылады. Китапны кыйиматын кетюртген стампулчула бир телерине алып баргъан кийим ырысхыны, харакетни юсюнден тынгылы хапар бергениди. 1998 жылда Анкарада Текиңни жаны китабы («Dans ve halk danslari») басмадан чыкыгъанды, ол да миллет тепсеулени юсюнденди.

Къочхарланы Текин халкъыбызны этнографиясын андан ары тинтиуде, Кавказда атланы къумаларына жоралап, дагъыда бир магъаналы илму ишин басмалагъанды («At irklari ve daglimi». Эскишехир, 2012). Китапта энчи жер къарачай къумалы атха бериледи. Халкъыбызда жюрютюлген ат кереклени юсюнден да мында хапар барды.

Суат Оналан (Чомаланы Дауутну жашы) Якапынар элде туугъанды. Орта билим Эскишехирни Анадолу лицейинде алып, ызы бла Истанбулда аскер лицейде окъугъанды. Аскерчилик билимин андан ары ёсдюрюр мурат бла Анкарада университетте киреди. Жаш адамны ол кезиуде не мурат этгенини юсюнден Суат кеси былай жазгъанды: «Хар субай, офицер болгъан юнюнден тебиреп, генерал болургъа итинеди. Окъугъан сагъатда хар кимни умуту уллу болады. Тюзю, генерал болурла деп умут этген нёгерлерим генерал болмадыла. Жашауну чархы башха бола болур: нёгерлеримден 20 зат генерал чыкыгъанды.

Бири бусагъатда тюремедеди: хукматны чыгъарыргъа (государственный переворот) излегенледен болгъанды деп тюремге салып турадыла. Къарачайлы бир субай бла (лейтенант-капитан) сёлешгенем, лицейни бошай туруп, лицейде классыбызны тамадаларынданем. Сёлеше келип муратларымы да айтхан болурем, ол алай айтхан эди: «Къолларындан келип, кавказлыны (къарачайлыны) генерал этмезле. Сора низам къыйынды, бюгюн ол низам къыйнамаз, тамбласында къыйнар, алай бусагъатдача кетип къалалмазса, заман барды, айрыл да къал», – деген эди. Мен да харп окъудуна (аскер училищеге) кетдим. Алайда да 30 кишиге талебе такъым къомутан (студент бёлюмню таматасы) болуп гураем. Бир кюн уллу къарнашым манга мектуп жазгъанды, аны да акъыл этмейин, къарачайча жазгъанды. Мени чакъырдыла бу мектупта не жазылады, сени аталарынг къайдан келгендиле зат деп. Лейтенант субайны бир-эки сёзюн жаратмадым, къарачайлы субай таныгъанымы айтханлары эсиме келди, сора айрылыргъа (аскер къуллукъдан кетерге) рапорт бердим».

Аскер училищеден кетгенден сора, Суат ол замаңда Турцияны эм иги окъуу юйлеринден биринде – Истамбул богъазасы университетде (алгъа ол америкалы колледж эди) физика бёлюмге, къарачай-малкъарлыланы санында биринчи болуп, окъургъа кирген эди. Анда эки жылны бийик жетишимле кёргюзтүп окъугъандан сора, къадарыны буйругъу бла университетни къоюп, экижыллыкъ электроникагъа окъутхан лицейни тауусханды. Алай бла, Суат кёп тюрюлю илмудан, жашаудан да толу хапарлы болуп, журналистикагъа келеди. Къыралны эм уллу газети «Türkiye» аны чыгъармачылыкъ жолунда биринчи атлам эди, магъаналы атлам. Суат газетни тыш къыралла бёлюмюнде ишлегенди: дуняда бола тургъан политика, экономика тюрленуленни юсюнден аналитика статьяла, очеркле хазырлагъанды. Артда газет телевидение бла бир холдинг къурагъанда, ары кёчүп, жүзле бла саналгъан тюрк журналистлени ичинде агсызсансыз болуп, къалмай, кесини хатын, фахмусун баямлагъанды. Ол дуняны кёп къыралында болгъанды, Россияны да кёп жеринде. Бизни къыралыбызда бола тургъан ишлени юсюнден статьяла жазгъанды, бериуле этгенди. Сёз ючюн, Михаил Горбачев къырал башчыгъа салыннганда, ол тюрк журналистлени ичинде биринчи болуп аңдан интервью алгъанды. Суат Ата журту бла байламлыкъны жаш заманындан жүрютеди, бери келип-кетге-

ни бла кълмай, Къарачай-Малкъарны суйдюмлю сифатын жазмаларында къурап, басмалайды. Бусагъатда малкъарлы алим, доктор кызы бла бир юйюр къурап, Эскишехирде жашайды, журналистика бла байламлыгъын тас этмейди. Тюрлю-тюрлю басма органлада битеудуния политикада, экономикада бола тургъан тюрлениулени юсюнден кесини статьяларын басмалайды, Интернетде къарачай-малкъар сайтлада Тюркден Россейге, Россейден Тюркге миллет культурада, адабиятта болгъан жангылыкъланы юсюнден хапар бергенлей турады.

Тюркден тышында жашагъан къарачай-малкъарлыла басма сёзню юсю бла биригирге итинедиле. Европа кыраллада да дернекле къуралгъандыла, ол биригиуле асламында бюллетеньле чыгъарадыла, аны бла да кълмай, интернет-ресурсланы кенг хайырланадыла.

Тюркден сора адам санына кёре, бек уллу диаспора Американы Бирлешген Штатларында жашайды. Андагъыланы саны 10 мингге жуукълашханыны юсюнден айтыргъа боллукъду. Жыйырманчы ёмюрню 70-чи жылларында ары Тюркден кёчюу кыстау эди. Бусагъатда диаспораны санына арап кыралладан, Россейден, Къазахстандан кёчген къарачай-малкъарлыла да къошулгъандыла. Аны себепли Американы Патерсон шахарында дернек миллет культураны сакълауда бек уллу ишле бардыргъанын чертирге тийишлиди. АКБА деген ассоциацияны ишине гири къатышханла кёпдюле, ала кыралны тюрлю-тюрлю жерлеринде ишлейдиле. Аланы санында уллу жетишимлери болгъан бизнесменле, алимле, санатчыла да бардыла. 2002 жылдан башлап, АКБА ай сайын «AKBAs monthly newsletter» («АКБА-ны айлыкъ бюллетени») деген бюллетенин басмалайды, 2003 жылдан а – жыллыкъ альманах. Альманахха жылыны ичинде болгъан магъаналы ишлени юсюнден статьяла киредиле.

Ахыр 20 жылны ичинде интернет байламлыкъ дуняда адам улуну жашауун бир заманда да болмагъанча тюрлендиргенди, инсанланы бир бирлерине жуукъ этгенди. Хар бир адам да юйюнде олтуруп дуняда бола тургъан ишлени, болуп кетген затланы да Интернетни хайырындан билирге онг тапханды. Аллай онгланы хайырлана, къарачай-малкъар диаспораны къурагъан жерлешлерибиз миллет энчиликни гас этмей туругъа жолну тапхандыла дерге керекди. Бюгюнлюкде Интернетде къарачай-малкъар халкъны тарыхына, маданиятына, бюгюнню пробле-

маларына да жораланган жыйырмагъа жуукъ сайт барды. Аланы бетлеринде дунияны къайсы кыйырына тюшген да Ата журтдан хапар алып туругъа онг табады, керек болса, кесини жетишимлерини, кыйгыларыны, къууанчыны, жарсыууну юсюнден да тенглерине, жуукъларына билдирирге да.

Диаспораны алып къарасакъ, хар сайтда жюзле бла (битей Тюрк – <http://www.kamatur.org/>; Турхал шахар – <http://www.karacayderneei.com>; Кавказ энциклопедия: <http://www.tr.kafpedia.om>; Эскишехир: <http://www.karacaybalkar.org>; Анкара: <http://www.karacay-balkar.org>; Измир: <http://www.karacaymalkar.net> дегенча къауумлада уа – мингле бардыла) адамла бир бирлери бла культурадан, политикадан, экономикадан хапарлы болургъа онг табадыла. Бу белгили интернет къауумладан сора да арт жыллада къуралгъанла бардыла. Алада адамланы саглары 50-ден башлап 3 миннге дери жетедиле, магъаналары да – анга кере: Karaçay malkarlıların duyuru platformu; Karaçay Art& Culture; Karacaybazar; Doglat – karacay elim; Karaçay-Malkar-Alan Kültüryabız, Tukumlarımız; Yakapınar-Ertuğrul Köyü; Mingitav; Eskişehir Karaçay Malkar Derneği; Eskişehir kuzey kafkasya Karaçay malkar gençlik kolları; Haparımız bolsun,bütov karaçaynu hapar gastesi; Eskişehir Karaçay Balkar Derneği Haber Sayfası; Yakapınar köyü tarihi şehit ve Gazileri; Yağlıpınar Jeriştay köyünü sevenler; Karaçay-AVM-Konya; Karaçaylar; Ağasar-Akhisar köyü Han, ESKİŞEHİR; Ankara Yağlıpınar duyuru vеhaber Platformu; Gökçeyayala (Kiliysa); USA –daki Karaçaylar; Gökçeyayla kafkas Karaçay Yardımlaşma derneği; Çiftlik köy Kafkas Kültür derneği; Akba-Hall; Afyon Karaçay Malkar derneği; Tansık; Kayseri karaçay çerkes derneği; Arpacıkaraçay köyü; Egrisögüt Karaçay44- Karaçay Derneği çifteler.

Тизмеге кирген сайтлада миллет культура бла байламлы аудио, видео материалланы окбургъа неда салыргъа онгла бардыла. Жырла, фильмле, мультфильмле, тюрлю-тюрлю клипле, назмула, хапарла, жомакъла бу сайтлада хар кюн сайын жангыргъадыла.

Белгилисича, жазма адабият къурала туруп, аны тамырын кючлендирген сураглау публицистикады, бегирекда этнография очерк. Бу жорукъ къарачай-малкъар диаспорада айныгъан сураглау сёзге да келишеди.

Журналлада тарыхны, культураны, экономиканы, фольклор чыгъармаланы тинтиу бла бирге адабият чыгъармала да басма-

анадыла. Кертисин айтханда, аланы асламы Кавказда айныгъан адабиятны югюлеридиле. Алай, аз болса да, тыш кыраллада аныгъан жерлешлерибиз да кеслерини назмуларын, хапарлары журналлада басмалап тебирегенлери адабиятчылыкъ анда да кесине жол табар деген умутту этдиреди.

Кырачай-малкъар диаспораны жашауунда, аны миллет сезими сакълауда бусагъатдагъы публицистика бла байламлы онгла кешере барадыла. Телевидение, радио, интернет хар таулу юйюрге келгенди. Бизни миллетни келечилери да Тюркню тюрлю-тюрлю телеканалларында ишлеп, чыгъармачылыкълары жамаутха жарарча уллу кыйын саладыла. Аланы ичинде Нуруллах Табакчы кесини кеп уллу проекти бла белгиледи. Ол тележурналист ишинден сора да илму бла кюрешеди. 2009 жылда Кония шахарда «Alt kulturlerde kimlik. Turkiyede karacasullilar» («Эски дуняда инсанлыкъ. Турцияда кырачайлыла») деген аты бла аны магъаналы китабы басмаланганды. Бу китапта Нуруллах халкыбызны улду маданиятыны юсюнден толу хапар айтып, Турцияны окъуучуларын шагъырей этгенди. Уфук Тузман жаш адам болгъашлыкыга, аты битеу Тюрк дуняга да белгили журналистди. Аны чыгъармачылыкъда биринчи атламлары окъуна маданият дуниясына фахмуду адам келгенини юсюнден шагъаглыкъ этгендиле. Сёз ючюн, Анкарада битеу Евразия тюрклерин бирикдирген журналны 2011 жылда бир китабы (май айдагъысы) саулай кырачай-малкъар адабиятха жораланган эди. Аны башдан-аяк кырап чыкыгъан, жарашдыргъан да Уфук Тузман болганды.

Эсертиуле бла хайырланылгъан ишле

1. *Hayati Bigi*. Kafkasyadan Anadoluya gocler. Ankara, 1995; *Adiloglu Adilhan*. Makaleler ve incelemeler. Ankara, 2005. 204 b.; *Karafay-Balkarlar. Tarih, Toplum ve Kültür / derleyen Ufuk Tavkul*. Ankara: KaraM, 2003. 204 b. *Mehmet Baraz*. Biz tas bolub mu barabiz? *Kuzgü*, 2005. № 1. B. 8. *Murat Tarcan*. Köylerimiz. *Kuzgü*, 2005. № 1. B. 23–27. *Musa Korkmaz*. Karagay-Malkar Halkim. *Kuzgü*, 2007. № 3. B. 77. *Nartlani toy künü*. Birlesik Kafkasya, 2005. № 3. B. 57–58. *Nurettin Aydogdu*. *Cazili*. *Kuzgü*. 2007. № 3. B. 38. *Sefer Ersin Berzeg*. Kafkasya Bibliyografyasi. Istanbul, 2005. 224 b. *Silpagarlani Y.N.* Turkiyede Yasayan Karagay-Malkar 1 ilarda Demografik durum ve Nüfus Hareketleri. AKBA, 2004. № 2. B. 4045. *Silpagarlani Yilmaz*. Kart atam Geriy Efendi. Kart Curt, 1997. № 2. B. 2–3. *Silpagarlani Yilmaz*. Korgenlerim esitgenlerim bilgenlerim. Kart Curt, 1996. № 1. B. 1–4. *Tekelani Yasar Sancı*. Yazilikaya. Birlesik

Kafkasya, 1995. № 4. B. 51–54. *Ufuk Tavkul*. Kafkasya daglilarında hayat ve kültür. Kara^ay-Malkar Türklerinde sosyo-ekonomik yapı ve degisme üzerine bir inceleme. Istanbul: Otüken, 1993. 254 b. *Ufuk Tuzman*. Belpinar Köyünün GÖ9Ü. Küzgü, 2006. № 2. B. 46–47. *Ural Yesil*. Draudan su degil. AKBA. 2005. № 3. B. 1015. *Vedat Balkan*. Doglat koyü. Birlesik Kafkasya, 1995. № 3. B. 5556. *Yılmaz Nevruz*. «Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti»nin kısa ömürlü olusunun sebep ve saikleri. Birlesik Kafkasya, 1997. № 10. B. 26–30. *Yusuf Hebu*. Tarihın silik sayfalan. AKBA. 2004. № 2. B. 88–93, 12.

2. *Эвлия Челеби*. (1611–1682 (?)) – Осман империяны кезиуюнде жащаған белгили тюрклю алим, 40 жылны ичинде Осман империяны төгерегинде болған кыраллагъа жолоучулукъ этип тургъанды. Жолоучулукъда кёрген затларыны юсюнден китагла жазгъанды. Тюркде жолоучуну, эсли адамны махтасала, «Эвлия Челеби» киби, ди дейдиле. Аны китабында бизни халкъыбызгъа жораланнган көп сейирлик зат барды; Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Вступит. статья, перевод с османского языка, комментарии Е.В. Бахревского. Изд. 2-е. Симферополь: ДОЛЯ, 2008. karachays.com/index/0-42.

3. *Борлакова Ф.* Карачаево-балкарская эмиграция: этапы формирования и этнокультурной эволюции. Автореферат канд. дис. ... Карачаевск, 2009 г. 8 б.

4. *Mahmut Aslanbek*. Истребление советами карачаевского народа. Кавказ. Мюнхен, 1952. № 2. 20 б.

5. *Mahmut Aslanbek*. Karacay ve Malkar Türklerinin faciasi. Ankara, 1952.

6. *Ramazan Karca, Hamit Zübeyir Kosay*. Karagay-Malkar Turklerinde Nauvancilik ve Bununla ilgili Gelenekler. Ankara, 1954.

7. *Ялхароева М.А.* Литературно-публицистическая деятельность ингушской диаспоры в Турции. Назрань, 2008. 112 б.

8. *Multeci kamplarından karacay-malkar turkcesi mektuplari*. Konya, 1992.

9. Къарачайны юсюнден. Тюркден келген къонакъ бла ушакъ. Къарачай, 1991. 12 ноябрь. № 129.

10. Минги Тау, 1994 жыл. № 5.

11. Юйге игилик! № 28–29, № 32, № 34–35, № 50; Правозащитники репрессированных народов. Москва, 1996 джыл. 11–73 бетле.

12. Къартджурт, 1996. № 1. 1 бет.

13. Къарачай, 1992. 21 январь.

14. *Dances of Karachay People Living in Turkey*. Стамбул, 1990; *Dans ve halk danslari*. Анкара, 1998; *At irklari ve daglimi*. Эскишехир, 2012.

II БЁЛЮМ

ТЫШ КЫРАЛЛАДА ЖАШАГЪАН ЖЕРЛЕШЛЕРИБИЗДЕ НАЗМУЧУЛУКЪ БЛА КЪАРА СЁЗ

Тыш кыраллада жашагъан миллет ёзегибизни ниет байлыгыны чеклерин ызлап, аны теренлигине, кенглигине багъа бере туруп, ол байлыкъны бек башы назмучулукъ болгъанын кёребиз. Миллет басма, ана тилни окъутуу дегенча затла басма болмагъан жерде суратлау сёз кеси аллына кыйын айныгъаны, төрелери фольклордан кенг кетмезлиги баямды. Болсада, тыш кыраллада бир жерде жашагъан халкъ жырчыла, назмучуда ата-бабалары Кавказдан элтген ниет байлыкъны тас этмей, анга жангы макъамла, жангы фикирле бла сезимле кьошхандыла. Заман баргъаны кьадар диаспорада миллет эстетика, кёлден чыгъармачылыкъдан озуп, адабиятны жорукъларына гюшюнюп, жангы жолгъа чыгъады. Ол жол – адабиятны жазма гьресини жолуду.

Мухажирлени ичинде бу ызда биринчи атламла этгенле, фольклор байлыкъны сакълагъанла халкъ жырчыла болгъандыла. Аланы аглары толу сакъланмагъан эседе да, биз бир кьауумуну юсюнден хапарны эшите-эшите турабыз. Халкъ жырчыла, макъамчыла Ата журтда юйреннген жырларын, ёмюрден-ёмюрге ётюп тургъан сёзню, макъамланы да уста билгендиле. Аны бла да кьалмай, жангы журтда бола тургъан ишлеге оюмларын, сезимлерин айбат сёзню кючу бла ангылатыргъа итингендиле. Сёз ючюн, Батчаланы Ахмат Тюрк кыралы бардыргъан урушлада жан берген кьарачай-малкьар уланланы юсюнден кёп жыр кьурагъанды, Байкьазыланы Асланукъа уа – Ата журтха термилиу бла бирча насыпсыз сюймекликни юсюнден дастанын,

«Боркой бла Мариятны жырын». Белгисиз жырчыла жангы кыралда, жангы журтлада, элдеде жашауларын кылай бла кырагъанларыны юсюнден, хар кюн сайын сынарга тюшген кыйынлыкъланы юсюнден кюйле айтхандыла, бирде уа, бир кыуанч жумушха тюбеселе, жарык жырланы да тизгендиле. Халкыны чамы, накырдасы, оюмлары, келлик заманнга иги умутлары да эшитиледиле ол жырлада.

Тюркге кечген биринчи жыллада жамауатны ичинде болгъан гермилиюню юсюнден Байкызыланы Асланукъа, кеп башха, атлары белгили болмагъан жырчылача, жырга айланып калгъан назмуларыны биринде былай жазады:

Жансыз жауун болгаем
Жалпакылагъа жауарга.
Кек кегюрчюн болгаем
Кенделеннге ауарга... (1)

Къанатлыланы сыфаты бу кезиуде кыуралгъан назмучулыкъ-дан озуп, адабият терелеге тюшюннген тельюню назмуларында да ол сыфат таймайды. Сёз ючюн, Фехми Берк кесини «Учхан чыпчыкъ» деген назмусунда жамауатны термилиююн кесини сезимича, журеги бла ётдюрюп, суратлайды:

Учхан чыпчыкъ, учхан чыпчыкъ,
Кюн чыкыгъаннга баргъан чыпчыкъ,
Минги таугъа кьонгъан чыпчыкъ,
Жюгюм сапга салам, чыпчыкъ.

Къарачайдан кендеме,
Таурухларын эшитеме,
Минги тауну, чегетни,
Казбекден саркыгъан Теркни.

Терк акыгъан ёзендеде
Жылан жырмиз ханс ёсенд,
Къобан сууну чабагъын
Тийре бары хант этгенд.

Къарачайда туумадым,
Таурухлагъа тынгыладым,
Ол сейирлик журтлагъа
Жюрекден бек талпыдым.

Чыпчыкь, кёпдю тансыкъларым,
Жюгюм санга – саламларым,
Чыпчыкь, бек кёп тансыкъларым,
Жюгюм санга – жыламулкъларым.

Бир сёз бла айтханда, бу кезиуде жазылган чыгъармала му-
дахлыкъны жырлары эдиле. Кёчгюнчюле, къачхынчыла быллай
сезимлени тузагъында кечине эдиле. Мухдахлыкъны, шургуну
хорлагъан а жалаңда сёз болгъанын ангылагъан халкъ жырчы-
ла эски жырла бла бирге кеслери къурагъанланы да айтып, зор-
лукъ сезимлени сел этдиргенди.

Заман озгъаны къадар жамауат жангы жашау болумлада
лякъ тирей, къабыргъасын жарашдыра, жангы къыралда кеси-
не жер табады. Алай аталары къоюп кетген журтха сёзню кючу
бла тансыкълыкъ сезимни баямларгъа амал хар тёлю да кеси
айырады. Эки жыйырма мингден атлагъан жамауатда жюзле
бла саналгъан халкъ жырчыла назмула къурайдыла, кеслери-
ни чыгъармаларын адамла жыйылгъан жерледе айтадыла, бас-
малагъан да этедиле. Аланы асламы чыгъармачылыкъ ишни
баш иш этип къорешмегенликге, хар бири кесини оюмларын,
сезимлерин жамауагъа билдирирге итинннгенден назмула бла
жырла къурайдыла. Болсада аланы ичлеринде чынтты Фахмулу
назмучула да бардыла. Байкъазылыны Асланукъа, Хамит Ботащ,
Шогъайып Озжан, Фехми Берк, Рамазан Булур, Бурхан Ел, Бю-
лент Тезжан, Мехмет Чавуш, Акка Бычакъсыз, Айла Эскибаш,
Левент Итез, Феридин Къоркъмаз, Адилхан Адиллоглу – бу тиз-
ме толу болмагъанлыкъгъа, къарачай-малкъар диаспорада кер-
ги да уллу магъанасы, кючу болгъан назмучулукъ айныгъаныны
юсюнден шагъатлыкъды.

Тюркде, башха тыш къыраллада жашагъан жерлешлерибиз
биргелерине элтген ниет байлыкъны унутмай турургъа онглары
хазна болмагъан эсе да, аны сакъларгъа уллу итиниюлюк бла
жашагъандыла, бир-бирде уа айнытхан да этгенди. Тюркде
жазма адабият къуралгъандан сора, къарачай-малкъар
публицистле кеслерини энчи статьяларын, очерклерин,
китапларын да басмалап тебирейдиле. Ол жазмала асламында
орус эм тюрк тилледе чыкыгъандыла, жыйырманчы ёмюрню
ахырында уа, ана тилибизде басмаларгъа да онгла табылгъанда,
бизге бир къауум назмучуну, жазыучуну атлары басманы юсю
бла белгили болгъандыла.

Къарачай-малкъар диаспорада адабият гөрелени айшыу жолу юч кезиуге белюнеди. Биринчи кезиу жыйырманчы ёмюрню экинчи жарымында башланганды. Адабият сёз кёлден чыгъармачылыкдан хазна айырылмагъанлыкыгъа, бир къауум жазыучу, назмучу адабият жорукълагъа кёре чыгъармачылыкны бардырганды. Адабият чыгъармала, аз болсада, басманы кёрюп, окъуучулагъа кенг жайылып тебиреген заман – жыйырманчы ёмюрню 80–90-чы жыллары – экинчи кезиуню шартыды. Ючюнчю кезиу, тириликни кезиую, жангы ёмюр бла тенг башланады.

Биринчи кезиуню магъанасы бек уллуду. Диаспорадагы адабиятны тамалы бу кезиуде салыннганды. Жыйырманчы ёмюрню арасында мухажирлени интеллигенциясыны фахмуду адамлары Тюрк кыралында болгъан жангы культура болумлагъа къатышып, ол заманны тарых-маданият амалларына таяна, ана тилибизде эм тюрк тилинде ёз миллетлерини къайгылары, къууанчларын, жарсыуларын, иги къууумларын да ачыкълар мурадда, суратлау чыгъармала, илму ишле жазып тебирейдиле. Ала тутхан иш кишиликти жолу эди десек, терс болмаз. Нек дегенде ана тилде не окъур, не жазма адабиятны айныгыр онг болмагъан жерде, фахмуду уланларыбыз мадар излеп, фикирлерин халкъны асламына жетдирирге къаныкъгъандыла.

Къарачай-малкъар алимле, журналистле, жазыучула – Тюркдеги диаспора бла байламлыкны башлагъанла тохташдыргъанга кёре, анда къарачай-малкъар фольклорну уста билген жырчыла жашагъандыла. Бир-бирле уа (Сылпагъарланы Неврузну шагъатлыгына кёре), кеслери да жырла, назмула къурагъандыла. Аланы санында Меккаланы Орузмек, Иттиланы Исмаил, Батдыланы Къайсын, Байчораланы Шеке эм кёп башхала болгъандыла.

Сёз ючюн, Измир шахарда, аны тийресинде жашагъан къарачайлыланы бла малкъарлыланы быллай белгили жырчылары болгъандыла – Къылчораланы Хаджимахмут (Тебердиден 1905 жылда кёчгенде окъуна белгили жырчы, къобузчу эди), Биджиланы Ача (ол жырладан сора да тепсеу тартыула да къурагъанды), Байкъазыланы Асланукъа.

Асланукъа 1883 жылда Огъары Чегемде туугъанды. Анга онбеш жыл бола, Чегем ауузундан бла Кенделенден Тюркге кёп юйюр кёчгенди. Байкъазыланы Асланукъаны жырлары измирчи таулула бек сюйген жырладыла. Жалан Измирде белгили болуп къалмай, Асланукъаны жырлары таулуланы ичинде кенг

кайылгандыла. Аланы кьарт да, жаш да айтады. Ол жырланы ламат энчи макьамлары мудахлыкьдан толудула. Алай болмай да кьалай кьалыр эди – Асланукьа жашлай Ата журтундан, тешгеринден, жууукьларындан айырылган эди. Жырларында айтылганыча, Асланукьа, юйюрюнден айырылып, кеси жангыз кечгенди. Тюркге 1905 жылда кечген чегемлиле алгьа Бурса шахарны тийресинде жашагьандыла, артда Тюркню теренине – Афион шахар таба кечедиле.

Бу жерле чегемлилеге туугьан жерлери – Кавказгьа ушагьанлыгьы бла багьалы эдиле. Хауасы, агьачы, тауу да Чегем ауузун эслерине тюшюре зди. Чегемлиле Афионну кьатында салган элли аты Долатды. Кьоншу Килиса элде уа кьарачайлыла орналгьандыла.

Башха чегем юйюрле бла бирге Асланукьа Долат элде жашагьанды. Байкьазылыны Асланукьаны танышлары айтханнга кере, аны юйюрю-юйдегиси болмагьанды. 60-чы жыллада ёлгенди, кьабыры Долат элдеди*.

Туугьан жерине суймеклиги аны битеу чыгьармачылыгьына гермилиу сезимни бергенди:

Кьаядан акьгьан кьара суу,
Бетими жуудум сыламай.
Санга бир ийнар этейим,
Айталлыкь туююлме жиямай.

Кьаядан акьгьан кьара суу –
Ууучуму жайдым ичерге,
Эгечлерим, кьайда кьалгьансыз,
Мени кебишими бичерге?

Кьаядан акьгьан кьара суу,
Ууучумдаи текдюм тыялмай,
Эгечлерим, кьайда кьалгьансыз,
Ызымдан кьарап, жиямай?

---

* Аны жырларын Измир шахарда жашагьан 1995 жылда Кьочхарланы Зубейдадан (75 жылы болады), Таппасханланы Дюгерхандан (62 жыл), Кьудайланы Сажитден, Жаубермезланы Неждетден жазып алганма. Ала кьарачай-малкьар жырланы уста билген, ариу сакьлагьан халкь фахмуладыла. Сажит бла Неждет жаш адамла болгьанлыкьгьа, эртегили жырланы, таурухланы кеп биледиле, суйюп айтадыла. Алагьа эжиу этген, жыргьа кьошула тебиреген жашла да кепдюле (Т.Б.).

Къаядан акъгъан къара суу,
Ууучума аддым жутаргъа,
Къарындашларым, къайда къалгъансыз,
Сал агъачымы тутаргъа?

Кебиними бичгенле,
Жагъасын тегерек оюгъуз.
Менича жарлы ёлгенни
Къабыр башын ачыкъ къююгъуз.

Къаядан акъгъан къара сууну
Ташла бла тыйыгъыз.
Мени кибик жарлы ёлгеннге
Эки да жаназы къылыгъыз.

(«Къаядан акъгъан къара суу»)

Бу назмугъа Асланукъаны «Кёндеденнге бара-бара...» деген назмусу да жууукъду. Мында назмучу кесини юсюнден бир къауум шарт да билдиреди:

«Кёгде баргъан къаракъуш,
Къагъыт кёрсенг, къалам ал.
Жарлы эгечими кёрлюксе,
Къарындашына салам ал».

Асланукъа къобузгъа да бек уста болгъанды. Ол къурагъан тепсеу тартыула бюгюн да Тюркде таулуланы биргелерине жашайдыла. Асланукъа кёп жыр тизгенди, аланы алакат ариу макъам бла айтханды. Бу бизге жетген жырларына кёре, Асланукъа жыр-гъа уллу фахмусун баям этгенди. Аны жырлары туутъан жерге кертичиликден, тансыкълыкъдан, термилиуден толудула.

Жырчы Асланукъаны таулу къызы бушуулу къадарына атап къурагъан «Мариятны жыры» деген кюю, къарачай-малкъар фольклорда тюбеген жорукълада къуралгъанлыкъгъа, назмучуну энчи хатыны ышанларын жюрютеди. Марият бла Боркой бир бирлерин суююп, алай къадар аланы бир-бирден айыргъаныны, ызы бла уа «ариу Мариятны» дуниядан кетиюу бла байламлы ачы болумланы юсюнден макъамы, сёзлери да бирча ариу болгъан чыгъарманы къурагъанды жырчы. Кююде тюбеген уллу сезим кюч бир къауум суратлау амалланы себеби бла къуралады. Юлгюге, «Ариу Мариятны да, ой, алып, кетип баралла» деген рефрен сарыннга энчилик береди, бушууну бетин ачады.

Бу кезиуде Хамит Боташны назмулары, поэмалары да жазылгандыла. Ала басманы кечирек кѳргенликте, Хамит Боташ чыгъармаларын 50-чи жыллада жазгъанды. Хамитни адабиятха колу ол кеси кѳрген зулмуну не къадар кѳп адамгъа билдирирге сыйгенинден башланады.

Хамитни аты, аны назмулары Ата журтда жыйырманчы емюрню 80-чи жылларындан башлап белгили болуп тебирейдиле. Бек алгъа назмучуну юсюнден хапарны Ёзденланы Альберт «Ленинни байрагъы» газетде жазгъанды. Альберт аны адамлыгъына, фахмусуна да бек улду багъа бергенди: «Жылы келген адам болсада, Америкада къарачайлыланы «Бирлик» ассоциацияларыны жамагъат ишлерине тири къатышады. Ассоциацияны баш борчу – къарачай миллетни миллетлигин сакълау эмда башха миллетле бла шохлукъ жюрютюудю. Сталинизмни, фашизмни ууларындан ненча фахмулу адамыбыз замансызлай кетгенди дуниядан, ненча фахмулу кетгендиле тыш къыраллагъа. Бу затха Боташ улуну назмулары да шагъатлыкъ оне болурла, деп келеди кѳлюме. Мен ангылагъаннга кѳре, Хамит, миллетини ичинде жашаб тургъан болса, бююнлюкде улду жазычуларыбызны бири боллукъ эди» (2).

1991 жылда Хамит Боташ къарачай-малкъар битѳудуния маданият фестивалгъа диаспораны башчысы болуп келгенди, кесини жарыкълыгъы, фахмусу бла да адамланы эслеринде кѳп жылланы жашайды.

Тюркдеги мухажирлерибиз бла бирча Америкада тургъанлагъа да аты иги белгили болгъан Батчаланы Хайдарны жашы Беркди. Биринчи кере аны назмуларыны юсюнден Суююнчланы Азамат «Къарачай» газетде жазып, бир къауумун да басмалагъан эди. «Батча улуну назмуларыны къуралыу жаны бла сыйдам болмасала да, магъаналары теренди», – деп жазгъанды Суююнч улу (3). Кертиси бла да, къуралыу жаны бла Тюркде жашагъан назмучуларыбызны чыгъармалары хар заманда бирча биздеги назмучулукъгъа ийлешли туююддюле, ала тил башхалыкълны кюзюсюдюле, тил жылдан-жылгъа тюрлене баргъаныны да шагъатыдыла, дерге керекди.

Берк назмуланы жаш заманындан башлап къурагъанды. Аны биринчи назмулары халкъ чыгъармачылыкълны жоругъунда жазылгандыла. Ол биринчи назмусун ѳлген тенгине жоралагъан эди. Андан бери Фехми Берк кѳп тюрлю затланы юсюнден жазгъан-

ды, алай баш темасы уа – халкыны юзюлген кесегини къадарына жарсыуду. Бу затны юсюнден Фехми таймай сагыш этип гургыаны аны хар тизгининде кёрюнеди. «Чуку улу Сабирге кюй», «Сарнайды кёк», «Кавказлы», «Алгыш», «Ана тилим», «Къаптал» деген назмуларында окъуучулагъа кавказлы кёчгюнчюлени эм багъалы затларыны юсюнден айтады – аталаны журтларына термилиу, салам, алгыш дегенча. Назмучуну «Къаптал» деген чыгъармасы окъуучуну кёз аллына мындан кете туруп Ата журтуну ийиси, сыфаты сакъланган эр киши кийимни юсю бла мухажирлик дунияны ачылыгын, гурушхаларын да суратлайды:

Кавказдан келтирген эди атам
Керти асыулу бир къаптал.
Энди уа – сагъал-сагъал...
Жылланы жылла оза,
Къаптал тартыла-созуда,
Жамау салып тебирелди
Бир-эки жыйырма жылдан сора.
Журуну къарачай ёзенде къалгъанды,
Жамаула ёзге къумачладанды.
Къаптал жюзжамау болгъанды,
Сыны сыйындан сыннганды.
Зыккыды, къаптаргъа да болмайды,
Тейри да адамы деп айтама,
Къапталны сакълар мадар тапмайма.

Назмучу «Къаптал жюзжамау болгъанды, Сыны сыйындан сыннганды» деп айтханлыкыгъа, ол аны багушха атын, неда кюйдюрюп къояллыкъ туююдю, аны сакълар ючюн мадар излеген болмаса. Кенгден къарап айтханда, къаптал кёчгюнчюлюкню белгилеринден бириди. Адамны жаны, саны бир жерден бир жерге кёчсе, артха къайтыргъа онгу болмаса, ол да къапталча седиреп, онгуп тебирейди. Болсада, фэхмулу назмучуланы ауазы, сагышлары кеп затха берилипдиле, жашауда ол къууанчлы затланы, жашау зауукълукъну, ышангылы тенгликни, кертиликни да эслейди. Фехми Беркни башхаладан энчилиги сёзню магъанасына уллу ийнаныууду. Ол затны «Алгыш» деген назмусунда эслерге боллукъду. Ана тилге жораланган назмусунда уа Берк миллет байлыкъ неден къуралгъанын ачык кёргюзтеди, тили болмагъан миллет миллет болмазлыгын да:

Тилим, тилим – Ана тилим,
Жангы туугъан сабий эдим,
Къычырыкъ-сыйыт сени бла эдим.
Кюнле, айла озуп бара,
Анны-аття, мамму-баббу,
Хар айтханым сени бла.
Жылла озду мен туугъанлы,
Таурух, жомакъ тынгылагъанлы,
Ана тилде жырлагъанлы.
Тилим мени – Ана тилим,
Сангады бек суймеклигим,
Башха тилни ачхычы,
Окъуу хунамы бачхычы,
Тилим мени – Ана тилим,
Сангады бек суймеклигим.
Жылланы да жылла озуп,
Ёсюп келген урум болуп
Туугъан элимде тенглерим,
Накъырдачы суйгенлерим.
Сизле бла селешгеним,
Энчи сёзюм – Ана тилим,
Сангады бек суймеклигим.
Кенде болуп тийремден.
Байрам сайын барама,
Ыразылыкъ къартладан
Ана тилим бла алама.
Хар жолчу болурумда
Элимден тышына кетерге,
Саулукъ-эсенлик тилекле
Бары ана тилим бла берелле.
Тансыкъларым, бушууларым,
Сагъышларым, тюшлерим
Сени бла ана тилим.
Былайда да арт сёзюм:
Жашасын, Ана тилим!

Боташ Хамитча, Фехми Беркча назмучула чыгъармаларын кырачай-малкъар тилни жорукъларында, миллет назмучулукъ-ну гёселеринде кзурагъандыла. Аланы ызындан келген тёлю ол жорукъладан бир аз тайгъанын эслерге боллукъду: жарым емюрню ичинде тилде, жашауда тюрлениуле да кеслерини ызларын кбоймай боллукъ туююл эди.

Ахыр жылларын Хамит да, Фехми да Американы Бирлешген Штатларында ётдюредиле, анда жазгъандыла ахыр чыгъармала-

рын, анда да тапхандыла ала кеслерине окъуучула, тынгылаучула. Бюгюнлюкде Америкада жашагъан уллу диаспорада жырчыла, тойчула, къобузчула, макъамчыла кепдюле. Ол маданият мешегенни тамалын салгъанла ары жыйырманчы ёмюрню 70-чи жылларында Тюркден кечгендиле. Ол экинчи мухажирлик бусагъатда да, алгынча уллу кючю болмагъанлыкъгъа, таркъаймайды. Аны юсюнден Бурхан Ёлну (Болурланы Бурханны) чыгъармачылыкъ къадары да юлгюлюдю. Бурхан къарачай-малкъар диаспорадагъы назмучуланы орта тёлсюнденди. Аны къарт атасы Болурланы Дандай, Тебердиден кечюп, Килийса элде юй орун салгъанды, атасы уа артда Белпинаргъа кечгенди. Бурхан да ол элде 1956 жылда туугъанды, анда ёстенди. Эскишехирден узакъ бармай, Хамидие деген шахарчыкъда устазла хазырлагъан колледжни бошагъандан сора, 25 жылны ичинде сабийлени окъутуп тургъанды. 2001-чи жылда Америкагъа кечюп, юйюрю бла анда жашайды.

Назмучу, жырчы Бурхан тенглерини, жууукъларыны юсюнден жазады. Ол жазгъанларын макъамгъа салып айтады. Сёзле бла макъамны бирден къурау халкъ чыгъармачылыкъны тёресиди. Къолуна къаламны не ючюн алгъаныны юсюнден сагъыш эте, ол былай жазгъанды: «Жашауда кёрген, билген затларымы унутулуп къалмасын дей, кеп затны назмулагъа тёкгенме...» Кертиси бла да, аны чыгъармаларында биз Тюркде жашагъан таудуланы байрамлары, къууанчлары бла бирге бушууларыны, жарсыуларыны ауазларын эшитирге боллукъбуз. «Белпинарда той тобукъданд», «Татар Исмет адамым» – бу эки назмуда Бурхан Ел бизге Тюркде жашагъан жерлешлирибиз бла хар бирине бир чам айта, оюн халда танышдырады. Аны «Чабакъчыны жыры» деген назмусу уа, къалай бла жол тапханын ангылагъан къыйынды, Ата журтха келип, мында халкъ жырчы Отарланы Омарны репертуарына киргенди.

Алай Бурхан Ёлну битеу да къарачай-малкъар диаспорагъа белгили этген «Аскер жаш» деген жыры болгъанды. Бу жыр Тюркде таудула жашагъан хар элде жашланы аскерге ашыра туруп айгылады. Жырны жылы ауазы, ангыламлы сезимлери аны эшитгенлеге иги умутланы, ачыкъ ниетлени туудурадыла. «Аскер жашы» кеси аллына бир магъанасыз болумну юсю бла къадар къалай пюрдениригинден хапарлагъан балладады:

Эки жылдан жетерикме мен санга,
Сакълап турсанг, турсанг мени ариуум,
Сен жууап бер бу мен айтхан сёзлеге,
Ышанып къара да къара кёзлеге.

Онсегиз жыл, онсегиз жыл толгъанды,
Аскерге кетер заманы болгъанды.

Сюйген кызы келип аны ашыра,
Ышараед кыйналгъанын жашыра.
Сюйгенини кълун алып кълудуна,
Сёз бергенед окъуп, жазып гурургъа.

Жаш кетгенед сюйгенине ышанып,
Суратчыкъдан кызы къарайды ышарып.
Онсегиз жыл, онсегиз жыл толгъанды,
Аскерге кетер заманы болгъанды.

Жаш а жазад, жууап келмейди анга.
Тура туруп, бир кюн кыагыт келгенед,
– Сен жазгъаннга бирден жууап этеме,
Сакъламайма, мен башхагъа кетеме.

Жыйырма жыл, жыйырма жыл толгъанды,
Юйюне кетер заманы болгъанды,
Жаз кюн тийип, жаш юйюне келгенди,
Сюйгенине жетип, аны кёргенди.

– Ойнагъанем, ийнанганынг сейирди,
Алдагъанем, сюйгенинги билирге!
Жаш а айтды: бар, сюйгенинг ётюрюк,
Энди сени излемейме кёрюрге!

Бу жыр лирика жырды, алай халкъ жырчыла, аскерчини кыйын борчуна жоралап, мудах жырла, кюйле да этгендиле, бютюнда Тюрк кыралы бардыргъан урушлада жоюлгъан уландарына атап.

Бусагъат тёлюде назмучулукъда атлары миллет ичинде кенг белгили болгъан, Тюркде жашагъан юч назмучу барды – Бюлент Гезжан, Акка Бычакъсыз эм Мехмет Чаууш. Ала бир тёлюден болгъанлыкъгъа, хар бирини, ёз ауазы, башхалагъа ушамагъан ниет дуниясы барды. Энци чыгъармачылыкъ хатны юсюнден айта туруп, биринчиден, биз ол затны суратлау символикада,

тил энчиликде кёребиз, экинчиден, хар назмучуну кьарачай-малкьар назмучулукьну төрелерине башхача сингнгенин да. Аланы бирикдирген Ата журтха, халкьгьа сүйемекликди, болса да башха чыгьармачылыкь хатлары айырмалыды.

Сёз ючюн, Бюлентни чыгьармачылыгында халкьыбызны жашау турмушун кёргюзтген назмулары асламдыла. «Сыгын», «Татлычыкь», «Къара кьыйынлыкь», «Сүйюмчюлюкь», «Тилекь», «Келчи бери, ариуум», «Къалакь», «Кебин байракьгьа», «Къарачайда накьырда», «Ананы алгышы», «Сагьыш» деген назмулары аллайладыла. Аны бла бирча бююннгю жашауну суратларын салыргьа да ёчдю назмучу:

Минсегиз арбагызгьа,
Алдау кирир кьаныгызгьа,
Шайтанны алып кьатыгызгьа,
Ашыкьмагьыз ахыратыгызгьа.

Чапханын санап азгьа,
Кьозгьауду басып газгьа,
Таргмаз сора кеси назгьа,
Эрлай жетер жюзотузгьа...
Сакь бол, кёзюнгю кьысмазгьа,
Салмай уртлаучу ауузунга,
Эсини кетмей кьобузгьа,
Къарьу берсин кьолугьузгьа..

(Акьыртын маржа)

Башха сёз устала бла тенглешдиргенде, Бюлентни назму кьурау жаны бла аны тизгинин, гыллыуун сакьлауда энчилиги эсленеди. Ол назмуну ахыр сёзлерин келищдире туруп, бир сейир суратлау мадарла табаргьа ёчдю. Сёз ючюн, «Сагьыш» деген узун назмусунда (72 тизгинли) жалаңда бир рифма барды – кьгьа. Бу кьыйын айтылгьан таууш жоккуну женгиллетир ючюн назмучу энчи амал табады – тюрк бармакьны, атны чапханын эниклегенча, назмуну гыллыуун алай ойнатады:

Дуниягьа келип кьонакьгьа,
Тараласа омакьгьа,
Эсинг кетгенди жомакьгьа,
Сууап сыйынад оймакьгьа.

Жукъ салмайын артмакъгъа,
Сагъыш да этмей арлакъгъа,
Бошлап кесинги барлакъгъа,
Чанчылма жакханим батмакъгъа...

«Тишге» бла «Келчи бери, ариуум» деген назмулары да башха тюрлю рифма бла, башында сагъынылган амал бла жазылгандыла. Байрамукъланы Бюлентни назмулары жарыкъдыла, ала дуниягъа, адамлагъа суюмекликден голудула.

Бюлентге 50 жыл толгъанда, аны тенги Бурхан Ёл акростих амал бла алгъышлау сёзюн жазган эди:

Б югюн туугъанем кыркъ жыл алгъа деп кыуанад,
Ю шюген токълучукъча бир аман къалтырайд,
Л ан уегеним сени даха ким къартха санайд,
Е нди дуня ма былай болуп къалгъанд,
Н егесе да херкес жашамагъанлай къартха саналад,
Т юненеги сабийлеге къарт болдукъ деген жарашмайд.

Т ёгерегингде къартланы моралин бузма,
Е ртте огъунакъ къартлыкъгъа баш урма,
З атен туугъан кюнюнг тюненеден аз алгъа,
Ж ангы жылынг юйдегинг бла биргелей келтирсин саугъа,
А ллах хайырлы ырысхыла бла толтурсун юйюкюзню,
Н е айтайым, дегеним: жашлай тутайыкъ кёлюбюзню.

Назмучудукъ төреге таяна, Бюлент да анга «сау бол» деп жууап эте, ол формада жазганды:

С.ифтах кафиелеринде дейсеки, аби, айт, айт*,
А.лкъын къартлыкъгъа кёл салма, ызынга, бери къайт,
У.елхасыл къартайгъан уа кишиге да жарамайды,
Б.урулуп кыуругъуна къарамайды ансы, тайды.
О.ллахий нуфусда уа жыл санауум бая байды.
Л.акин улду айтханны эт, Бюлент, айтханынгдан къайт...

Бу адабият шарт жалаңда Бюлентни фахмудугъуну эм усталыгъыны шагъаты болуп къалмай, Тюркдеги жерлешлерибиз адабият сёзню кыйматын бийикде тутханларыны юсюнден да айтады.

Бюлент бла тенг, аны төлюсюнде фахмуду адамланы тизмесине Семенланы Акка да киреди. Ата-бабаларыны журтларына,

* Тюркча – жашлыкъны ышанларын, тамата, айт, айт.

тарыхларына да сакълыкъ, тансыкълыкъ ауаз аны талай назму-
сунда эшитиледи. Аны ёз тилге жораланнган назмусу Тюркде
да, Россейдеча, аз санлы миллетге тиллери тас болуп къалыр де-
ген къоркъуу болгъаныны юсюнденди, назмучу ана тил бла ана
жылыу бирге ушагъанларын да чертеди:

Ана тилим, бай тилим,
Анам кибиб сюеме,
Сени суйюб, ийнакълап,
Жаным кибиб кереме.

Тизилселе ма тилле,
Сени алда кереме.
Сени артха тюртселе,
Мен жарылып ёлеме.

Айтырымы айтыргъа
Сени алгъа иеме,
Сау дуниягъа саламны
Сени бла береме!

Назмучу суратлау мадарланы тюрю-тюрюлерин тохта-
май излегени чыгъармаларында эсленеди. Аны назмуларыны
гыллыуларына кере къураладыла. Философия назмулары аслам
жикли, чам, накъырда, суймеклик назмулары уа 5–7 жикдиле:

...Тарыкъсам да жырлада,
Кёз аллымдан кетмейди,
Къол узатсам мен анга,
Чырт да мени кёрмейди.

Уой айтыгъыз, тенглерим,
Нетейим, мен нетейим,
Ферхат бла Ширинча
Къайсы тауну тешейим?..

(«Мен суймейин, не этейим?»)

Акка Бычакъсыз къартладан эшигген халкъ чыгъармачы-
лыкъны юлгюлерин жыйышдырады. Алагъа ушатып, чамла жа-
заргъа да ёчдю. Бу гитче назму чыгъарма «стампулчуланы» жаз-
ма адабиятны жорукъларына тюшюннгенлерине шагъатлыкъ
этеди. Мында сезимлени ачыкъ айтыргъа итиниу, халкъ тил
байлыгъыны, жютюлюгюню ышанлары дегенча затла бардыла.

Ата журтха сүймеклик таудуну таула бла бир этгенди. Стам-
пулчуланы асламы кёчген кезиулеринде Тюркню тау жерлерин
сайлап, анда жашагъандыла, бусагъатда төлюню да Акка айтхан-
лай, кеслерине «таулума» дерге онглары барды:

Мен суюме тауланы,
Бирге айтып жырланы
Оздургъанма жылланы,
Нёгер этип тауланы.

Таный билсенг тауланы,
Кёп адамдан онглуду.
Нек суюмейим тауланы,
Бир атым да Таулуду.

Тюркдеги къарачай-малкъар назмучула бир жерде турмайды-
ла, хар бирини энчи жумушу, къадары кыралны кёп шахарла-
рында, вилаетлеринде ишлерге, жашаргъа буюргъанды. Болсада
аланы назмучулукъгъа чыгъаргъан жол бир бирге тубетмей да
болмайды. Назмучуланы алгышлары, чамлары, кыкса хапар-
чыкълары Интернетни сайфаларында бир бирге тубетедиле. Би-
ринчиледен болуп аллай сайфаны Мехмет Чаууш ачханды. Аны
назмучулукъ дуниясы чам бла жарык сезимледен толудула. Ол
хар кёрген загына бир оюн шарт кьошаргъа ёчдю. Мехмет Чаууш
Анкарада аскер академияда окъугъанды, бусагъатда Ыспарта ша-
харда къулдукъ этеди. Къарачай бла тюрк тиллери аны ана тил-
леридиле. Дагыда Мехмет ингилиз, алман тиллени да биледи.
Уста сурат алады, суратла ишлейди, интернетте салгъан назму-
ларыны хар бирини ниет магъанасын ачады.

Мехметни назмулары, сёз байлыкъларына кёре, алааматдыла,
бегирекда суюмеклик назмуларыны ишленмеклери, тизгинле-
ри, чамлары. «Суюмеклик темасына кёбюрек жазама, эрикмей
окъусунла деп», – назмучуну бу сёзлерини сылгауу ангылашы-
ныулуду – тауду эр кишиле жүреклерин ачыкъ этип, кеслерин
алгъа чыгъарып, айтыргъа итинмейдиле, алай башын жабып
айтханлыкъгъа да, чынтты суюмеклик суюмекликлей къалады.
Кергиси бла да, къаллай бир жылуу, чууакъ сезим барды аны
назмуларында. Аны бла бирча ол бизни назму төрелерибизге
бусагъатдагы дуния поэзияны айныу жолларын киргизтирге
таукеллигин да кёребиз. Мехметни поэзиясыны макъамлары
халкъ сезимни теренинден жаратылгъанчадыла. Ол керти фах-

муду назмучу бизни ниет хазнабызгъа жашауну алакат бетле-рин къошады. Кеси жашауну ариу кёзден кёреди да.

Башхалача, ол да Ата журтха тансыкълыгъын назму тизгин-леге салгъанды:

Ариу, ариу кызларынг,
Жигит, жигит жашларынг,
Улду къадау ташларынг,
Къарачайым-Малкъарым.

Сау дуниягъа чачылгъан,
Намыс бла айтылгъан,
Къачан да бир саналгъан,
Къарачайым-Малкъарым.

Башда айтылгъаныча, Мехмет Чауушну чыгъармачылыгъы, башхала бла тенгледиргенде, жарыкъ макъамладан толуду, ол не кыйын соруугъа да женгил, чам жууап табады. Алай Мехмет кюйле айта да биледи. Ол атасыны ызындан жазылгъан назмула-рында («Атала ёлемидиле?», «Атамы аманаты») багъалы адамы бла айырылыуну ачылыгъына мадар табылмагъаныны юсюнден алжаусуз сёзле бла айтады. Биздеги адабиятта тюбемеген сы-фатла, белгиле бла да хайырланады: «Къулагъымда сыргъады, ол манна айтханларынг» дегенча.

Болсада Мехмет Чауушну назму дуниясыны ёзеге суймекликди. Ол дуния поэзияны бек магъаналы темаларындан бирине къошумчулукъ этгенди десек, жангылмазбыз. Суймекик, назмучуну оюмуна кёре, адам улугъа хауа бла сууча кереклей къалады. «Ча, ча, ча...», «Жарып кюйдунг жүрегими», «Мёлек болупму келгенсе?», «Не кёп суйсем да сени», «Ол кёргенинг мен туююлме», «Бир жомакъ, бир назму», «Къалай къайтайым...», «Насып», «Жюрек суйсе, дуния сыйлысы...», «Къайдаса», «Фажебок накъырдалары», «Ариу», «Дырыннга жыйдынг мени», «Суймеклик алгъыш», «Жюрек суйсе, дуния сыйлысы» деген чыгъармалары айтхан оюмубузгъа шагъатдыла.

Мехмет Чауушну быллай алакат тизгинлери бла шагъырей-лене, окъуучу сагъышланыр. Ышаргъан да этер.

... Не кёп суйсем де сени, сен чарласанг да манга,
Аллах айтхандан озуп, жукъ болмайды адамгъа.

Тынчлыкъсыз а этерем, Аллахдан а къоркъмасам,
Алып къачарем, теири, былай хомух болмасам.

Аллах санга ариулукъ, манга уа ауруу берди,
Жюрегими отуна, темир таула эриди.

...«Ариуса, бек ариуса», дейме мен хар кюн сайын,
Къаргыш этип турма да, Аллахны да бир сагъын.

Сени ючюн кесими, ёлтюрюме десем да,
Керти деп, къошакъланып, уллу кёллю да болма.

...Айны онгёртючады ариу бетини нюрю.
Сюйген кёз бла къарасанг, жүрек ауруу табарса,

Сени сюеме десенг, мени сынама дейди,
Къоюп кете тебиресенг, къайрыса, деп иймейди.

Жюрек сюйген ариуду, жокъду агъы, сарысы,
Сюймесенг къайсы да оу, бир бирини айнысы.

...Мугъур болуп къалама, сен эсима келгенлей,
Жылап къоярма тюю, бири манга тийгенлей.

Сора къыжрап кесими, «Кет ары, уллу киши,
Жокъмуду жүрегинги этер башха бир иши?»

Ызы бла айланып, алгыш эте тебирейме,
Эчги ийнаг болсанг да, мен къаргышны сюймейме.

Ариу жаша, кёп жаша, Аллах ёмрюнгю берсин,
Жашагъан хар кюнюнде, атым эсинге келсин.

Жюз жыл жаша эрикмей, чачларынг чыммакъ болсун,
Тёппенгде бир къара тюк мени эсгерте турсун.

Ариу къызларынг болсун, саудукъ была жашасын,
Бары да кюню келип, бирер «Мехметге» барсын!

Жигит-жигит жашларынг, толу юйле да болсун,
Туудукъларынгы бары, атлары «Мехмет» болсун!

Онгунг, солунг, хар жанынг, «Мехмет» айтыла толсун,
Менича бек сюйсюле, сыйынг тёппемде болсун!

Атымы айта-айта, узакъ ёмюрюнг тауусулсун,
Жеринг Жаннет, кьоншунг да, Сыйлы Мухаммед болсун!

...Ма буду айтыр сёзюм, шагъат болсун кёк бла жер,
Сау дуния сени болсун, жюрегими манга бер!

Кьоркъгъан адетим жокъду, кьоркъуп кьоймайма сени,
Бир ариу сёз айтмадынг, дырыннга жыйдынг мени.

...Кимди депми къарайса, танымадынгмы? – Менме!
Сен жапагъан бу элде, жашайым деп келгенме.

Атынгы айта-айта, тилим хыппил болсада,
Сюерикме, ариу къыз, атым тели кълса да.

Сау дуния тели десе, жюрегим кюйюп кълса,
Кьоярыкъ тюлме сени, ажалым сенден болса.

Зюлейха, Лейла, Ширин, барын окъудунг, кёрдюнг,
Ферхад, Юсуф болурем, Межнун этерге сюйдюнг.

Битеу дунияны айгъакълагъан глобализация болумлада Ата журтларындан кенгде жашагъан миллет къауумлагъа чачылмай-жугулмай сакъланыргъа кюнден-кюннге кыйындан-кыйын болуп барады. Дуния ачыкъ болуп, уллу миллетлени тиллери айнып, бир бирлеринден байыгып тургъан заманда, аз санлы миллет къауумлагъа тиллерин тас этмезге итинмек баш борчду. Ол затла къарачай-малкъар диаспораны белгили адамларын дайым къайгы этдиргенлей турадыла. Аны юсюнден оюмларына назмучула да айтадыла. Тюркдеги назмучуларыбыз аталарыны, аппаларыны журтларына термилиу назмула бла тенг ала Тюркде, башха кыраллада да тас болмай, эримей, сакъланыуну юсюнден да таймай жазадыла:

Бошалып барабыз, тауусулабыз,
Кюн сайын эксилеп, азаябыз.
Артдан келген жокъду, ёсалмайбыз,
Биле тургъанлыкъгъа, хич сайсынмайбыз.

...Элни акъыллысындан кеси телибиз игиди,
Эн азындан тилибиз, адетибиз бирди,
Киши аманды деп айтмайма, игиди,
Миллетибизни азлыгы бла игилиди.

(Октай Эрендур)

Тас болмай сакъланыуну жолун хар назмучу кесича ангы-
айды, кесича айтады, алай аланы барын да бирикдирген бир
фикирди: тилни сакълау, тепсеулени, жырланы, макъамланы
келе тургъан тёлюлеге юйретиу бла байламлыды. Аны ючюн
болур, къарачай-малкъар назмучула дернекледе бардырылгъан
жумушлагъа тири къатышханлары, тойлагъа-оюнлагъа, жыл
сайын бардырылгъан халкъ байрамлагъа да. Алай диаспора-
да назмучула бир-эки тема бла чекленип къалмайдыла. Башда
сагъынылгъан темала бла бирге назмучула хар кюн тюбеген зат-
лагъа багъа бередила, миллетге ол затладан келлик кемчилик
неда игилик, неда боллугъун билирге суйгенлери ачыкъ кёрю-
неди. Акка Бычакъсыз хар кюн сайын дунияда бола тургъан къа-
угъалы ишлени, урушланы юсюнден айта, ол ишлени бардыр-
гъанлагъа налат береди, адам улун эсин жыяргъа чакъырады.
Ол империализмге къажау галай назму жазгъанды. Назмучу,
Америка битеу дуниягъа мыртазакълыкъ этгенине чамланып,
былай айтады:

Узакъладан келдиле,
Иракны да туйдюле,
Аман кюнлю этдиле...

Бусагъатда дунияда бардырылгъан жашырын урушланы
юсюнден, адам улу зорлукъ жолну сайлагъанына да къыйналып,
оюмлайды:

Жюреги харам болгъан дунияны
Башы да сылхыр болду ма энди.
Оздуруп алгъа къайдагъы сылхырны,
Тыйды аллын келген джарыкъны.

Жумушну, ишни этген адам
Тапмайды джатаргъа жылы орун.
Балдагъы мыйысыз адам
Чыгъармайды жылы суудан къолун.

Юч бай барды, къалгъаны жарлы,
Жокъду кишини кишиге чыдамы.
Урушда ёлсе да дунияны жартысы,
Къулагъында туйюддю юч-беш байны.

Ким излейди бу туйюшню, урушну,
Хар кюн жанады дуняны бир учу.
Тюртюлед отха кьайдагы жарлы,
Жокъмуд кишини бир этер мадары?

Акка Бычакъсыз жамауат жашауда ачы затлагъа жютю кезден кьарай эсе, Бюлент Тезжанны назмулары уа бир болумну суратлагъан гитче дастанладыла. Дастанла жашауну бир магъаналы бетин тереңден ачыкьлайдыла. Мехмет Чаууш тегерекдебашда башхала кермеген жарыкьлыкьны эслейди, аны нюрюн андан ары адамланы арасында жаяргъа сюеди.

Жаш назмучуланы чыгъармачылыкьларында суймекликни темасы баш жердеди. Жаш адамла энчи, терең сезимлерин ачыкьлар ючюн, кеп тюрсюнлю суратлау дуния кьурай биледи-ле. Бу назмуланы Ата журтда назмучулукь бла тенглецдиргенде, улду башхалыкьны эслейбиз. Кавказдагы авторла суйгенлерини шартларын хазна кергюзтмей ез сезимлерини юсюнден айта эселе, Тюркдегиле суйгенлерини атларын ачыкьдан айтмагъанлыкьга, аланы сифатларын ким да таныялырча кьурайдыла. Назмучуну сезими уа суйгенини ариулугьуну, игилигини ауанасында кьалгъанчады. Бу эстетика болум эр кишиле кьурагъан поэзияны шартыды, тиширыула жазгъан назмула уа башхаракьдыла:

Мен сенден
Жолларыма тегюллюк
Ариулукь бла толу
Бир жашау тиледим.
Мен сенден
Кел жарыкьлыкь,
Ариу сезле айт деп, тиледим.
Кьолумдан тут,
Кезлеринг бла кьарап,
Жюрегинг бла сынап,
Жангур дамлачыкь
Кьадаарда
Суймеклик истедим.
АЛЛАХдан да
Сени тиледим.

(Сафие Ёналан)

Сафиени назмулары тиширыуну ич дуниясыны алжаусуз шагъаты эселе, эр кишиле жазгъан назмулада ол дунияны тыш сыфаты кьуралады:

Тюбегенимде кьууаннган эдим санга,
Артдан ушатдым сени шауданнга.
Ой ариуум, кералмайын сени,
Хайран болгъанем керти да керти.

Кёз тиймейин кёп, эсен жаша,
Мени бла бир ёмюр атла.
Жылтырагъан бетинге кьараялмайма,
Уялма, ариуум, айтама кьатлап.

Тауладан тюшген татыулу сууча,
Шауданым, аллайд бу санга суусабым,
Сора мен да уялмайым айтыргъа, –
Кел, сюеме, нёгерим бол жашауумда!
(Шауданым. Ферудин Кьоркъмаз)

Тюркдеги назмучуланы поэзия дуниялары таматаладан бир-бир жанлары бла башхады. Жаш поэзия суймекликни юсюнден, адам бла заманны, игилик бла аманлыкъ, кертичилик бла сатхычлыкъ, кьыралгъа кертичилик, Ататюркге суймеклик дегенча затланы юсюнден хапарлайды. Бу поэзияны дагъыда бир энчилиги – юйюр жашаугъа, жууукъланы арасында жылы сезимлеге улду эс бёлюнеди. Ол жаны бла алын кьарагъанда, Ферудин Коркъмаз бла Левент Итезни назмулары Тюркде жашагъан кьауумубузну ниетлерин бизге ангыламлы этедиле. Ферудин ана эгечлерине жоралагъан назмуларында жууукъ адамлары аны жашауу бла бир болгъанын ачыкълайды:

Кюн кьарангы болса, абам, сен барса,
Жылтырап тураса кьатымда кюнча.
Сенсе анамы жартысы, билеме,
Аныча ариу айтып хеп манга.
Мархамат хар сагъатда сенде кёпдю,
Суу кибиксе, аман да кёрюндюмю?
Женгил жетерсе, отну ёчюлтюрсе,
Анамча ичинге таша тюшдюмю?..

Башха назмучулача, Ферудин да узакъдагъы атала журту – Кавказны ийнакъларгъа жангы оюмла бла сыфатла табады:

Къарачай

Бармыды сенден сыйлы жамагъат?
Тюз болуп, аманлыкъ билмеген.
Хар билгенине игилик тилеген,
Мени иги кёллю, сыйлы Къарачайым!

Тынч бол сен хар эки дуняда,
Тау сени бла, кёк сени бла болсун.
Башха жамагъат ёрге турсун,
Сени сыйынга, сыйлы Къарачайым!

И Намысынг башхад, хатеринг башхад,
Хар затынг бир башха алаMAT,
Къыйынлыкъ кёрген, игиликни билген,
Мархаматлы, жигит Къарачайым!

Минг миллетде билirme сени,
Енюнг башха, сёзюнг керти,
Чачуу-къачуу санга жетди,
Адет-намыс билген, сыйлы Къарачайым!

Къарачай-малкъар мухажирлени бююннгю тёлюсюню назму-
чулугъунда Ата журтну ийнакълагъан баш тема болуп къалгъан-
ды. Тансыкълыкъ бла бирге назмучула аталары алып келген
тилни, культураны тас этмей сакъларгъа кеслерине борч сал-
гъанчадыла:

Тау эллерим эсге тюшюп, къыйналып,
Сагъышла бла ашырама кечени.
Минги Таудан ёзге барып, кюн алып,
Жуддузла бла ашырама кечени.

Битеу элни къыйыны бла къыйналып,
Той юйледе насыплагъа къууанып,
Ючкуланда къозулагъа чырмалып,
Тансыкълау бла ашырама кечени.

Тебердини сёзю манга къыйылып,
Басхан тюзге, адамагда жыйылып,
Саулай насып башыбыздан къуюлуп,
Танг жарыкъда ашырама кечени.

Ата журтдан бизде жарты тил кьалды,
Назмучу бу жыргъа бир кыйын салды,
Хурзукну жюрекеде бир аты кьалды,
Ийнакьла бла ашырама кечени.

(Левент Итез)

* * *

Глобализация дуня болум кьарачай-малкьар кечгюнчюлеге энтга мухажирлик сынаргъа буюргъанчады, нек дегенде, Тюркден башха кьыраллагъа экономика жаны бла ышыкъ излей, мингле бла таулула кечедиле. Американы Бирлешген Штаталарына кечюу жыйырманчы ёмюрню 70-чи жылларында бек улду кюч алган эди. Ары кечген кьарачай-малкьарлыла Нью Джерси штатха ийлешгендиле. Бусагъатда бир кьауум шахарда жашайдыла, барындан да кёп Патерсонда. Мындагъы жерлешлерибизни алчы адамлары келе келгенлей окьуна миллегни юзюгюн бирикдирир ючюн АКБА-ны (The American Karachay Benevolent Association) кьурагъандыла эм аны маданият ишине тири кьатышхандыла. Жырланы, тепсеулени, фольклорну унутмай турур ючюн, аланы жаш тёлуге юйретир ючюн улду иш бардыргъандыла. Аны бла да кьалмай, кечгюнчюле жангы кьыралда кеслерине не жаны бла да тийишли жер табып, атларын айтдырадыла. Сёз ючюн, Дудаланы Садык (белгили гарыхчы Дудаланы Махмутну ата кьарындашы) университетни устазы болуп кёп жылланы ишлегенди, «Кавказны юсюнден орус жазычула» деген диссертация ишин да жазгъанды.

Бизни назмучу жерлешлерибиз эки-юч тилни да (тюрк бла кьарачай-малкьар, ингилиз тиллени) уста биледиле, аланы асламы назмуланы эки тилде да кьурайдыла. Ол тёрени Белпинар элде жашап тургъан Шогъайып Озжан (2012 жылда ауушханды) башлагъанды. Аны ызындан келген тёлюде Левент Итез, Мамурхан, Фехми Берк эм башхала назмуланы тюрк тилде жазып, басмалап тургъандыла. Аны бла бирча кьыралда атларын айтдыргъан жаланда тюрк тилде жазгъан назмучуларыбыз да бардыла. Аланы санында фахмулары кенг белгили болгъан Яхья Ташпинар бла Султан Джаттону айтыргъа боллукьду.

Яхья Ташпинар (Байрамукьладан) Тюркню тарых эсгертмеси болгъан Язылы (Жазыулу) деген кьарачай элчикде 1969 жылда туугъанды. Эскишехирни Гази университетини устазла хазыр-

лагъан факультетин бошагъандан сора, 11 жылны устазлыкъ этгенди. Ызы бла Америкагъа кечюп, юйюрю бла анда жашайды. Назмуланы, къара сёзден гитче чыгъармаланы тюрк тилде жазады. 2009 жылда Яхьяны тюрк тилде жазылган «İki Çift Kelam ve Bir Şiir» («Эки сёз бла бир назму») деген китабы басмадан чыкыгъанды. Ол китап кысха заманны ичинде Америкада, башха кыраллада жашагъанланы арасында белгили болгъанды. Кесини чыгъармачылыгыны юсюнден Яхья былай айтады: «Китабыма кирген назмуланы мен иш юсюнде, неда жолда машина бла бара туруп къурайма. Мында болган жашауну юсюнден. Хар назмуну аллында кесими сагъышларымы жазганма, жашауну кесим ангылагъанча...» Яхьяны андан сора да 3 китабы жазылып, басмагъа хазыр болуп турады. Назмучу Тюркге, жаш заманы ётген жерине тансыкылыгыны, къайда да жашау этген тынч болмагъаныны юсюнден айтады. Яхья Ташпинар дин назмула да къурайды.

Султан Джатто назмучулукъгъа жолну тюрк поэзияны, тюрк тилни юсю бла тапханды. Болсада бюгюнлюкде аны чыгъармалары кёп тилге кечюрюлгендиле, ол санда кытай, бенгал, япон, иврит, италян, корей, испан, монгол тилге. Асламында Джатто Султанны назмулары ингиллиз тилде чыкыгъан поэзия альманахлада, ангологиялада басмаланадыла. Султанны алаамат назмулары дуняда белгили болган тюрлю-тюрлю жыйымдыкылагъа киргендиле. Аны эки назму китабы («Аугъан ауанала», «Къая кызы») Американы Бирлешген Штатларында басмадан чыкыгъандыла. 2013 жылда басмаланган «Къая кызы» («Echo») тюрк тилде китабы, эки тилге (ингиллиз эм испан) бирча кечюрюлюп, Американы эм белгили китап басмасында (Godo) чыкыгъанды. Китапны кытай тилге кечюре турадыла. Ол китап басма энтта Джаттону эки китабын басмагъа хазырлагъанды. Султан Джатто бусагъатда назмучулукъда белгили премияладан бирине да («Pushkart») кёргозтюлгенди. Окъууна, ишине кёре, Султан Джатто физик-теоретик болганлыкыгъа, ол тюрк, америкалы поэзиягъа философия теренлиги, уллу жамауат магъанасы болган назмула кыошханды.

Башха физик-теоретик, Америкада жашаган, компьютер илмуну айнытхан Марк Хубийни аты физика илмудан сора да философияда да белгиледи. Аны бла бирча Маркны Кавказгъа, аны тарыхына, къарачай-малкъар халкыны болумуна, озуп кет-

ген ёмюрледе жолуна аталган талай тынгылы жазманы илму жыйымдыкылада басмалаганды. Сёз ючюн, белгили режиссер Мехмет Тютюнчюню «Кавказ: уруш бла мамырлыкъ. Кавказда жангыдан битеудуния къатышлыкъ» деген китабын сюзе туруп, бизде озуп кетген тарых ишлени эмда бусагъатдагы болумладан тоду хапарлы болганын билдиргенди. «Кавказ кесини энчи атламы, энчи макъамлары бла кесине эс бурдургъанлай келеди... Алай ол ачы эм татлы макъамла бла бирге Лермонтовну, Голстойну, Бестужев-Марлинскийни суратлары оруслуланы фикирлерине келишип бошалмагъандыла...», – деп башлайды Марк Хубий кесини аналитика жазмасын.

«Мен Кавказда туумагъанлыкыгъа (мен Экинчи дуния урушдан сора къачхынчыланы лагерьеринде туугъанма), бусагъатда Кавказда бола тургъан ишле битеудуниягъа белгили болганына ыразыма. Нек дегенде, биз не кесибизни кимден да азатха сана сакъ да, къадарыбызны Запад этгенин ангылайбыз. Биз ол оюнлагъа къатышмасакъ да, сюдюле андан чыкыгъанларын унутургъа жарамаз», – бу оюмгъа кёре, Марк Хубий жазмасында кавказ халкъларыны миллет энчиликлерин, кыйын къадарларын, келир заманга умутларыны юсюнден да айтады, къарачай-малкъарлыланы уа мында бегирекда энчилейди.

Марк Хубийни тюрк тилге жораланнган илму ишлери да бардыла. Ол тилге жораланнган илму ишлеринде математиканы амалларын кенг хайырланады. Маркны шумер-аккад-тюрк тил бирликге жораланнган илму иши ол амаллагъа кёре къуралганды, аны бла бирча тюрк тиллени морфология энчиликлерине да гаяна жазылганды.

* * *

Назмучулыкъ бла бирге Тюркдеги адабиятыбызда къара сёз бла жазылган чыгъармала да тюбейдиле. Биринчи болуп, диаспорада повестьни Боташланы Хамит жазганды, ол къол жазмасын Нальчикге алып келип, мында китап издательствода басмалаганды, 1993 жылда повестьни орус тилге Къаитланы-Къобанланы Э. кёчюргенди, ол Ставрополь китап басмада чыкыганды. Хамит тарыхны бек ачы кезиулеринде тенглерин, жууукларын тас этип, кесини назмуларын, илму жазмаларын, ахырында уа – «Харам тала» деген повестин ол ажымлы ёлгенле-

ге энчи сынча кьоюп кетгенди. Повестьде хапар Кавказлы кьачхынчыланы юслеринден барады.

Шимал Кавказдан большевикледен башларын алып немециле бла кетгенле (аланы санында жаралы аскерчиле, гиширьгула, къартла, сабийле да бар эдиле) фашистле ууатылгъанда сора кеслери алларына къаладыла. Ызы бла ингилиз аскерлени кьолларына тюшюп, ала да кьачхынчыланы НКВД-чылагъа сатып, халкъ болмагъанча уллу азап сынагъанды. Ол азап жолну Хамит жашагъан кезиуюнде дайым кёз аллында тутханды. Аны юсюнден статьяла, повесть жазгъанды, назмула да кьурагъанды. «Харам тала» атлы назмусу назмуну чегинден чыгып бир мудах балладады дерге керекди.

Боташланы Хамитни чыгъармасыны магъанасын башдан аякъ айтыргъа онг жокъду. Алай бир кьауум затны сагъыныргъа тийишлиди. Жазыучу, 1943 жылдан башлап, немецли фашистлени биргелерине айланган, кавказлы миллетледен кьуралгъан уллу жыйынны юсюнден хапарлайды. Мында кёп тюрюл инсан бар эди – жау бла бир кьош болгъанла, совет властьха отузунчу жыллада чамланып, неда этип, кьыралдан кетерге итингенле, тарыхны кюйсюз кезиуюнде тентирегенле, аскер пленден кьача келип, бу кьауумгъа тюртюлюп, биргелерине къалгъанла – хар бир кьыйынлыны кесини бир сылтауу бар эди азап жолгъа чыгъаргъа. Кериуанда ол кьауумланы ата-аналары, юй бийчелери, сабийлери да бара эдиле. Арсарлы жолоучулукъгъа эр кишилени кеслерин ийип кьоймай, ала айырылыу кьыйынлыкъдан азап жолну сайлагъан эдиле. Ат арбаланы жегип, ары ырысхы-хапчюкню жюклеп, ууакъ сабийлени бешиклеге салып бара эдиле бир-бир юйюрле. Ала бир кюн иги кьууум этселе, башхасында жюреклерин мудахлыкъ басып, жолну сюредила. Жол кьыйын эди, бомбала тюбюнде кьырыла, ачдан-жалангачлыкъдан жунчуй, алай иги умугларын тас этмей, ажашхан жанла кериуаннга кьошулуп бара эдиле.

Боташланы Хамит ол жолоучулукъну бушуулу ахырын суратлайды. Фашистле хорланган кезиуде кавказ кериауны Австрия бла Италияны чегинде, Драу сууну боюнуда бир уллу талада тохгайды. Беш мингден артыкъ адам, къадарлары кьайры элтириклерин билмей, ауара болуп, кече-кюн ашырадыла. Таматала ингилизли башчыла бла сёз жюрютген хапарла тохтаусуз айланадыла жамауатда. Неда этип, кёчгюнчюлеге совет аскерледен

узакь болургъа керек болгъанын бири къалмай ангылайдыла. Алай болмаса, ахыры не илишаннга салыу бла, не Сибирь бла бошаллыгъы баям эди. Ингилизлилени хапарны узакъгъа созгъащары иги бла бошалмазлыгъы туура болгъанлай, къарачайлы бла малкъарлы жашла неда этип, башларыны мадарларын кърюрге кереклисин айтадыла. Алагъа ийнанмагъанла да чыгъадыла. Болсада, эсли адамларына тынгылап, жамауатны къарачай-малкъар бѐлюмюню асламы къачалгъаны къадар ол «харам галадан» къачады.

Харам галада къалгъанланы башчылары уа совет аскерчилени къолларына тюшгенлей окъуна илишаннга салынган эдиле. Тѐрт мингден артыкъ адам – жашла, къартла, тиширыула, сабийле ол талада азап чекген эдиле. Жесирге берилирге унамагъанланы ганкала бла малтага эдиле. Бир-бирле, Драу черегине секирип, бата эдиле, башхалары бичакъла бла кеслерин ълтюре эдиле... Мюнхенде чыкъгъан «Свободный Кавказ» журналда 1952 жылда П. Алан ат бла къол салгъан биреулен (ол Хамит Боташ болсун!) ол зор кюнлени юсюнден былай жаза эди:

«Сауутсуз-сабасыз къалгъан къачхынчыланы, ушкок къалакъла бла пюйюп, эшелонлагъа зор бла ата эдиле, ахыр намаз этгенлени кюслери бла танкла ъте эдиле. Бирле кеслерин атыџ ълтюре эдиле, башхала Драу черегине секире эдиле. Битеу да лагерни сабийлени жингириклери бийлеп эди...»

Бир жылдан дагъыда ол журналны бетлеринде П. Алан хапарына былай къошханды: «Шпиталеде советлеге берилген офицерле бла къачхынчыла «терсликлерине» кѐре, къауум-къауумгъа бѐлюннген эдиле эм барын да советле алгъан территориягъа кетерген эдиле. Анда уа битеу офицерлени эм къачхынчыланы экиден бири ълтюрюлген эди. Артда, немецли аскер жесирле алагъа къарындаш къабырланы къазгъанларын айтхан эдиле.

Къалгъан жарымы Совет Союзну теренине ийилген эди, сора НКВД-ны бир ненча этапын ъттенден сора аланы атлары-чуулары чыкъмай къалгъанды. Немецли фашистлени биргелерине уруш этген генералла – Султан Клыч-Гирей, Петр Краснов, аны къарындашыннан туугъан, Доманов, Шкуро Къызыл Майданда (Москвада) улду зарауатлыкъ сынап, ълтюрюлген эдиле. Ма алай къыйынлы бошалгъан эди Драу боюнунда къачхынчыланы жолу...».

Бююнлюкден къарап айтсакъ, ачыгъан адамланы арасында терсликлери болмагъанланы саны къыралыбызны душманла-

рындан иги да аслам эдиле, алай сталинизмни тирмени ол кезиуде терсни-тюзню айыра турмай эди.

Ол зарауатдан сау кьутулгъан жесирле уруш бошалгъандан сора «харам талада» жоюлгъанлагъа уллу эсгертме салгъандыла. Хар жыл сайын майны ахырында къачхынчыладан сау къалгъанлары, аланы жууукълары-тенглери да бери келип, ол озуп кетген зордукъну эсгере, адамсызлыкъгъа налат береди.

Аты белгисиз къалгъан халкъ жырчы ол кезиуде окъуна зордукъну юсюнден алаамат жыр къурагъанды. Ол жырдан Хамит повестинде төртгизгин келтиреди:

Берекет берсин тауду аланлагъа,
Ала алгъын туруп, къачдыла.

Ауара болгъан ёксюз халкълагъа
Чегетни жолун ачдыла.

Ачы ишни ызындан аны керти болумларын сакълар ючюн жырны къурагъанла, аны ариу ауазлары бла айтханла, анга биринчи тынгылагъанла да кимле болур эдиле? Аланы юсюнден толу хапарны биз бир заманда да биллик туююлбюз. Бюгюндюкде ала, хазна къалмай, керти дуниягъа ауушхандыла. Кими Драу сууну боюнунда, кими Тюркде, кими Америка неда Европа къыраллада, кими Сибирьде, бек азы уа – Ата журтунда къабыр юлюшлерин тапхандыла.

Болсада, бу бушууду иште къатышханла керти дуниягъа кетгенликге, ол кюнде къуралгъан жыр Кавказда да белгили болуп, халкъ жырчыланы ауузларындан бизни төлюеге да жеткенди, Экинчи дуния урушну бир гитче, алай ачы, бушууду бетинден керти хапарны сакълагъанды. Бу жыр ол белгисиз таудулары, хар бирини азапха не сылтау бла тюшгенлерин белгили эталмаса да, аланы энчи-энчи бушууду къадарларына, тарых чархны тюбюнде эзилиулерины ачылыгына эсгертмедди. Керти сёз, керти жыр ёлюмсюз болгъанына керти шагъатча сакъланганды халкъ ауузунда «Къачхынчыланы жырлары»:

Тынгылагъанла, айып этмегиз,
Жырда айтылгъан сёзлеге.
Иги эс берип, тынгыласагъыз,
Жиямукъ келир кёзлеге.

Къачхан эдик да зулму къырадан
Биз, башыбызны туталмай.
Од бизге жетген къара зорлукъну,
Од учузлукъну жуталмай.

Зорчу къыралгъа таянган эдик,
Аны къылыгъын билмейин.
Аллах да аны, къысып, буугъанды,
Хорламны анга бермейин.

Алай бла уа биз жарлыла да
Зулмучу атны алгъанбыз,
Барыр жерибиз болмагъаглайын,
Къара палахха къалгъанбыз.

Дуниябыз аман болуучу эди,
Энди бютюнда шау болду.
Жашау этерге жерибиз къалмай,
Дуниябыз бизге дау болду.

Тегерекден а бизге къарайла,
Берюле кибик керелле.
Биз жарлыланы, шишлик къойланыча,
Тутуц, орусха берелле.

Берекет берсин къарачайлылагъа,
Эм алгъын башлап, къачдыла.
Ауара болгъан кавказлылагъа
Чегетни жолун ачдыла.

Аны таулары шагъат болсунла
Бу бизге жетген хорлукъгъа.
Нарат терекле, къарап, жияйла
Бизге этилген зорлукъгъа.

Аны тауларында, кийикле кибик,
Абрек болуп жашайбыз.
Од тилеп алгъан аз ашыбызны
Жиямукъ къатыш ашайбыз.

Эркиндик ючюн къазауат этмей,
Биз кесибизни бермебиз,
Душман къауумдан кёбюсюн жыкъмай,
Биз бошунакъгъа ёлмебиз.

Аман хапарла кѐп чыкыгъандыла,
Биз, ашамайын, азабыз.
Жюрекден акъгъан кызыл къан бла
Тарыхыбызны жазабыз (4).

Бу кюйде аллай бир мудахлыкъ, жашаугъа, Ата журтха тер-милиу, къадарны ачылыгына чамлануу, адыргылыкъ барды! Белгисиз жырчы амалсызлыкъны юсюнден ачы таурухну айтады.

Хамит юлгюге келтирген тѳрттизгинде бир-бир сѳзле халкъ жырдагъындан башха эселе да (*къарачайлыла – таулу аланла, эм алгъын башлап – ала алгъын туруп, кавказлылагъа – ёксюз халкълагъа*), жырны магъанасын тюрлендирмегендиле. Дунияда бир зат да ыз къоймай кетмейди, не иш да – ахшы болсун, осал болсун – шагъатсыз къалмайды. Бу жыр ол фикирге бир кертти шагъатды.

Къара сѳз бла жазылгъан чыгъармала диаспорада кѐп болургъа амалы жокъду, нек дегенде ол айныр ючюн миллет басма болургъа, неда адабият журнал, не альманах чыгъаргъа керекди. Тюркде, башха кыраллада жашагъан жерешлерибизни аллай затлары жокъну орунундады. Анда басмаланнган китапла бла альманахла, кырал жанындан болушлукъ болмай, энчи ахчагъа къарагъанлары себепли, басмагъа урулмай кѐп зат къалады. Ахыр онжыллыкъда хал бираз тюрленнгенди. Энди окъуучула суйген затларын Интернетни бетлеринде окъургъа боллукъдула. Ол мадар бла Эскишехирде жашагъан Къасым Акъыл толу хайырланады. Тюркде, Россей Федерацияда къарачай-малкъар окъуучулагъа жораланнган интернет сайтлада, къауумлада Къасым кесини назмуларын, гигче хапарчыкъларын басмалайды. Ол жамауат ишге жюреги бла берилген адамды. Бусагъатда шахарда къарачай-малкъар дернекни бек тири адамларындан бириди, аны хар ишине тынгылы къагышып, жаш тѳлюню насийхатчысыды дерге боллукъду. Къасым ата-бабаладан къалгъан кѳлден чыгъармачылыкъны уста билгени бла къалмай, кеси да жомакъла жазады. «Къарачай-малкъар назмучула» деген Интернет къауумда хар ыйыкъдан бир жомагъын басмалайды. Ол жомакъла халкъ чыгъармачылыкъны тѳресине таяна, энчи чыгъармачылыкъны жорукъларына кѳре къуралыпдыла. Жомакъдан Къасымны хапарлары айтыу халны алгъандыла, алай алада ажайып ишле жокъдула, ол элинде, жамауатында эслеген, кѳрген затларын «жаз тил» бла баямлайды. «Жыгъышчы»,

«Мухажир жашны тою», «Жарлы эшекчи», «Жети кърнаш бла бир эгеч», «Иги бла аман», «Бай адамны жашагъаны» эм башха хапарчыкъларында ол эшитген, кѳрген затларыны юсюнден насыйхат халда айтады, жашаудан юлгюле келтиреди, адет-намыска кьаты болургъа чакьырады. Аны чыгъармасын жомакъ этген хапарлау амалыды. Сѳз ючюн, былай башлайды ол бир жомагъын: «Бек эскиледе болгъан хапарны айтадыла, амма керти, амма стюрюк билмейме, жомакъды деп тынгыладым. Бир юйню жети жашы бла бир кьызы болгъанды. Жашла кьызны кьоллап, анга жап кьарагъанны кьагъып-согъуп, кьоруп, жукъ болуп кьалады деп кьоркыгъандан, кѳзлерини аллындан айырмайын аны айтханына чабып тургъандыла...». Неда бошай туруп, жомакълада болуучусуча, насыйхатын айта кетеди. Къасымны жомакъларында тюрк эм башха миллетли мухажирле да бардыла, аланы хар бирини энчи кьылыкъ ышанын, миллет жаны бла айырмалыгъын да кѳргюзтеди автор.

Къарачайлыла бла малкъарлыла, бегирекда Экинчи дуня урушдан сора кѳчген мухажирле-мюлтежиле, бир бирлерине кьагъыт жазып тургъандыла. Ол кьагъытла мюлтежилени энчи кьадарлары бла байламлы эселе да, окьуучугъа кѳп сейир затладан хапар билдиредиле. Аны бла да кьалмай, аланы суратлау магъаналары да барды. Ол кьагъытланы бир къаууму «Къачхынчы лагерьледен къарачай-малкъар тилде кьагъытла» деген китапха киргендиле (5). Къарачай-малкъар мухажирлени эсгериулериде бир-бир журналлада басмаланнгандыла, аланы да кьара сѳзю бир жанрынача кьараргъа тийишлиди.

* * *

Кѳчюрмеле. Тюркдеги жамауатха Ага Журтда жазылгъан назмула, хапарла, башха чыгъармала XX ѳмюрню 70-чи жылларындан белгили болуп башлайдыла. Къулийланы Къайсынны, башха назмучуланы китаплары да жыл сайын энчи китапханалагъа тюше, кирил алфавит кьыйын болсада ангъларгъа (аны билгенле аздыла Тюркде), окьуучуланы ана адабият, маданият бла аз-аздан шагъырей этгендиле.

Къарачай-малкъар тилде жазылгъан бир ненча китаб а тюрк тилине кѳчюрюлюп басмаланнганды. Аланы санында – Кулийланы Къайсынны «Жаралы таш» («Jarali tash». Анкара, 1997);

«Малкъар поэзияны антологиясы». Анкара, 2001; «Къарачай-малкъар дастанлары». Анкара, 2004; Гуртуланы Элдарны «Кавказлы Хасаи» (Gurtulani Eldar. Kafkazli Hasan. Istanbul, 2006), Отарланы Керимни (Kerim Otar. Ankara, 2012).

Сагъынылгъан китапланы басманы кёрюуде, къарачай-малкъар маданият бла тюркюлени шагъырей этиуде чегемли жаш Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубийни уллу кыйыны барды. Ол Ясеви маданият фондну, Тюрксои деген жамауат биригиуню эм башха тюрк фондланы юсю бла бизни миллетибизни не жаны бла да тыш кыраллада белгили этер ючюн уллу кыйын салгъанды. Кеси да чыгъармачылыкъ иште атын белгили этгенди. Тюрк тилине Россейни белгили назмучуларын кёчюргенди. Пушкин, Лермонтов, Тютчев, Фег, Есенин, Маяковский, Блок, Ахматова, Пастернак, Мандельштам, Вознесенский, Евтушенко эм башхала, аны хайырындан, тюрк тилни билгенлеге белгили болгъандыла. Къаншаубий А.С. Пушкинни «Евгений Онегин» деген поэмасын Тюркню белгили назмучусу Ахмет Неждет бла бирге кёчюргенди. Кеси айтханлай, жазылгъанындан сора 172 жылдан, «Евгений Онегин» тюрк гилинде сёлешгенди. Ол иш Тюркде биринчи кере этилгенин чертирге керекди. Орус закийни поэмасы тюрк тилине биринчи кере кёчюрюлюп, окъуучугъа уллу зауукълукъ бергенине кёп шартла бардыла. Алай ол къарачай-малкъар назмучуланы, тойчуланы, жырчуланы Тюркде белгили этиу жумушха уа баш борчунача къарайды. Аны бла байламлы Мызыланы Къаншаубийни бир магъаналы ишини юсюнден айтмай жарамаз. Ол 2001 жылда Тюркде «Малкъар поэзияны антологиясын» басмалагъанды (Balkar Şiiri Antolojisi: Brov Yaıınları, 2001). Ол жыл окъуна Стамбулда, диаспорадан кёи адам жыйылып, китапны презентациясы ётдюрюлгенди.

Йилмаз Невруз, Хайаты Биджи, Уфук Таукъл, Адилхан Адилоглу – диаспорадагъы алимле къарачай-малкъар культураны байкъдыргъан, айныгханланы юслеринден китапларында жазадыла, башда сагъынылгъан антология бла дастанла жыйымдыгъын да басмагъа ала хазырлагъандыла.

Къарачай-малкъар адабиятны, фольклорну тюркюлеге белгили этиу иште тюркю алим, устаз, жазыучу Хасан Каллымчыны бек уллу кыйыны барды. Хасан Каллымчы талай жылны къарачайлыла жашагъан Килиса деген элде устазлыкъ

этиш турганды, бизни тилибизни уста билгени бла чекленип калмай, маданиятыбызга да уллу суймеклиги болганы хар басмалагъан китабында эсленеди. Хасан Каллымчыны бююлююкде бизге белгили болгъан китаплары: «Nart destanı: Kafkas bahadırları (sabiylar için) (Hikmet Neşriyat, 2003 İstanbul) / (Hikmet Neşriyat, 2006 İstanbul) / (IQ Yayıncılık 2010 İstanbul)» («Нарт таурухла: сабийлере Кавказ жигитлени юсюнден», кырал басмада 3 кере чыкыгъанды); «Kurnaz Aytı: Karaçay masalları (sabiylar için)», 2006, İstanbul; «Хыйлачы айыу (сабийлере кырачай жомакъла)»; «Karaçay Türklerinin Köyü Gökçeyayla (Kilisa)», Ankara, 2012; («Кырачай тюрклерини Гёкчейяла (Килиса) эли». Хасан Каллымчыны 1905 жылда Кавказдан Тюркге кёчген кырачай-малкыар мухажирлере аталгъан «Once Hürriyet» («Бек башы – азатлыкъ», 2006 İstanbul) деген романыны юсюнден да айтыргъа тийишлиди. Бу суратлау чыгъармада бизни мухажирледен эшитген хапарлары, таурухлары, жырлары жазуучуну романыны тамалы болгъандыла.

Университетни устазы, алим Ведат Балкан (Балаланы Ведат) Кязимни чыгъармачылыгын Тюркде белгили этер ючюн кёп кыйын салганды. Закий назмучуну юсюнден жазмала, китапла да хазырлап, басмадан чыгъаргъанды. Биринчи китабыңол, Тёп-пеланы Алим бла тюбеп, аны китапларын окыгъандан сора жазганды (6). Мында Кязимни жашау жолуну, чыгъармачылыгын юсюнден да толу хапар айтылады, назмуланы эки тилде берип, назмучуну оюмлары тюрк дуниягъа жууукъ келгенлерини юсюнден сёз барады. Экинчи китапны Афион шахардагы Кожатепе университетни устазы Мехмет Сары бла бирге чыгъарганды. Бу китапда авторла Кязимни маулютю бла тюрк авторланы маулютлеринде болгъан бирчалыкъны бла башхалыкъны тинтедиле. Тюркню белгили назмучусу, дин адамы Сюлемен Челеби кырагъан чыгъарма бла тенгешдире, Кязимни маулютюню поэтика энчилигини, магъана теренлигини юсюнден айтадыла.

* * *

Заман оза баргъаны кыдар, Кавказдан келген сёз байлыкъ тюрлене, жерлешлерибиз да Тюркдеги культурагъа ийлеше тебирегенде, тилге тюрк сёзле киредиле. Алай болмай амалы да жокъ эди, – бизни жерлешлерибиз башха халкъланы арасында кыатыш жашайдыла: кзоншу элдеде, неда бир ненча миллет-

ни келечилери кьурагъан элдеде, сахарлада. Бюгюнлюкде эки тилни да уста билген жырчыла, кьарачай-малкьар тилде кьурагъанча, тюрк тилинде да жырла, назмула, зикирле кьурайдьла. Аланы чыгъармаларын тюркюле да суююн окьуйдула, тынгылайдыла.

Ал кезиуде окьуна кьарачайлыла бла малкьарлыла кеслерини маданиятлары, тиллери бла да Тюркде жашагъанлагъа жууукъ да, сейир да эдиле. Тюрк алимлени оюмларына кёре, бизни халкыбыз тилин, ёмюрден-ёмюрге байыкьдыра, таза-лыкьда сакълагъанды. Деменгили Кямал Ататюрк 20-чы жыллада тил реформа бардыргъанда, алимлеге бизни тилден юлгю алыргъа эмда европа тилледен алыннган сёзлени бизни тилибизде сакъланнган сёзлеге алышындырыгъа буйрукъ бергенди. Ататюркню бир белгили сёзюн кесини китабында Кипкеланы Зарема келтиреди: «Кьарачай халкыны табыгъыз, ала эм бурунну эм таза тюрк тилинде сёлешедиле». Тюркдегги кьарачайлыланы тамата тёлюлери айтханнга кёре, ол кезиуде ала жашагъан элдеге болмагъанча кёп алимле бла устазла келген эдиле. Аны юсюнден «Ленинни байрагъы» газетни кьуллукьчулары бла тюбешиуде Сириядагъы мухажирлени туудукьлары да толу хапар айтхан эдиле: «Кямал Ататюрк тюрк тилин тыш кьыралла тиллени сёзлеринден ариулап тебирегенде, кесине тил алимлени чакьырып, ала кьарачай элдеде туруп, аладан эм ариу сёзлени жыйышдырып келирге буюргъан эди» (7). Бюгюнлюкде ол ишге кьырал башчы уллу магъана бергенини юсюнден дагъыда бир шагъатлыкьны юсюнден Ариф Башбук былай хапарлагъанды: «Межлис жай солуугъа чыкьгъан кезиуде Ататюрк Килийса элде жашагъан кьарачайлыланы – Унух Чавушну бла Юсюп Хожаны келтиртип, Унухну жырлатып, Юсюпге да ол айтханланы кёчюртүп, межлисни кьагъытчыларына жаздыргъанды. Юсуп Хожа арапча, фарсча да билгенди, тукьуму Эчкибашладан болгъанды, Унух – Болурладан...» (8).

Болсада тил башхалыкь ал кезиудеде мындан кёчгенлеге жашауда чырмаула да салгъанды, алай бизни жерлешлерибиз ол чырмауладан терк кьутулгъандыла.

Башда айтылгъаныча, бюгюнлюкде Тюркде жашагъан жерлешлерибизни тил хазнасы жылдан-жылгъа тюрленип барады. Диаспораны тилинде тюрк сёзле кенг хайырланыладыла. Аны бла бирча, арап, фарс тилледен алыннган сёзле да тюбейдиле.

Бир кыаум сёзле кыарачай-малкыар тилни архаизмлеридиле (сёз ючюн, гена (тюркча варианты – гына) – дагыда дегенча), ол сёзле бизде тас болуп, анда сакъланнгандыла.

Бир жанындан алып кыарасакъ, Тюркню миллет тили бизни жерлешлерибизге жууукъ болганы кыарачай-малкыар тил иччиликни тунчукъдурургъа себеплик этерге болур деген оюм тууады. Болсада, ол оюмну учхаралыгын бизни миллет бёлкюмнү бла башха кавказ диаспоралада болгъан бусагъатдагы тил болумларын тенглешдирсек, бизни диаспора миллет тилин башхаладан эсе игирек сакълагъанына шагъат боласа. Тюркде жашагъан алимлени оюмлары алайды, биз аны халкыны харкюнюлк жашауунда да эслерге болдукъбуз. Кыарачай-малкыар диаспора эки тилни да (ёз тилин бла тюрк тилни) бирча иги биледи, кереклисине кёре кыуланады. Бирде кёп магъаналы сёзлени магъанасы да башха тюрлю болганын эслерге болдукъду, неда бир бирлерини магъанасы башхагъа кёчюп кыалганын да. Сёз ючюн, ыйыкыны, айланы атлары да тюрк тилинде, тюрк календарында жюрюгенлеге алышыннгандыла. Адам атланы да асламы биздегиледен башхаладыла. Бек башы уа – кавказдагы тукъум атла кырал кыагыт жюрютюуге кыошулмайын, жамауатны эсинде сакъланадыла. Адамла ёз тукъумларын бидгенликге, битеу кимликледе тюрк тукъумла («сой атла») жюрюйдюле – ол болумда башхаланы тукъумларын сормай билирге онг жокъду. Ала уа мухажирле Тюркге келген сагъатда алагъа кырал кыагытчыла кеслери оюмларына кёре берген хаух тукъумладыла дерге болдукъду. Ол хаух атла тёлуден-тёлуге кёче барадыла.

Тилде тюрлениуле бек алгъа кыарачай-малкыар тилде болмагъан неда айтылыргъа кыыйын келген болушлукъчу тил кескелери бла (байламла, сонгурала) байламлыдыла. Бу сёзлени бизни жерлешлерибиз харкюнюлк тиллерине эркин кийиргендиле, кеси тилибиздеги сёзле бла бирча хайырланадыла:

затен – алай да

белки – не болур, ким билди

таби – алайды да (конечно)

даха, гена (тюркча – гына) – дагыда

ийани – алай (конечно)

амма – алайды да, алай

пеки – хо, болсун алай

фалан (филан) – дагыда аны кибик – д.а.к.,

лакин, факат, амма – «алай» деген байлам.

Аладан тышында, кырамыч сёзле да киргендиле диаспораны тилине. Бир-бир сёзлени магыаналары уа тюрленнген да этгендиле. Сёз ючюн, «юйренирге» деген этимни Тюркде жашагъан жерлешлерибиз «тюзелдим, билдим» деген магыанада жүрютедиле. Биз «жарашыу» деген сёзню «жарашыулу» деген магыанада, бу грамматика формада жүрюте эсек, Тюркде жашагъан кырачай-малкыарлыла «жарашыу» деген сёзню «чырайлы», «тизгинли» деген магыаналада жүрютедиле. Неда «жюрютюрге» деген сёзню алсакъ, аны бла бирча, андан да кёбюрөк «кыулланырга» деген сёз айтылады.

Кырачай-малкыар тилде жууукъ-ахлу бла байламлы сёзле аздыла, – ол болум миллет энчилик бла байламлыды, кёп ёмюрлени бир ненча тобукъдан озгъан эт жууукъла бир арбазда, бир тийреде жашагъандыла. Тюркде уа ол жаны бла хал башха тюрлю болгъанды, аны себепли, тюрк тилинде бизникинден иги да асламдыла. Сёз ючюн, биз «ага эгеч, ана эгеч», «ата кыарындаш, ана кыарындаш», деп кёя эсек, тюрк тилинде аланы хар бирини энчи аты барды.

Тилде тюрлениуле адабият сёзню айныуун да тюрлендирмей амалы жокъду. Аны себепли, тыш кыраллада жашагъан, Ага журтда суратлау сёзден кенге кыалгъан кырачай-малкыар назмучуланы чагыармаларында биз тюрк сёзле бла бирча грамматика башхалыкыны да эслерге боллукъбуз. Назмучула бир-бирде айтымда башчы бла хапарлаучу келишмегенине, сёзню ахыры тюрк морфология жорукълада болгъанына да эс бурмайддыла, нек дегенде, назмуладагы тил аланы харкюнлюк тиллериди. Аны себепли бу адабият шауданы Ага журтдагындан тюрлю-тюрлю ышанлары бла айырмалыды. Болсада, айтылгъан чурумлагъа кыарамай, ол шаудандан биз андагы жамауатыбызны жашауундан, маданиятны айныу жолларындан толу хапарлы болаллыкъбыз.

Тюркде жашагъан жерлешлерибиз бла байламлыкъ ахыр жыйырмажыллыкъда кючлюден-кючлю бола барады. Тюркге Ага журтда айныгъан адабиятдан хапарны кыруу китапла айтып кыоймай, жазычула, алимле бла тюбешиуле бардырыладыла. Аны бла да кыалмай, халкыбызны закый назмучулары Мёчуоланы Кязимге, Семенланы Сымаилгъа, Кыулийланы Кыайсыннга, Отарланы Керимге аталып, уллу маданият жумушла этилгендиле. Аланы юбилейлерине жораланнган байрамла Эскишехирде, Конияда,

Кайсериде, таулула жашагъан элде да бардырылгандыла. Ол Байрамлагъа жюзле бла адамла кытышхандыла, Кавказдан Тюрккеллимле, жазычула, ырчыла, тойчула да баргандыла.

Къарачай-малкъар диаспорада миллет адабиятха уллу эс белген жашларыбыз, кызыларыбыз Тюрк кыралында чыккыан белгили журналла – «Turk urtlari», «Kardesh kalemler», «Turk kulturu» эм башха адабият эм маданият журналлада, альманахлада къарачай-малкъар халкъны келден чыгъармачылыгыны, жазма адабиятыны юсюнден да кеп зат басмалагандыла. Сёз юсюн, «Kardesh kalemler» деген журналны 2011 жылда, май айда чыккыан китабы саулай бизни адабиятха жораланнганды. Журналны ал сёзюнде белгили алим къарачай-малкъар маданиятха бийик багъа берип, бу иште Уфук Тузманны уллу кышумчулугъун чертеди. Кертиси бла да, Уфук бери кирген назмуланы, хапарланы тюрк тилге кечюргенди, хар авторну юсюнден да кысха билдириу этгенди. Аны себеби бла Къулийланы Кайсын, Байрамукъланы Халимат, Тёппеланы Алим, Созайланы Ахмат, Шауаланы Хасан, Лайпанланы Билял, Акъбайланы Азрет, Додуланы Аскер эм башхала тюрккю окъуучулагъа белгили болгандыла. Ата Журтда жазылгъан назмула, хапарла, башха чыгъармала да Тюркде жашагъанлагъа XX ёмюрню 70-чи жылларындан белгили болуи башлайдыла, андагы окъуучуланы ана адабият, маданият бла аз-аздан шагъырей этгендиле.

Алай бла, Тюркде жашагъан назмучула, ырчыла бла Ата журтдагылары арасында байламлыкъ эки жаны да излеген зат болганы себебли, жыдан-жылгъа кючлене барады. Ол байламлыкъ эки жанын да байыкдырады, ахырында уа – окъуучуну ыразы этеди. Бир-бирден хапар билгенден сора да, суратлау дуния кенгертилинеди. Къарачай-малкъар назмучулукъда, къара сёз бла жазылгъан чыгъармалада да Тюркде жашагъан жерлеширибизге жоралап талай магъаналы оюм айтылады. Жер жюзюне жайылып, болсада Ата журтха кертичилей кылгъан таулулагъа жүрекден келген сёзлерин Гуртуланы Салих, Ёзденланы Альберт, Созайланы Ахмат, Лайпанланы Билял эм башхала назмуларында айтхандыла. Байрамукъланы Фатиматны назмусу ол кертичиликге бюсюреу сёздю:

Эм баш сёзюм мени сизге – бюсюреу, –
Эй, Ахлула, Туркияда джашагъан!

Бир ёмюрден бир ёмюрге ётдюрюб,
 Узакъ джуртда ата сырын сакълагъан!
 Эм баш сёзюм мени сизге – бюсюреу, –
 Сиз барлыкъда ёмюрлеге кёмюлмей,
 Джашарыкъла бабаланы джырлары,
 Халкъны джаны – ана тили – сёгюлмей.
 Эм баш сёзюм мени сизге – бюсюреу, –
 Эски джуртну унутмайын сюйгенле,
 Минги Тауну, баба джуртну белгисин,
 Атаныча, сыйын кёре билгенле.
 Кюн сайын да огъур болсун кюнююз!
 Джыл сайын да джылы болсун юйююз!
 Ёмюрледе джашасын ёз атыбыз,
 Сюртюлмейин бизни миллет хатыбыз!

Бу назму Ата журтха чакъырыуча эшитиледи, тышындагы халкъыбызны жүрекледен сакълагъан сезими да барды бу тизгиндеде.

Онтогъузунчу ёмюрде, жыйырманчы ёмюрню арасына дери мухажирлени адабияты аууздан-ауузгъа ёгюп, кёлден чыгъармачылыкъча айныгъан эсе, бюгюнлюкде ол жазма адабиятны кыйматына жете кетгенди. Жыйырманчы ёмюрню ахыр онжыллыгъында, Ата журт бла байламлыкъ кючленгенден сора, ол адабият жангы къарыу алып башлагъанды.

Хайырланган китапла

1. Асланукъаны чыгъармачылыгы толусунлай «Эски къарачай-малкъар адабият» деген китапда басмаланганды (Жарашдыргъан Биттирланы Т.Ш.) Нальчик, 2001.
2. *Ёзденланы Альберт*. Ленинни байрагъы, 1990. 18 декабрь.
3. Къарачай. 1990 ж. 3 июнь.
4. *Биттирланы Т.Ш.* Бузулгъан дуняаны жырлары. Минги Тау, 2002. № 3. Жашау дерслери. Нальчик, 2002.
5. *Multeci kamplarından karacı-malkar türkcesi mektupları*. Konya, 1992.
6. *Vedat Balkan*. Kazim Mecinin hayati, edebi kishiligi ve eselerinden ornekle. Atuin, 1997.
7. *Кипкеланы Зарема*. Кеси тышында, джаны Джуртунда // Къарачай, 2008. № 63–64.
8. Karacay Malkar Türkiye <http://www.kamatur.oru/>

III БЁЛЮМ

КЁЛДЕН ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ

1. Кёлден чыгъармачылыкъны басмалау эм тинтиу (Махмуд Дуда, Саадет Чагъатай, Йилмаз Невруз, Хасан Юлкер, Хасан Каллымжы, Уфук Таукъул, Адилхан Адилоглу).

Диаспорада тюбеген кёлден чыгъармачылыкъны экиге илеширге боллукъду: биринчиси – Къарачайда бла Малкъарда XIX ёмюрню ахырында жюрюген фольклорну сакъланган къаууму; экинчиси – мухажирликде къуралгъан чыгъармала. Экинчи къауум, биринчиге таянып, аны темелинде къуралгъаны кимге да баямды. Жангы къырал, жангы жамауат, алада башха тюрлю болумла, ишексиз, халкъны кёлден чыгъармаларына башха поэтика макъамла, ауазла къошхандыла. Аллаи байламлыкъ, мурдорлукъ шартла ниет байлыкъны айнытхан кючледиле. Карачай-малкъарлыланы гёрели фольклору узакъ ёмюрледен келеди, аны жанр байлыгъы, тематика элпеклиги белгиледи. Бизни кёлден чыгъармачылыгъыбызны сейирлик ышанларыны юсюнден XIX ёмюрден бери алимле, маданиятчыла илму жазмаларында чертгенлей келедиле. Халкъны сёзю, жыры, терен фикирлери, ёмюрлени теренинден сакълана, хар бир инсаннга жол нёгер болгъанлай турадыла. Ол затла мухажирле къурагъан жамауатлада да кеслерини магъанасын тас этмегендиле.

Къайдан келгенлерин, ким болгъанларын жангы жерлешлерине ангылатыр ючюн, мухажирле маданият байлыкъларын баямларгъа керек эдиле, аны юсюнден къарачайлы алимле Дуда Махмуд бла Йилмаз Невруз кёп кере жазгъандыла. Диаспорада биринчи миллет сезим бла байламлы чыгъармала басмаланып тебирегенли, халкъны ниет байлыгъына да уллу эс бёлюнюп

башлайды. Бу ишни биринчи болуп Дудаланы Махмуд кьолгъа алгъанды.

Дудаланы Махмудну (ол дагыда окъуучулагъа Рамазан Къарча, М. Асланбек деген атла бла белгилиди) къарачай-малкъар фольклорну жыйыуда, тинтиуде да бек уллу кыйыны барды. Дуда улу бу ишни жаш заманында башлагъанды. Къарачай-Черкес областны илму-излем институтунда ишлеген кезиуюнде Лайпанланы Хамид бла «Эски къарачай жырла» деген биринчи фольклор жыйымдыкыны 1939 жылда, Микоян шахарда (бусагъатда Карачаевск шахар) басмалайдыла. Бир жылдан – таурухланы. Дудаланы Махмуд, ол кезиуден башлап, халкыны сёзюн, макъамын жыйышдырыу, тинтиу ишлени жашаууну ахырына дери кыймагъанды. Ата журт урушну кезиуюнде жесирликге тюшеди, ол тургъан лагерь Польшада болгъанды. Махмуд Йилмаз Неврузгъа жазгъан мектубларында жесирликде тургъан таудуладан «Джансохлары», «Азнауур», «Чёпеллеу», «Бийнёгер», «Илияс», «Джандар», «Къанамат». «Чора», «Маука» деген жырланы жазып алгъаныны юсюнден айтады. Жесирликден ычхынып, Махмуд Австрияда мюлетижиле тургъан жерге келеди, къачхыныла бла бирге кён кыйынлыкъ сынайды. Болсада мында да ол илму ишин кыймагъанына шагъатлыкыгъа сагъынылгъан мектупла да бардыла. Дуда улу, фольклор коллекциясыны юсюнден хапарлай, аны эки къауумгъа юлешеди:

1. Фашист концлагерьде бла къачхынчыла тургъан камлада (лагерьдеде) жазылып алыннганы.

2. Американы Бирлешген Штатларыны китапханаларында фондладан кёчюрюлгенле. Американы китапханаларына бителе да СССР-да чыкыгъан китапла, газетле, журналла жыйышдырылгъанлары себепли, Дуда улугъа илму иши бла бу кыйралда да кюреширге онг болгъанды.

Алай бла, къачхынчы-мюлтежиле бла Дудаланы Махмуд алгъа Тюркге келеди, мында къарачай-малкъар халкъ чекген сюрдюн кыйынлыгыны юсюнден китабы бла халкыбызда малчылыкъ төрелеге жораланнган илму ишин да басмалайды. 1955 жылгъа дери Анкара университетни тил, гарых, география факультетини Славистика институтуну орус тил бла адабиятдан устазлыкъ этип тургъанды. Алай бек баш борчун кеси жыйышдыргъан халкъ чыгъармачылыкыны юлгюлерин, бютюнда тарых жырланы, басмалауну дыгаласына киреди. Аны ючюн а кёп

иш тындырырга керек эди. Аланы кыруу ана тилде чыгарып кыймай, тюрк тилине кечюртүп, битеу кыралдагыла ангыларча этерге итине эди. Ол заманда анга фольклор текстлени хазырларга болушханла, Махмуд кеси айтханына кёре, тюркю профессор, имуланы доктору Саадет Чагыатай бла Анкарада этнография музейни башчысы Зубейир Кошай болгандыла. Аланы болушлугу бла Дуда улу жыйышдырып, басмага 30-га жууук текст, тюрк тилге да кечюрюлюп (китапда бир бет кырачай-малкыар тилде, жанындагы бетде ол текст – тюркча берилип), басмага хазырлаган эди. Болсада, ишни ахырына жетдирирге Махмудну кыолундан келмеди: жашау болумлары китапха салган кыйынын ахырына жетдирирча этмедиле. Хазыр китапдан бир талай жырыны кесини башха темалага жораланган ишлеринде басмалайды.

Жыйышдырган фольклор коллекциясын Дудаланы Махмуд биргесине Америкага алып кетеди (жашаууна ахыр 20 жылын ол анда ётдюргенди), анда да муратына жеталмайды. Анда турган кезиуянде белгили жамауат адамы, тарыхчы Йилмаз Неврузга ышанып, кеси бажаралмай кыалган, миллет магъанасы болган ишни аны боюнуна салады. Дуда улу басмаланмай кыалган ишине дайым жарсып турганына Йилмаз Неврузга жазган кыагытлары шагъатдыла (эки алимни арасында жюрюген мектупланы Лайпанланы Билял Интернетде, «Эльбрусоидни» сайтында басмалаганды). «Сен бу затланы кёлунг билгенча ишлеп, китап этип чыгарсанг, халкыбызга тас болмаз, ёмюрлюк бир сауга берирсе. Атынгы кыалай болурунгу да бир проблема жокъду, сен айтханча болсун: жарашдырган мен, басмага хазыр этген сен, – деп жазады Махмуд биринчи мектупларындан биринде. – Менде эндиге дери 30-га жууук текст жыйылыпды. Арт жыллада Кавказдан да талай зат алганма (фольклор альманахладан). Литература билими кыарыусуз болган жаш адамла жарашдырганлары себепли, альманахлага кирген текстлени асламы бек учхарады...».

Махмудну бу ахырында кыошхан сёзлерин андан ары ачыкылай, Йилмаз Невруз да устазына жууабында чергеди: «Кыарчаны жыры, сиз айтханча назму формадан бек узакъды. Ардан жарашдырылганы белгиледи. Сиздеги тюз жазуу формада болган текстлени басмалатсакъ, андан иги боллугуна ишек жокъду. Кыаншаубий бла Гошаях бийчени кюю да Кыарчаны жырындан ашхы туйлоддо.

Мени оюмуна кёре, Къарачайдагы излемчиле халкъны ауузундан мардасыча материал жыйлмагандыла, кеслери пюрлю къошакъла салып, альманахдагы текстлени ортагъа салгандыла. Поэзия илмулары къарыусуз болгъанлары себебли, кеслери къошхан затлары оригинал тизгинлени ичинде ышарып турадыла».

Иилмаз айтхан кемчиликлени сылтауун Дуда уду фольклорну жыйышдыратебирегензамандажамауатжашаудакийынлыкълалада кёргенини юсюнден айтады. Махмуд 30-чу жылланы ахырында биринчи фольклор китапны хазырлай, алгын жазып кетген элlege жюрюп, текстлени толтуруп, поэтип айлана туруп, таныш жырчыланы, хапарчыланы хазна элдеде тапмады. Къартла къалмадыла, кимден хапар сорайым деген адыргылыгына Сары Тюзден «бир къарт ариу англатды: Билемисиз, – деди, – эскиден акъыл сёз барды: акъыл жашда туююлду, башдады деп. Аллайын, эски жырланы иги билген жашла бар эдиле. Ала бююн къайдадыла? Ала ол дуниягъа кетгендиле».

Кертиси бла да 30-чу жылланы ахыры – Къарачайда, Малкъарда да репрессияланы ёргени эсли адамланы кюйдюрюп бошагъан кезиу эди. «...Эл советни чакъырымы бла келген жырчыланы бир къаууму кесин тапдырмадыла. Бир-бирлери уа келип, жырларгъа унамай, «унутханбыз» деп къойгъанларын кёрдюк. Узун сёзню къысхасы: халкъ къоркъууну ичинде жашай эди: эски заманны иги билген кишиле жоюлуулада жан берген эдиле, кери къалгъанлары да шум болуп тура эдиле. Бузатны эсге алсакъ, жоюлуу къыйынлыкъ кёрмеген Тюркие къарачайлыла ичинде жыр билгенле кёп болургъа керекди. Ол дегеним – иги сакъланыргъа керекдиле».

Къарачайлы алим, къайда болса да, халкъны бурундан келген ниет байдыгын жыйышдырыугъа кесини инсанлыкъ, Ага журтуна да уланлыкъ борчунача къарагъанды. Дудаланы Махмудну ишине билеклик этгенле тюрк дуниясында, тюркологияда да атлары айтылгъан адамла эдиле. Аладан бири белгили татарлы жазучу эм жамауат адамы Гаяз Исхакини къызы Саадет Чагъатай болгъанды. Ол, къарачай-малкъар халкъны адабиятын бла кёлден чыгъармачылыгын Тюркде белгили этер ючюн кёп къыйын салганды. Лекцияларында университетни окъучуларын ала бла шагъырей этгенди. Ол, Дудаланы Махмуд бла бирге хазырлагъан текстлеге таянып, бизни фольклорубузну юсюнден илму иш жазып, басмалагъан эди (1). Бу иш къарачай-малкъар фольклор илмуда биринчи

тышгылы тинтиуледен бириди. Биринчи кере мында къарачай-малкъар бла къумукъ халкъланы тил бирликден сора да кёлден чыгъармачылыкъда, миллет эстетика сезимде бирчалыкъны юсюнден тынгылы хапар айтылады. Аны бла бирча бизни халкъны ниет байлыгын тинте, аны энчилиги жашау турмушу бла байламлы болганын терен кёрюзтеди.

Къарачай-малкъар фольклоргъа жоралагъан жазмаларында Саадет Чагъатай бизни халкъны кёлден чыгъармачылыгына уллу багъа береди, ол ёмюрледен бери халкъны тарыхын, жашау турмушун, ниет дуниясын толу ачыкълагъаныны юсюнден айтады. Венгерли алим Прёледен башлап, анга дери, уруш аллы Къарачай-Черкес областьда басмаланган тинтиулени ачыкълайды, аланы хар бирини магъанасын, чола кетген жерлерин да чертеди. Аны бла да чекленип къалмай, къарачай-малкъар халкъны тарыхыны магъаналы бетлери бла окъуучуланы шагъырей этгенди. «Чёпеллеу», «Аубекир», «Ачемез» деген тарых жырлары басмалай туруп, алагъа тюрк тилинде уллу «Ачыкълама» къурап, бирча басмалагъанды (277–300 бетле).

Башха илму ишинде – «Къарачай халкъ адабиятында «Уучу Бийнёгер» деген жазмасында Саадет Чагъатай жырны тюрк тилге кёчюрюп, аны юсюнден илму анализ этип, эски Европа адабиятта болгъан юлгюле бла генглещдиреди. Жыр 360 тизгинли басмаланганды, ызындан толу ачыкъламасы бла (2). Йилмаз Невруз, Дудаланы Махмудха берген сёзюне кертичилай къала, къарачай-малкъар тарыхха, этнография эм социология жаны бла тинтиу ишлерин, публицистика чыгъармаларын Тюркде, Германияда чыкъгъан альманахлада, илму жыйымдыкълада, кеси талай жылны башчылыкъ этген «Бирлешик Кавказия» бла «Къарт Джурт» журналлада басмалагъанды. 1995 жыл Дудаланы Махмуд жыйышдыргъан жырлары басмалайды (3). Беш жылдан ала энчи китап болуп чыгъадыла (4).

Башда сагъынылганыча, Тюркде жашагъан халкъыбызны юзюгю кесини миллет сезимин, тилин, илхамын, адабият сёзюн ата журтундан, от жагъасындан узакъда да тас этмегенди. Тюркге барыу-келиу тынчыракъ болганы бла анда къармашхан жашларыбызны, кызларыбызны атлары белгили бола тебирегендиле. Аланы арасында Хасан Юлкерни атын уллу хурмет бла сагъынырчады. Хасан Борлакъланы Кемаладдинни жашы, аны ата жанындан жууукълары Тюркге Къарачайдан

1906 жылда кечгендиле, ана жууукълары Къойчулары да ол кезиуде – Яникойдан. Аны ючюн болур Хасанны халкъ фольклорну къайда къуралгъан чыгъармаларын да иги билгени. Хасан Юлкер Эрзерумда университетни бошап, кёп жылланы тарыхдан усгаз болуп ишлегенди, Бий шахардан узакъ бармай, бир элни мектебини башчысы болуп тургъанды. Хасан студент заманындан бери Къарачайны, Малкъарны тарыхын, маданиятын тинтиу бла кюрешеди. Тюрк тилинде аны илму жазмасы, эки китабы басмалангандыла. Аладан бири «Къарачайны бла Малкъарны тарыхы» деген ат бла чыкыгъанды. Алимни дагыда бир уллу иши – белгили тюрк алими Хаяти Биджи бла (къарачайлыды, Биджиладан) «Turk urtlari» («Тюрк журтлары») журналны ишин къурау болгъанды. Бу журналны тегерегине Совет Союзда жашагъан тюрк тилли халкъланы жерлешилерини интеллигенциясы жыйылгъанды. Журналны хар номеринде ол халкъланы юсюнден жангылыкъла, тарыхдан хапарла басмалангандыла. Хасан Юлкер анда ишлеген къадар, хазна къалмай, хар номеринде къарачай-малкъар тилге, тарыхына, бююннюгю кюнюне, маданиятына жораланган очеркле, жазмала басмалап тургъанды. Къарачай-малкъар фольклордан, адабиятдан да кёп юлгюле бардыла журналда. Журналны ишине арт жыллада Уфук Таукъулну тири къатышыуу да бизни халкъыбызны юсюнден жазмаланы кёбейтгенди. Аны «Минги Тауну этеклеринде» деген уллу очеркинде. Тюркню окъуучулары халкъыбызны бююннюгю жашауу бла шагъырейленирге онг тапхандыла. Журналны бу номеринде къарачай-малкъар тилде маудют тюрк тилине кечюрюп, эки тилде да берилгенди (5).

Тарых илмудан, журналистикадан сора да Хасан Юлкер фольклорну тинтиу бла кюрешеди. Сёз ючюн, ол жюзле бла саналгъан ийнарланы жазып алгъанды. Ийнарланы алфавит бла тизип, тема жаны бла терк табарча жыйышдыргъанды. Аладан бир къаууму «Заман» газетде басмаланганды (6). Ол ийнарлада Тюркде тургъан таудуланы жашау болумларындан энчи шартланы керюрге боллукъбуз. Аны бла бирча тилни тазалай сакъланнганын, халкъ сезимни жютюлюгюн, чууакълыгын да. Хасан жыйышдыргъан ийнарланы кёбюсю бизде тюбемейдиле, аны сылтауу ийнарланы жанр энчилиги бла байламлыды. Ийнарны – къысха сөймеклик неда чам жырны фахмулу жырчы бир болум бла байламлы терк окъуна къууаргъа боллукъду.

«Аягынгда чурукъла,
Чыр-чыр эте, жырылдай.
Кел экибиз кетейик,
Ананг кьалсын гырылдай...»

Бу ийнар Тюркде кьуралгъаныны юсюнден ахыр тизгини шагъатды. Нек дегенде, Ата журтдагъы кьаргъыш ийнарланы кьбюсюнде кызны, суймеклигине чырмау болуп, кьарындашы не атасы тура эсе, Тюркдеги жырлада анагъа «таякъ тиеди». Неда ийнарлада тюбеген жер, суу, тау атла таудула жашагъан Тюрк эллени эсге саладыла.

Кьарачай-малкьар фольклорну тинтиуде, аны Тюркдеги окьуучулагъа, бек башындан – илму дуниясына ангылашыныуду эгиуде тюрклю алимлени, жазуучуланы улду кьыйышлары барды. Аладан бири Хасан Каллымчыды. Аны аллай бир иши «Kavkaz bahadirlari» («Кавказ батырлары») деген китабыды. Китапны ал сьзюнде Хасан Каллымчы нарт таурухланы тюрк дунияны дастанларыны арасында жерин ачыкълай, былай дегенди: «Тюрк халкьлары дастанла бла бай миллетдиле. «Деде Кьоркьуд», «Манас», «Кьороглу», «Кьыркь кьыз», «Алып Манаш», «Урал Батыр», «Магълай кора», «Алтын Арыкъ», «Эдигей», «Огъуз каган», «Алп эр тума», «Эрген о кен», «Яратлыш», «Тюрейш», «Зойа Тюлек», «Ай Боке» – бу дастанларыбызны бир кесегиди. Дастанларыбызны асламы битеу тюрк дунияда тюрленип, аглары, жигитликлери келишип айтылады. Жалан бир тюрк тилде кьуралгъан дастан 250 миллион тюрк дуниясыны ортакъ маданият хазнасыды» (7). Ол хазнаны санында, алим айтханнга кьере, нарт таурухланы да энчи жери барды. Аны оюмуна кере, тюрклю сабийле аланы башха жигитлик дастанла бла бирча иги билирге керекдиле. Ол муратны толтурур ючюн, Хасан Каллымчы нарт таурухланы эм магъаналы жигитлерин бла батырлыкь ишлерине жоралан повесть жазгъанды. Аны «Kurnaz ayi» («Хыйлачы айю») деген китабы кьарачай-малкьар фольклорну сабийлеге жораланган чыгъармаларына таяныш жазылгъанды. Тарых жырла, кюйле, таурухла жазуучуну «Once hurriet» («Азат кьадар») деген китабыны мурдорудула. Бу басмаланган китабындан сора да Хасан Каллымчы бир кьауум ишин бизни маданиятыбызгъа жоралагъанды.

2004 жылда Тюркню ара шахары Анкарада «Кьарачай-малкьар дастанлары» басмадан чыкьгъандыла. Аны хазырлагъан белгили тарых алими Уфук Таукьудду. Китапны 550 бети бар-

ды. Мында нарт жырла бла гаурухла, тарых жырланы уллу кыауумлары басмалангандыла. Басмаланган дастанланы асламы ары дери Кавказда, Тюркде да чыкыгъан китаплагъа киргендиле. Алим аланы барын бирге жыйышдырып, тюрк тилге кечюрюп, уллу ангылатмала бла жалчытып чыгъарганды. Уфук Таукъул бу уллу ишине дери да халкыбызны кёлден чыгъармачылыгына жоралап талай илму иш басмалаганды. Аны бла бирча Уфук адет-гөрелерибизге, эрттегили ийнаныуларыбызны юсюнден да жазып, тюрк окуучуну шагъырей этгенди. (Karacay-malkar turklerinde eski inancla // Turk kulturu. Ankara universitetisi Basi-mevi, 1990. № 325).

Халкыны кёлден чыгъармачылыгын тинтиуде жангы илму ишле Аппаланы Адилханны аты бла байламлыдыла. Адилхан адабиятчыды, тарыхчыды, болсада фолькоргъа да эсин бурганлай келеди. «Karacay-malkar turkleri» («Къарачай-малкъар тюрклери») деген китабында Адилхан халкыны ниет хазнасына тийишли эс бёлгенди.

Тюркню тюрлю-тюрлю шахарларында кыуралган дернекледе газет неда альманах халда хапар билдирген бюллетеньле дайым басмаланганлай гурадыла. Былада къарачай-малкъар элден, дернекте болган ишледен, белгили адамланы юслеринден да билирге боллукъду. Быллай басма чыгъармалада хар заман фольклоргъа жер табылмай къалмайды. Сёз ючюн, 2008 жылны теммуз (июль) айында чыкыгъан бюллетеньде, Агъасар эл бла шагъырейленгенден сора, дернекни ишине тири къатышханланы юсюнден, гиширыуланы кыауумуна энчи эс бёле, тынгылы хапар айтылады. Ызы бла Белпинар элден Метин Темирджан бла (2004–2007 жыллада дернекни башчысы) ушакъ басмаланды. Метин, бийик билимли адам, халкыбызны айырылып жашаган жеринде сакъланыр ючюн халкъ жырланы, макъамланы уллу жамауат магъанасын ачыкълайды. Аны сёзлерине шагъатлыкъ этгенча, бюллетеньни чыгъарганла «Жарлы бла жилян» деген жомакыны, элберлени бередила. Байсолтанланы Алимге жораланган жырны да халкыны кёлден айтылган хазнасыча басмалайдыла.

Тюркде жюрютюлген кёлден чыгъармачылыкыгъа Кавказда жашаган алимле да эс бурмай амаллары жокъ эди. Нек дегенде Малкъондуланы Хамит Къабарты-Малкъар илму-излем институту 1994 жылда экспедициясына кыагышхандан сора жаз-

гъанды: «Биз жерлешлерибизни миллет эслеринде фольклорну кѣп тюрлю жанры алай алакат сакъланырын билмей тургъан-быз» (8). Кертиси бла да, ол жазып алгъан эм илмучулукъгъа къошхан алакат фольклор жырланы, таурухланы, дин назмучулукъдан юлгюлени кѣребиз. Экспедицияны материаллары 2000 жылда басмалангандыла. Бу жыл къарачайлы алим Кипкеланы Зареманы «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» деген китабы да басмадан чыгъады. Зарема китабына къошакъ халда бир ненча жырны, орус тилге да кѣчюрюп, береди – «Нарик уду Чора», «Азнауур», «Готман уду Илияс», «Стампулчуланы жырлары», «Рамазан бла Акъбийче». Ахыр жырны авторун да тохташдырып, китапта энчи бѣлюм берип, диаспорада миллет чачылмай тургъанында маданиятны, адабиятны, фольклорну уллу магъанасыны юсюнден айтады.

Алай бла, бащада сагъынылгъан ишлеге кѣре, къарачай-малкъар халкъны кѣлден чыгъармачылыгына (фольклорну) Тюркдеги алимле, жамаут адамлары уллу магъана берип басмалагъандыла эм типтгендиле. Ата журтда ишлеген фольклорчула да ол ишге эс бѣлюп тебирегендиле.

2. Бусагъатдагъы кѣлден халкъ чыгъармачылыкъ – жырла, ийнарла, айтыула, элберле, жомакъла, зикирле, маулютле. Биринчи кѣчгюнчюле окъуна этген ишлерине сокъуранып, кюйле къурап тебирейдиле. Ала – «Стампулчуланы жырлары» – кеслери бир энчи цикл эдиле, аллай ат бла фольклоргъа да киргендиле, нек дегенде, Тюркден артха къайгыргъа онлары болгъанла неда хадж къылыргъа баргъанла аланы Кавказгъа келтирип, халкъны ичинде жайгъандыла. Къарачай-малкъар диаспорада биринчи къуралгъан жырлада бек башы термилиу эсе, аны ызындан айныгъан поэзияда гурушхалыкъ ауазла энчи жерни аладыла. Жангы тѣлюле ата-бабалары эртте этген жангылыч атламны юсюнден бир жырда былай айтхандыла:

Байлыкъ излеп келдинг эсе,
къайдадыла алтын къошунларын?
Улдудукъ излеп келдинг эсе,
къайдады пагъах быстырларын?

Къарачай-малкъар халкъны кѣлден чыгъармачылыкъ хазнасыны бетлери жыйырманчы ъмюрню ичинде басманы кѣре

тургъандыла. Алай, нарт жырла, айтыула бла элберлени айт-масакъ, башха жанрладан алыкъын бири да толу китап болуп чыкъмагъанды. Фольклор алгъынча айнымагъан кезиуде уа алай туруш аны тас этерге боллугъубузну къайгъысын туудурады. Аны бла байламлы мухажирле сакълагъан ниет хазнабызны жыйышдырыуну уллу магъанасы болгъанына ишеклик жокъду. Ёмюрледен келген халкъыбызны сёз хазнасын энчи китапла эте туруп, мухажирле сакълагъан чыгъармаланы алагъа къошаргъа керекди. Хар жырны, жомакъны, башха фольклор чыгъармаланы да вариантлары барды. Ала, жырны ара магъанасын сакъланнганылыкъгъа, бир энчи ышанла жюрютедиле. Ол сансыз этилген ышанлада уа алимле жылла бла излеп тургъан шартла жашырыныпдыла.

Сёз ючюн, быллай бир юлгю. Эски ишчи жырланы ичинде «Долай» деген жау ургъанда айтылычу жырны Рамазан Къарча Тюркде кесини «Къарачай-малкъар тюрклеринде малчылыкъ эм аны бла байламлы адетле» деген ишинде басмалагъанды. Ол бизде тюбемеген вариантды. Тюркде басмаланмаса, биз аны бир заманда да окъурукъ туююл эдик, дерге боллукъду:

Ой, долай, долай, дол гыбыт!
Сакълатмайын сары майдан тол, гыбыт!
Ичиндеги – къара ийнекни жууурту,
Тышындагъы – сары эчкини гыбыты,
Долай, долай, жаным, былкъылай,
Ийнекле келелле, тарпан жылкъылай,
Эчкиле келелле, жаяу чырпылай,
Долай, долай, энда дол гыбыт,
Бола эсенг, къайнамайын бол гыбыт,
Болмай эсенг, букъчагъынгы кесерле,
Мени да тутуп къулагъымы кесерле.
Экисин да бир-бирине байларла,
Экисин да кече тышына атарла...

Жырны бизде басмаланнган вариантларында «Ийнекле келелле черкес жылкъылай» деп эшите келебиз. Мында уа – тарпан жылкы. «Тарпан жылкы» деп неге айтхан болурла, деген со-руугъа жууап къыйналып табылады. Тарпан къумалы атла орта ёмюрледе болгарлыланы сыйлы атлары болгъандыла, атла скиф кезиуледен сакъланнгандыла. Жыр басмалана-басмалана, айтыла-айтыла турса эди, сёз да туруп эди биргебизге кесини дуниясы бла.

Халкъ айтыулада, нарт сёзледе, тарых таурухлада эски заман- замандан аллай бир уллу жашырын магъана барды, жарсыугъа, заман ова баргъан сайын ала ангылашыныулукъларын тас эте барадыла.

Халкъ ауузунда жюрюген оюну, кюлкюсю, чамы, сагъышы, эски дуниядан хапары болгъан айтыуланы тинтип тебиресенг, жашауубузну минг тюрсюню алагъа кирип къалгъанын кёресе. Къызгъанчха «Акъгъанны сыкъгъан» дегенди эрттегили таулу. Къайсы тилде барды быллай жютю сёз? «Къуру басха бла кесинге тартып турма да, сенек бла ишлеп да бир кёр!», – деп андан да алаamat айтханды башха таулу «мен-мен» деп тургъаннга.

Таулуну кюню алаamat сыфатлары, тенгleshдириулер и болгъан сёз дунияда ётгенди. Эрттенден ингирге дери ол метафораладан толгъан тил бла сёлешгенди. Танг аласында салам бергеннге да, ахшам кезиуде алгъыш этгеннге да тапханды ол тийишли жууап.

– Алан, нечик турса? – деп соргъандыла бир къартдан.

– Арбазны иги, юйню кирити болуп турама, – деп жууаплагъанды къарт. Башхасы уа – «Бирде тартдырып, бирде тюртдюрюп», – дегенди. Аллай тил байлыкъ бла, учхан сёзле бла, айбат, неда чам сыфатла бла бизни жамауатыбыз къайда турса да къурайды адамла бла арасын. Диаспорада да ол адет толу жюрюйдю.

3. Тарых жырла. Къарачай-малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгъында жырла саны бла биринчи жердедиле. Нарт жырла бла таурухладан сора, ала миллет маданиятны шартларын белгилейдиле. Жырланы ичинде уа тарых жырла магъаналыры бла бек бийик жерни аладыла, кеслерин да быллай къауумлагъа юлеширге боллукъду:

1. *Тукъум жырла* – Рачикъауланы, Къубадиыланы, Жансохланы, Орусбийланы эм башха тукъумланы жырлары. Тукъум жырланы асламы сакъланмагъаныны юсюнден айтыргъа керекди. Сёз ючюн, ол шартны Шаханланы Басият «Абрам комиссиягъа тау жамауатланы жууаплашыуу» деген жазмасында тас болуп кетген тукъум жырланы сагъынады. Аны бла да къалмай, тукъумну магъанасын философия фикирни юсю бла ачыкълай, быллай тынгылы оюмну айтханды: «Халкъны келген жолу, аны эпосда алай ариу ачыкъланнган тарыхы – бир ненча тукъумну тарыхыды. Хар жыр, тау эллени хар ташы ол тукъумланы башхаладан айырмалы болгъаныны юсюнден айтады» (9).

2. *Халкъны баш эркинлиги ючюн тыш халкъла бла кюреши, къазауаты.* Ол жырланы ичинде «Ачей уду Ачемез» бурунгуду жыр болгъаны себепли, нарт таурухладан бир къауум затны кесине алгъанды. Белгилисича, мында къырым ханла бла кюрешни юсюнден барады сёз, Джуртубайланы Махтини оюмуна кёре, нартладан да озуп, бу жырдагы Ачей эрттегили грек мифологияда Атей бла байламлыгъын окъуна эслерге боллукъду (10).

3. *Байла бла бийлени араларында болгъан чюйреликле, аланы бир бири бла кюрешлерине жораланнган жырла.* Аланы санында «Баракъ», «Гапалау», «Къанамат», «Абрек уланла», «Хасанны жыры», «Бекболат» эм башхала. Бу къауум бек уллуду дерге керекди. Быланы санына кирген бир къауум жыр патчахлыкъны зорлугъуна къажар сюелген жигитлени юсюнденди. «Къанамат», «Абрек уланла» дегенча жырлада жырчыла абреклик жолгъа тауду жашла суююп чыкъмагъаныны юсюнден хапарлайдыла. Жырны жигитлерини атындан къачхынчылыкъ къадаргъа тюртген патчах къуллукъчулагъа налат бериледи, халкъ жырчыла аланы жанындан болгъанлары ачыкъды былада.

4. *Орус-Кавказ урушну юсюнден жырла.* Ала хазна сакъланмагъандыла. Болсада, «Уллу Хож», «Хасаука», «Шамиль» дегенча жырлада Россей къыралгъа къошулдуу къарачай-малкъар халкъгъа игилик бла бирча къайгъы, зорлукъ сынатханындан хапар береди.

5. *Мухажирлени жырлары.* «Стампулчула», «Стамбулгъа кёчгенлени жырлары», «Мухажирле» – быллай атлары бла иги кесек жыр, аланы къурагъанланы атлары белгисиз болуп, халкъны кёлден чыгъармачылыгъына киргенди. 1880-чи жылдан тебиреп, 2-чи дуня уруш башланнгынчы къуралгъандыла бу жырла, Кавказда аз тюбегенликте, мухажирлени арасында была кенг белгили жырладыла. Ата журтха термилиу, жууукъларындан-тенглеринден айырылыуну къыйынлыгъы «стампулчу» жырланы баш магъанасыды, аны бла бирча, ала белгисиз къадарны аллында арсарлыкъ, апчыу дегенча сезимледен толудула.

6. *Орус-япон урушха жораланнган жырла* – «Япон урушха баргъанла», «Япон урушха кетген къарачай жашланы жырлары», «Бизни жашла чыкъдыла...».

7. *Ынкъылап бла инсан урушну жырлары* – «Таукъан», «Солтан Хамидни жыры», «Большевикле келелле», «Назму этеме кёлюм

тола» (Кязимни жашына атагъан назмусу халкъ жыры болуп кыалгъанды).

8. *Уллу Ата журт урушха аталгъан жырла*. Быланы кёбюсюню назгъан назмучуну аты белгили болгъанлыкыгъа, ала да халкъ жырлагъа къошудуп кыалгъандыла.

9. *Кёчгюнчюлюк жырла* санын санаргъа онг болмагъан аллай бир суратлау мишегендиле. Сюргюнню биринчи кюнюнден башлап халкъ эпос кыуралгъанды. Жюзле бла халкъ жырчыла белгили назмучула бла бирге кыйынлыккыны сифатларын ачыкылагъандыла, сталинчи жалдатлагъа налат бергендиле. Кязимча акыйманла уа, артха, Кавказгъа, кыйтыр кюн келлигини юсюнден айтып, кёл этдиргендиле. Бу жырла диаспорада хазна белгили туююдюле. Кёчгюнчюлюкню юсюнден жалаңда публицистика жазмалада, неда арт жыллада жаш адамланы назмучуларында жазгъан болмаса, Тюркде, башха кыраллада жашагъан жерлешлерибизде хазна жыр тюбемейди.

Тарых жырлада, башха халкыланыха, бизни узакъ ёмюрледен келген тарых жолубуз, жигитлерибиз, бушууду кезиулерибиз, насышлы кюнлерибиз жер тапхандыла. Заман озгъаны кьадар, бирде жигитлени атлары тюрлене неда унутула, болгъан ишлени жютюлюклери кете, шургулукъ да селее, жангы болумлада кеслерине таша жер таба жашайдыла ол жырла. Болсада тарых жырла тарыхны шагъатынлай кёп ёмюрлеге кыаладыла. Мухажирле эм аланы кеч туудукълары Кавказда кыуралгъан жырланы иги сакылагъанларына Тюркде басмаланып тургъан неда жазылып алынган чыгъармала шагъатдыла. Бек улду магъанасы болгъан зат а – бизде сакыланмагъан жырладыла, неда бизде тюбеген жырланы башха тюрлюлеридиле.

Тюркде жашагъан кыарачай-малкыарлыла арасында жюрюген, сакыланган фольклор чыгъармаланы санында бек магъаналы, улду жерни тарых жырла аладыла. Ала кёп тюрлюдюле – эски жырла, стампулчуланы – мухажирликни сылтауларын, жолларын, Тюркде биринчи кезиуде болумларын ачыкылагъан жырла, Россейни тарыхында жарсыуду ишлеге кыатышхан таулуланы юсюнден жырла эмда Тюркде бола тургъан кыазауатлагъа кыатышхан жерлешлерибизге аталгъан жырла.

Тюркде жашагъан миллет бёлегибиз кыралны бир жериңде жашамай башха-башха *вилаетлеге*¹ чачылышды. Аны ючюн

* Кыйсыкъ харфла бла жазылгъан сёзлеге китапны ахырында сёзлюк барды.

болур, Кония шахарны кьатында жашагъанла бла Эскишехирге жууукъ элде тургъанланы фольклорлары бири биринден башхаракъды. Сёз ючюн, килисачыла Тебердиден кёчгенлери себепли, анда жашагъан жырчыла «Экинчи эминаны» иги сакълагъандыла. Бир ненча жырчыдан кюйню вариантлары жазылып алыннгандыла. Ала Семенланы Къалтур кзурагъан жырдан, башланнганындан тебиреп, кёп жаны бла энчидиле:

Орусбийлары уллу тар Басханда жашайла.
Ала кёчдюле Шам Тебердиге жашаргъа,
Муху тюзюнде будай сюрдюле ашаргъа.
Сюрген будайларын жаратхан Аллах ашатмад,
Шахар Тебердиде быланы узакъ жашатмад.
Къар эртге жауду Муху башы чатлагъа,
Эмина киренди Орусбийланы къарлагъа...

Жыр Орусбийланы сагъынып башланнгандыкъгъа, халкъгъа жетген уллу кыйынлыкъны юсюнден айтады, эмина тозуратхан тау эллени ышанларын, таудуланы сыфатларын келгиреди кёз аллыбызгъа:

Эмина тюддю бу, тюрленмеген ёлетди,
Акъыллы башланы тейри сылхыр этди, тели этди.
Неллай игилени ол жер бепикге бёлетди,
Уллу Тебердини буз ургъан кибики сёл этди.
Елгенлерибизни элтип бастыралла чауулгъа,
Эминадан къачханны кьоймай санайла гяуургъа.
Къачмагъыз, кёчмегиз, эмина кирмеген эл жокъду,
Ой дуния юсюнде Аллах кёрмеген жер жокъду.
Шыйыхдан юйренебиз биз, ийман-ислам шартлагъа,
Акъылны соругъуз, ныгъышда олтургъан къарлагъа.
Акъыл сормайын биз эминадан къачханек,
Тебердиден Гошаях Сыртына чыкъгъанек.

Тюркде жерлешлерибиз, халкъны кёлден чыгъармачылыгъыны магъанасын бийикде тута, эшитген жырларын неда къол жазмалада сакъланнган жырланы жыйышдырып, энчи коллекцияла кзурагъандыла. Алайладан бири Къочхарланы Тахир, жыйырманчы ёмюрню 50-чи жылларындан тебиреп, аланы кесинден тамата жырчыладан жазып алгъанды. Аны жашы Эртуругул ата-сыны дефтелеринде жырла бла белгили къобузчу Халюк Эсенни («Бирлешик Кафказия». Журналны 9-чу номеринде) жазып ал-

тан вариантларын бирикдиргенди. Сёз ючюн, «Чёпеллеу» деген жырны алып кьарасакъ, Эртуругул жырны битеу сюжет ызларын бирге кьошханды. Кьарачай-малкьар фольклорда кенг белгили болган «Загъаштокъ уду Чёпеллеу» бла башда жырны сагьынылган варианты аллындан башлап ахырына дери да хапарлаугъа кенг шартла кийиреди (11). Жигитни бийчеси анга не жаны бла кьайгыбра эсе («Юсюнге да дарийбатла жапханма, Тюбюнге да ганазирле жайгъанма»), Тюркде сакьланган жырда ол:

Не болганды бийим, тынчылыкъ тапмайса. Тёше-мёшелеле рахат жатмайса, – деп тырман этеди. Жигитни чабыуулгъа барган жолу да «кьысхады» мында. Алай эбизелени турган элледиле жесир ала туруп болган ишле бу вариантда толду берилдиле, тутулган жашчыкьла чабыуул этгенлеге ишни болушун ангадыла:

Алай болса сора, зорда марда жокъ,
Элибизни ташасын сизге айтайыкъ.
Итле кибик жаныбызгъа кьоркьгъандан,
Журтубузну жауларыбызгъа сагайыкъ.
Элибизде адам жокьду ишделле,
Ушкок тутхан бири кьалмай ишлейле.
Юйде кьалган кьобалмагъан кьартыбыз,
Чабыр бауун кьысалмагъан жашыбыз.
Ой, сизден сау кьутулсун башыбыз.

Сабийлени сёзлерине ийнанган жортуулчула, башха жерге барып, андан жесир излейдиле эм табадыла:

Андан кетип ёзен элге чапдыла,
Адам башына жетишер жесир тапдыла,
Ызы была чегет элге чапдыла,
Хар бириси экишер жара тапдыла.
Бийчеге да ачы кьуугун келгенди,
Чёпеллеу жигит юйге жетип ёлгенди.

Мухажирлени арасында сакьланган белгили чабыуулдукъ жыр кьарачай-малкьар фольклорда бир-бирде «кёнчекликге барьу» деген ат бла кьуралган фольклор кьауумгъа киреди. Кьуралган заманларына кёре, ала уучу жырладан сора барадыла. Ала орта ёмюрледе бир халкьны адамлары башха халкьгъа неда бир тау элни эр кишилери кьоншу элге чабып, анда мал, мюлк, ырысхы («кёнчеклик») неда жесир алгъанлары бла

байламлы кьуралгъандыла. Чабыуул жырланы («Татаркъан», «Джандар», «Батыр Басханукъ», «Загъаштокъ улу Чёпеллеу», «Къобанланы кьой бёлек», «Бекмырзала, Къайсынла», «Илияс», «Заурбек», «Салимгерий») кьуралгъан кезиулери асламында 16–18 ёмюрледиле. Былада Ата жургун кьоруулагъан жигитле махталадыла, душман жыйындагъа уа налат бериледи. Аны бла бирге башха журтлагъа чабыуулдукъ этиуню ачыкъ, арсарсыз сёгюу жырлада хазна тубемейди, алай халкъны терен ниетинде анга ыразылыкъ болмагъаны бу жырланы жигитлерини къадарлары ажимлы юзюлгенлеринде кёрюнюп турады.

Чабыуул жырлада Ата журтха, аны адамына, ырысхысына сугъанакълыкъ этгенлеге къаты чамланыу бар эсе («Бекмырзала, Къайсынла», «Татаркъан», «Джандар», «Къарамусса», «Сарыбий бла Къарабий»), къарачай-малкъар жыйынла кьоншу халкълагъа этген чабыуулду («Загъаштокъ улу Чёпеллеу», «Чюерди», «Абдулкерим») жырчыла артыкъ бек жарагмасала да, жырда айтылгъаннга кёре, уллу гюняхха санамайдыла. «Хар заманны кесини жыры» дегенлей, бу жырла кьуралгъан заманда чабыуулдукъ кавказ халкълада тёре эди. Аны юсюнден кьоншу халкълада тубеген чабыуул жырла да шагъатдыла.

Мухажирликни жолуна чыкъгъан къайсы миллетни алсанг да, аланы жырларыны ичинде кюйлени бек уллу магъанасы барды. Алада Ата журтну тас этиуню сылгаулары, айырыу-дукъну кыйынлыкъы, адамларын, журтларын тас этиу ёлюм кыйынлыкъгъа тенг болгъаны себепли, ала кюйлеча кьуралгъандыла. Аны бла бирча «стампулчула» ала кете туруп болгъан тарых ишлеге да багъа бердиле. Сёз ючюн, белгили жамауат адамы Байчораланы Солтан-хажиге патчах администрацияны кьулдукъчулары, аны жерин сыйырыугъа кюрешде, кесин эки кере да Сибирьге ийгенлери Тебердиден кёчгенлени кёз алларында болгъан иш эди. Жангы болумлада халкъны экили болгъаныны юсюнден жыр Солтан-хажини жууукъларына-тенглерине да бет этмей айтады:

... Боюлум чыдамайды мени Армавирде ургъан сууукъгъа,
Ай, жауум а ышансын Чокуна деген къатын а жууукъгъа.
Уллу пулошадда сени атанг да Ожайны юйлери,
Юйлени да башына кёк да кёгюрчюнлер да кьоналла,
Жолоучуладан сени эгечлеринг хапар соралла.
– Сорсала уа сорсунла, энди мени жоюп баралла,

Жоюп жибергендиге мени Армавирден узакъ да Уралгъа,
Не хата этгенем мен кесим да жашагъан кыралгъа?
Ёмюрюм кюрешди да жарлылар ючюн, жер ючюн,
Ёмюрюм а кюрешдим жарлылар ючюн, эл ючюн.
Мени жойдургъанла бири да болур сахтиянчы да чюйютлю...
Сени жашынг Туугъан да париговорну жазады,
Къатынынг а Кябахан, кечеден-кюннге азады.
Эгечинг Джанышхан да санга ырыслайд жыламайды,
Хайда, ма ит кумукъду приговоргъа къол салыргъа унамайды.
Энгта нек жазмайды, да не болгъанд Туугъанны къолуна?
Жоюлуп а бараса, хажи, энди Аллах болушсун да жолунга.

Ары дери тюбемеген ангыламла, жангы сёзле бу жыргъа кир-
гендиге, Тюркде тургъанлай окъуна, орус сёзлени ангыламасала
да, бусагъатда да жырчыла аланы кетермей айтадыла.

Шимал Кавказны халкъларыны Россейге къошулууу тынч,
мамыр халда болуп къалмагъанды. Жер-жерли жангы кырал
махкемеле кеслерини ишлерин жамауатны кыйнамай
бардырып ючюн заман да, жашау сынам да керек эди.
Ёмюрледен келген жашау турмушну бузулуууна таулу халкъла
ыразы болмазлары баямды. Бир бирлени кыралны атындан
ырбыннга тыйылгъанлары абирекликни туудура эди. Абиреклик
онгогузунчу ёмюрню ахырында – жыйырманчы ёмюрню
аллында Шимал Кавказда кенг жайылып тебиреген эди. Аны
сылтауларыны юсюнден Шаханланы Басият былай жазгъанды:
«Кавказлы, ол сакъламагъан къонакъла аны тауланы теренине дери
кыстагъанда, башха мадар болмай, партизан чабыуулдукъну
жолуна чыкыгъанды. Ол иште тонау атагъандыла». Бу кыйын
болумдан кутулууну амалларын излей, малкъарлы публицист
кавказлыланы ырбыннга тыйгъанларыны, жамауат жашауда
тюбеген кемчиликлени кетериуню юсюнден айтады: «Халкъны
жашауун ырысхы жаны бла байыкъдырып, игилендирип
орунуна, женгиллетир орунуна, андан да уллу кыйынлыкъ
чекдиредиге. Келедиле да, эски төрелени жангыдан къозгъап,
орус жамауагда тюбеген желбаш оюмлагъа таяна, мингле бла
кеси алларына келип, жангы низамны кзурап тебирейдиге.
Аланы ичинде болмагъан затланы къайтарып айтып тургъанла
кёпдюле, ол хапарланы ахыры уа бошалады ... бек тапсыз.
Къалай уллу терслик туады ахырында!»...

Ма аллай бир уллу терсликни юсюнден хапарлайды «Къана-
матны» жыры да. Жырда патчах къулдукъчуларыны (оруслусу,

къарачайлысы болсун) экибетлиликлерини, кюйсюзлюклерини юсюнден айтылады. Мында болган сезимлени кеси жашау сынамылары бла ётдюре, хар бир кёчген тауду мухажирликни ал заманында кесини юсюнден айта эди бу бушууду кюйню. Жырда Къанаматны къадары ёлген сагъатына дери бир-эки тизгинде айтыла эсе:

Чыкыган эдинг Сынты къабакъдан абирек.
Кеченг бёрю болуп, кюнюн ит болуп,
Жети жылы Амгъата боюнун сакъладынг...

Жигитни ёлюм сагъагы битеу да жырны айгъакълайды. Ол зат бошдан туююддю, жырчы да, тынгылаучула да кёз алларына Ата журтда кёрген кыйынлыклары келтирип, Къанамат бла бирча жангъдан зорлукъ отун сынаидыла, кюй бла жүрек жараларына балхам излейдиде.

Къанаматны суйген жууукълары, тенглери аны абирек жашаууну ахыры не бла бошаллыгын ангылай, халны тюзетир ючюн приставха келечиле табып, башын саулай къутхарырча этерге кюрешедиде. Алай келечи тапхан да тынч туююл эди, – бирле унайдыла, бирле да таша оюм этедиде. Ахырында Учкуланнга барып, Гюллю улу Хажибекирге тубейдиде:

Бизни кёргенлей ол гинжи кибик кийинди,
«Хошкешдинг!» – Къанамат деп, туюкю кибик суйюндю.
Алай баргъанлай, бизни къонакъ юйге салгъанед,
Хыйла была сауутларыбызны къолубуздан алгъанед.

Кечесинде гатлы хантладан тойдурду,
Кюндюзюнде бир къара къойлай сойдурду.
– Мен барайым да, къагъыт-къалам алайым,
Санга, Къанамат, ариу къагъыт жазайым.

Киши кёрмезча сени иги жашырайым,
Паспорт алып, Тюрк патчахха ашырайым.
Алай айтып ол, бизни къоюп кетгенед,
Эниклерибизни тышындан къадау этгенед.

Биз бир къауум тизгинин келтирген кюйню биринчи кере Дудаланы Махмуд басмалагъанды, бююнлюкде ол эм толу сакъланган версиясыды жырны.

Къарачай-малкъар халкыны деменгили тарых жырларыны бир къаууму – «Джансохлары», «Азнауур», «Чёпеллеу», «Бий-

пёгер», «Илияс», «Джандар», «Къанамат». «Чора», «Маука» дегенча диаспорада белгили, иги сакъланган жырладыла. Аланы жангыча жырланган вариантлары бизге кёп затны юсюнден билдирирге боллукъдула. Сёз ючюн, бусагытда диаспорада жаш тёлю бек суйюп айтхан «Къанамат» деген жыр эки адамны бушуулу къадарларын бирикдиреди. Бери биринчи «Къанаматдан» кёп тизгин кирген эсе да, бу башха жырды. Жыр Халкечланы Имметалийни жашыны юсюнден хапар айтады. Халкечланы Къанамат 1918 жылдан башлап, большевиклеге къошудуп, Къарачайны эллеринде комиссарлыкъ этгенди. 1920–1921 жыллада Гитче Къарачай районну биринчи секретары болуп турганды, 1921 жылда ёлтюргендиле. Жырда айтылганнга кёре, аны орус аскерчиле жойгандыла. Жигитни атындан сора да эки жырны башланыуу бирчады, аны бла да, къалмай, бушууну ачылыгы, теренлиги эки жырда да бирча ачыкъ бериледиле:

Орайда-райда, Къанамат!
Эки кёзюнгден къан агъад.
Этер эдинг санларынга бош болсанг,
Сени ургъан итле бла къазауат.

Кёкде бир жарыкъ жулдуз,
Таугъа айланып батады.
Ой, аланла, Учкуланда
Бир тулпар ёлюп жатады.

Белгилисича, орус-япон урушну юсюнден бизни халкъыбызда кёп жыр къуралганды. Ол кезиу мухажирлени – «экинчи стампулчуланы» кёчген заманлары бла бир кезиуге тюшгенлери себепли, диаспорада да кеслерине жер тапмай къоярыкъ туююл эди. Килийса элден белгили жырчы Юсуф Чаууш (Болурладан) аллай бир жырны бизге дери жетдиргенди. Жыр алдау бла юч жашын аскерге ашыргъан башсыз къатын Пачаханны кюйюдю:

Ыстауат башында жайыла болурла
Хамзатны кютген маллары.
Аллахха аманат болсунла
Хамзатны къыргъай санлары.

Кюмюш белбаула, кюмюш къамала
Бизни жашланы белинде.
Хаджимурат голу юй болгъаед,
Жашагъан, туугъан элинде.

Бизни миндиргендиле
Эки аршин чыкыгъан атлагъа.
Анам Пачаханны осуят этгенбиз
Элдеде типсиз къартлагъа...

Анам Пачахан чачын-башын жыртады,
Артдан тюшюню, ойланып.
Эгечим Уста жилийды,
Терезе гюбюне сойланып.

Халкъ жырчыла бла жыр усталары, композиторла бирча суйген жырладан бири «Гапалауду». Аны мудах макъамы, терен сезимлери кимни да журегине шургу саладыла. Хар жырлагъан аны кесича айтады, жангы тюрсюнле кийире. «Гапалауну» асламында эр кишиле айтадыла, аланы жырлауунда кюй Гапалауну атындан айтылгъанчады, тиширью жырчыланы ауазларындан а ананы кюйюча эшитиледи. Бу халкъ жырны макъамына белгили композиторла кеп кере жангы аранжировкаларын этгендиле. Жырны Тюркню эм белгили симфония оркестри да алаамат айтады. «Гапалау» мухажирлени ичинде бир ненча кере жазылып алыннганды. Биз жазып алгъан вариант да энчиди, белгили жырда болмагъан шартлары барды:

Гапалауда эки элле, бир болду,
Ай, Гапалау, Эжалада сени сойгъан ким болду?
Ыстауатда багъыр башлы къазанчыкъ,
Сени сойгъан Эжаланы Мазанчыкъ.
Ыстауатынг жилин жырмаз мурсады,
Сени ёлтюрген Эжаланы Муссады.
Эжалары тап башында жашайла
Адам этин кюй этинлей ашайла...

Жырны юсюнден айтылгъан таурух да башхады: «Эжалары (Сарынорбийланы Кафказияда атлары) бла Эжелары туююшгендиле. Малчы къошда сыйыналмагъандыла. Гапалау бла эки къарнаш. Тутгун адамла болгъандыла. Эжелары уллу тукъум эдиле. Иш чыгып, Эжаланы бир жашлары уллу Къарачайгъа кетгенди. Аны жангыз болгъанын Эжелары билгендиле, къарнашлары бла барып, Гапалауну ёлтюргендиле, малны сюрюп, эгечин да, чачларындан къошну аркъаууна такыгъандыла, къоюп кетгендиле. Бу халны кергенлей, Эжалары, кызып, ыстауатны къоюп, берип, кетгендиле.» (Рамазан Булуру, атасы Юсуздан эм аны

жырчы нёгери Эришиден эшитгенди). Мында жигитни ачыгыаны, ол зулмугъа табийгъат да жилягъанча эшитиледи:

...Жан бересе, төрт санынгы узатып,
Къанынг барад биченликни къызартып.

Жан бересе, бугъа кибиб ёкюрюп,
Къанынг барад, каска кибиб секирип.

Юйле башы тик ёргеле, чаулла,
Сени сойгъан Эжаланы гяуурла...

Къарачай-малкъар диаспорада бюгюн бизде айтылыргъа неда басмаларгъа онг болмагъан жырла сакъланнгандыла. Ала бизге тарых шартлары сакълагъанлары бла багъалыдыла. Биринчиден, аллай жырлада «бий бла къул айырылгъан замандан» хапар айтадыла, юйюр-жашау халланы къатылыклары, адет-ёренени энчи жоруклары да ачыкълайдыла. 2014 жылда Долат элде 87 жыллык Болурланы Мисирхандан (1960 жылдан бери Стамбулда жашайды) жазылгъан «Даулетхан» деген жыр аллайладанды. Жырда аты сагъынылгъан Энейланы Жумакку Тюркге 1868 жылдан сора кёчгенин эсге алсакъ, жыр ары дери этилгенди. Жумакку белгили устаз эм алим Энейланы Алий эфендини къарындашы болганды. Жырчы айтхан таурухха кёре, Даулетхан деген ариу къыз Энейланы жашын суйгенди, аны бла тослукъ жюрютгенди. Ахырында Жумакку къызны алыргъа унамаганды. Алай бла Даулетхан («Алып баргъаныбыз да Энейланы туллары, дейле») суймегенлей башхагъа барады – «Берип ийдиле да, ол Къырау деген Тукъум чолакъгъа». Башына жетген къыйынлыкны Жумаккудан кёрюп, къыз анга къаргъыш жыр къураганды:

Ариу Даулетхан окъа тюеди
Кийиз уюкъгъа.
Гюнахым жетсин Жумакку деген
Бурма мыйыкъгъа.

Барыгъыз да, къарагъыз Аккалада
Чакъгъан жүнюме.
Жумакку амалтын къара кийгенме
Тутхан диниме.

...Атам Темир баш апасын
Бичакълап.
Анам Гушахир жилисын
Андыз жамчыны къучакълап.

Улду къарындашым
Жыл тутмакъда чирисин.
Гитче къарындашым да анга
Келечиге жюрюсюн.

Бу жырны Малкъондуланы Хамит жазып алгъандан кѣп башхалыгы болгъаны эсленеди (12). Къыз ѳзден тукъумлу болгъаны себепли (жырда – Аккаладан, Хамит жазып алгъан варианттында – Беккиладан), башха айтыр затларына аны кѳул тукъумдан чыкыгъанын бедидиш этип, кѳл кенгидиреди. Мында къыз атасына, анасына, къарындашларына да ыразы болмагъанын билдиреди.

Тюркде жашагъан къарачай-малкъар жырчыла сакълагъан дагъыда бир сейирлик жыр барды. Ол орус аскерчиге зор бла берилген къызны атындан этилген тарыгъыуду:

... Эки жанымда
Эки солдат ойнайды,
Мени ичимде
Къара къазанла къайнайды.

Эрттен болса,
Фарыз орамы тутуучем.
Ингир болса,
Тонгуз этле жутуучем.

Эрттенликде
Гяур кидисадан къарайма,
Ингир болса,
Жуддузланы санайма.

Жырда зор бла берилгенни кыйынлыгъыны ышанларын санай туруп, бек башындан къыз динин алышыргъа сюймегенини юсюнден энчи айтады.

Эски сюймеклик дастанладан бизде тюбемеген, Тюркде сакъланган дагъыда «Абабны жырыды». Бу жыр кѳумукълу жыр болургъа болур, нек дегенде, мында аты сагъынылгъан хан дегенча ангылам халкъыбызны 500 жыл мындан алгъа жюрютюлгенди, кѳумукълада неда кырым татарлада уа ол титул жашау-

дан кетгенли 300 жыл болады. Аны бла бирча 19 ёмюрню жангы шартлары да, – школ дегенча, – жырда тубейдиле:

Аман Абаб, ит Абаб,
Тобукъларынгы кют, Абаб.
Эки хончангдан бит агад.
Аллах бла тилейме, Мухажир,
Накъырдангы сен ташла,
Мени тилеп бир башла.
Школну башы кёк къанжал,
Шекер тузлары эрисин.
Мени жауум къыз болуп,
Жаш сойгенине термилсин...

4. Стампулчуланы жырлары. Бек биринчи стампулчуланы (мухажирлеге жырлада алай айтылады) юсюнден энчи жыр «Къарачай халкъ жырла» деген китапда басмаланганды – 37 тизгин. Кипкеланы Зарема жазып алгъан текст аны бла бирчады. Малкъондуланы Хамит басмалагъан жырдан юзюкде (8 тизгин) стампулчула сагъынылгъанлыкъга, ол башха темага жораланылды.

Болсада, Тюркде жашагъан кесегибизде мухажирлеге-стампулчулага жораланган талай уллу жыр барды:

Стампулчула Стампулга кетдиле,
Мында къалгъанлагъа не кыйынлыкъла жетдиле,
Ол кюнледе бизге болур болгъанды,
Акъ бетледен кызыл нюрле онгганды.
Бизни элибиз, къолан худийледен толгъанды.
Ол кюнле машхарлапы кюнюдю,
Аллай къотурбанны жети жахамим юйюдю.
Жылау болду, Тебердини уллу тойлары
Мангырай къалды, Гъата кыйынлыны
Буу Елгенде кьойлары.
Тебердиде кибик къара кьозу соймайла
Пара алмайын юй салкъынлагъа кьоймайла.
Кемеле келелле бизни аллыбызга чапханлай,
Биз жарлыла, Стампуддан къалмай кетерек,
Бурун кибик Тебердини тапханлай.

Бу сарын жыр 1959 жылда, Курорт Тебердиде Аджиланы Ахматдан жазылгъанды. Болсада, жыр мухажирлени ичинде, Тюркде, этилгенин эслеген кыйын туююдю. Биринчиден,

жырда болгъан тюрк сёзле аны юсюнден айтадыла – худийле, пара дегенча. Экинчиден, 1887 жылда биринчилени санында кёчгенле кеслерин жангы жерге жарашдыргъынчы, бек уллу кыйынлыкъ сынаргъа тюшгенди. Ала ачлыкъны, жаланнганчылыкъны, юйсюзлюкню да сынагъандыла. Кыйынлыкъланы кеси сынагъан адам эталлыкъ эди быллай куйню да.

Килисачы Кочхарланы Тахир тамата жырчыладан эшигген халкъ жырланы энчи дефтерлеге жазып тургъанды. Аланы асламысы белгили халкъ жырладыла – «Къанамат», «Акътамакъ», «Магулаланы Идрисни жыры», «Эчкибашланы Домалай», «Жыггыланы Къарабашны жыры». Алтымышха жууукъ жырны ичинде мухажирлени Тюркге кёчгенден сора кёрген азапларына жораланнган жыр уллу тарых, жамауат магъанасы болгъан жырладан бириди:

Мен а айтайым а Килийса элини къарангы таурухун,
Уоу, Тюркменлени уа бизге да этген артыгъ а жаудутъун, хой.
Биз чыкыгъан эдик уллу Тебердиден, уоу, кыууанч была,
Ол ариу Кавказдан юзюлюп келгенек Тюрк Къыралына, хой.
Уллу кемелеге бизни да толтуруп ташыгъанелле,
Уоу, жууугъ а тенг бизни жылай, сарнай ашыргъанелле, хой.
Шамгъа барабыз деп жууукъну-тенгни кыюуп кетгенедик,
Къара да тенгизни узунуна жарып биз ётгенедик, хой.
Муслийман кырал деп, келип кыюлгъанек Истанпул шахаргъа.
Сиз тынгылагъыз андан а, сора, кыйынлыкъ хапаргъа, хой..
Патчах Солтан Хамит бизни бергенеди Къония *уилаятгъа*.
Анда жашаялмай, биз келгенедик Килийса жайлыкъгъа, хой...

Бу жырда биз мухажирлени жангы кыралда жашау кырап тебиреген кезиуню тынч болмагъанындан сора да, кёчпюнчюлюле анда не иш бла кюрешгенлерин, къоншу халкъла бла ангыламлы болур ючюн къазауатларына да шагъат болабыз. Аны бла бирча жашаугъа тирнеклегенлерин, кёллерин, намысларын бийик тутханларына да:

Алай жарашыу а къартларыбыз баред, адам сукъланырча,
Тиширыуларыбыз адепли элле алгъышда айтырча, хой.
Уоу, жашларыбыз а, алай а бёекле, алай а батырла,
Уоу, кызларыбыз а, жарыкъ жуддузлача, алай а ариула, хой.
Алай болгъанлыкъгъа, биз жарлылыкъдан жунчугъан эдик,
Тёгерек элле эниште кёрдюле, сыйсыз болгъан эдик, хой...

Стампулчуланы асламы Ата журтдан айырылган сагыт-ларындан башлап, сокзураныулдукъну отунда кюйюп тебирей-диле. Алай артха кьайтыргъа жол кьалмагъан эди – хар бири юйюн, жерин, болган ырысхысын сатып, алай бла чыкыган эдиле кыйын жолгъа. Жыйырманчы ёмюрню аллындан башлап, ёмюрню ахырына дери, кырал чеклери бегитилип, жол кесилген эди мухажирлеге артха кьайтыргъа. Болсада, бир-бирле не кючлерин да жыйып, таукел болуп, бир жашырын мадарла бла Кавказгъа кьайтханла да болгъандыла.

Жылла оза баргъаны сайын стампулчулукъну сылтаулары да унутула, бар сылтаула биригип, битеу дау, налат орус патчахлыкыгъа бериледи. Ол затны юсюнден халкъ жырчы Байрым Окшаш былай айтханды:

Сабийлерибизге юйретирге керекбиз
Кавказдан нек келгенибизни.
Хар кимге да эшитдирирге керекбиз
Журтубуз ючюн нек ёлгенибизни.

Орусла бек хауаслангандыла,
Дунияны иеси болайыкъ деп.
Орусла бла сермеширге тебирегендиле,
Орусла уа бек кёп жыйылып келгендиле.

Къарт аталарыбыз да: кёпден – кёп, аздан – аз ёлюр деп,
Орусланы аллына сюелгендиле.
Асыры кёп болганлары ючюн
Жетмейин кьалгъанд кючлери...

Жырда болган дертчилик сезим «стампулчулукъ жырлада» тёре болуп мухажарликни биринчи кюнлеринден башланнганы сейир туююдю. Адамгъа Ата журтун, жылы юйюн, жууугъун-тенгин кююп кетер ючюн аны аркъасындан бир уллу кюч тюр-тюрге керекди. Узакъ, белгисиз жолгъа чыкыганланы жүрекле-ринде ол уллу кючге тенг ачыу да бар эди.

5. Жангы тарых жырла. Заманында жыйылып, басмагъа урулмагъанны хатасындан, жүзле бла саналган кьарачай-мал-кьар халкъ жырла тас болуп кетгендиле. Аллайладан бир кьауу-му Кавказ урушну кезиуюнде кьуралган жырладыла. «Хасаука» бла «Уллу Хождан» сора окъуучу хазна зат билмейди. Къалай

болуп кьалды алай, аллай сур кезиуде халкь жырчыла тынгылапмы турган болур эдиле? Анга ийнаньргъа кыйынды. Закий жырчыла мудах жырланы, кюйлени кьурамай амаллары жокь эди. 80 жылны ичинде совет властыны кезиуюнде аланы не жырларгъа, не жазып алыргъа онг болмагъаныны хатасындан, жырла хазна сакъланмагъандыла. «Мубарек Шамил эфенди» деген жырдан сакъланнган кесек да аны юсюнден айтады:

Дагъыстанны орус алды,
Дуния кяфырладан толду,
Мынафыкъла бир кеп болду,
Мубарик Шамил эфенди.

Мукъминлеге кьууанч эдинг,
Гяурлагъа кылыч эдинг,
Дунияда бир нюр терек эдинг,
Мубарик Шамил эфенди.

Аскерле сени кьуршадыла,
Гяуурла сени тутдула,
Орус патчахха элтдиле,
Мубарик Шамил эфенди...

Быллай жырны совет замаңда, китапла чыгып тебирегенде басмаларгъа онг жокь эди. Ким такъгъанды бу жырны? Къайсы белгисиз жырчы, зикирчи? Бизде сакъланмагъан, хазна эшитилмеген жырны Тюркдеги жырчыла айтадыла.

20-чы жыллада Малкьарда, Басхан ауузунда кьуралгъан «Аубекирни жыры», ол жылланы кьахчынчылары бла Тюркге келип, жамауатны арасында кенг жайылгъанды. Жангы келгенле ол жырны суйюп айтхандыла, нек дегенде жыр аланы энчи кьадарлары бла байламлы эди — совет властыны атындан тау жамауатлада зорлукь чегип, юйлерин-жерлерин кьуюп, абиреклик жолну сынау, жууукъларына («ана» деген ангылам ол тизмеде биринчи барады быллай жырлада) термилиу:

Турчу, Аубекир, суйген тенгим,
Келчи былай кьатыма.
Атланайыкь узакь жолгъа,
Минчи тору атынга.

Тенгле минип атларына
Узакъ жолгъа кетерге.
Салам берип къартларына
Дин къазауат этерге.

Анам, жаным, сен жиляма,
Сюрт жилямукъларынгы.
Дин къазауатха барама,
Излеме къабырымы.

Жангы жырланы ичинде Анкарагъа аталгъан жыр да барды. Башха жырладан ол магъанасы бла энчи турады. Нек дегенде бу жыр Экинчи дуня къазауатындан къутулгъан къачхынчыланы жашаугъа умутларына гимн кибикди. Бу жырны къурагъанны аты белгили болгъанлыкъгъа (Улбашланы Ибрагим), халкъ жырыча алай эшитиледи. Жыр узакъ жолда, арып, талып келген бир улду тюрк махкемени аллында сюелген, жунчугъан таулуну кёз аллынга келтиредди. Энди аны битеу умуту, иги къуууму, къадары, насыбы да ол махкеме чыгъарлыкъ оноугъа къарайды. Аны ючюн тынгысыз ауаз эшитиледи бу тизгиндеде:

Ассалуму алейкум,
Жулдузубуз, Анкара!
Ассалуму алейкум,
Келдик санга жалбара.

Сыннган жүрек талпына,
Мен аллынга келеме.
Туркияны халкъына
Кавказдан салам береме.

Къан ичинде жууулгъанланы
Сен къутхаргъын, Я Аллах!
Ватанындан къууулгъанланы
Сен къутхаргъын, Я Аллах!..

Онтогузунчу ёмюрню арасында Карл Маркс китап басхан машина кёлден чыгъармачылыкъны думп этерикди деген эди. Европада ол болум халкъны чыгъармачылыкънын роман традициягъа бургъанды. Бизге аллай культура кезиу жюз жылдан сора жетгенди. Болсада бусагъатха дери да кёлден чыгъармачылыкъ жашайды, алгынча элпек туююл эсе да аны тирилиги.

Кёлден чыгъармачылыкъ аз айный эсе да, ёмюрледен къалгъан ниет байлыкъны биз жашауубуздан кетермей сакъларгъа керек-биз, ансыз алгъа баралмабыз.

Сулейман Демирель – озгъан ёмюрню 90-чы жылларында Тюркия Республиканы президенти – «Сёз учар, хат къалыр», деп, къайтарып-къайтарып айта эди тюрк культурасыны курултайларында, башха жыйылыулада да. Бу сёзню шагъатха тутуп, Демирель жазма культураны айнытыргъа, илму излеулени кенгертирге, жангы технологияланы себеби бла бирликни кючлерге чакъыра эди. Кертиси бла да, жыйырманчы ёмюр бошалып, жыйырма биринчи ёмюрге ётгенде, адам улуна озуп кетген жашауда къуралгъан культурасын басмалап, информация тутхан дисклеге жазып, сакъларча кёп онгла бардыла. Ол мадарланы диаспораны жаш гёлюсю кенг хайырланады. Кавказдан келген жырла бла чекленип къалмай, Тюркде тургъан къарачай-малкъарлыла къаргадан жазып алгъан эски жырланы, неда анда къуралгъан жырланы дисклеге жазып бирден бирге ётдюредиле. Ала халкъ сёзю тас этерге жарамгъан миллет байлыкъ болгъанын ангылайдыла.

Тарых жырланы санына Тюркде къуралгъан жангы жырланы да къошаргъа керекди. Анда къуралгъан жырла жангы къыралда бола тургъан ишле бла байламлыдыла.

Тюркде 19–20-чы ёмюрледе бардыргъан урушлагъа кавказдыла да тири къатышхандыла. Хал бютюнда Биринчи дуня урушну кезиуюнде эм аны ызындап келген жыллада бек осалгъа кетген эди. Европада къыралла чеклерин тюрлендирип, жангы къыралла къуралгъан кезиуде Осман империя чачылады, ызы бла Осман империяны этеклеринде болгъан къыралла Англияны, Францияны оноуларына тюшедиле. Тюркню кесине да уллу къоркъуу келген кезиу эди ол заман. Къыралны ингилиз эм грек аскерледен къоруулау жыйырманчы ёмюрню ал жылларында къайгъылы эм жууаплы тарых ишледе бизни жерлешлирибиз кёп махтаулукъгъа тийишли болгъандыла. Ол урушланы санында Чанаккале деген жерде бардырылгъан къазауат къыралны бузулмай къалгъанына себеп болгъан къазауатха саналады. Чанаккалени къоруулай, мингле бла аскерчиле шехит болгъандыла, ала жашауларын Ата журтну къоруулай жоюлгъандыла. Анга атап, Тюркде жюзле бла жырла, назмула къуралгъандыла. Дерс китаплада, тарых эм суратлау чыгъармалада да Чанаккале

кызауатына уллу магъана эм сый бериледи. Бизни мухажир-
лерибиз да аны юсюнден жырла, назмула гакыгъандыла:

Эй, бу ватан ючюн жанын бергенле,
Юйюне, *элетине хазрет* кетгенле,
Эй, бир уууч суугъа термилип ёлгенле,
Ашсыз, суусуз жыяулай келгенле.
Эй, къабырсыз, кебинсиз жатханла,
Душман *курсусуна* къурман кетгенле,
Эй, ёлюери жоллада къалгъанла,
Бу журтну бизге аманат этгенле...

Бу назму къырал идеологияны тамалларында къуралгъаны
ачыкъ кёрюнеди. Аны бла бирча къарачай-малкъар фольклор
тёреlege таянганларын да чертирге керекди:

Сюйгенлерин артында къоюп кетгенле,
Жаңларын халкъына къурман этгенле,
Иемен жолларында суусуз ёлгенле,
Жан алгъанда, ким билир, не чекгенле...

Кимге къабыр насып болду, кимге – кебин!
Журтунда къойгъан эди къабырлыкъ жерин,
Кимлени жанында берди *нефесин*,
Кёрюрю насып болмады юйдегисин...

Дагъыда бир жырны – «Иссам кетип барады» тизгинлери
бизге ананы жашына термилиуюн жетдиргенди. Аны бла бирча
жаш адамны толмай къалгъан умутларыны да юсюнден:

Иссам кетип барады
Арба туююд, кеме бла.
Мен а ёлюп барама,
Чечек туююд, кеме бла.

...Манга ишленген отоуну,
Урун кенгине ачсында.
Менден къалгъан кёп хапчукну
Жарлылагъа чачсында.

...Алма терек кёп битсе,
Алып-алып ашарем.
Мен Аллахха тюз болсам,
Исса бла жашарем.

Кавказдан кечюп талай заман озгъандан сора, мухажирле-ни жашаулары, жангы кыралда болган тюрлениулеге кёре, айнып тебирейди: журтлары Кавказдагы юйлеринден башха тюрлю боладыла, туган жерлеринде мекям ишлерге агъач кыг болганы себепли таш юйле ишлейдиле. Юй керекле, жатхан жерле, сауут-саба тюрленедиле. Жангы жерде кырыу алган тауду-ла мюлк тутууну жорукъларын да башхагъа бурадыла. Энди ат бла сюрген кылып, жамауат тракторлагъа кечеди. Ол зат сейир да, жангы да болганыны юсюнден халкъ жырчыла кеслерини оюмларын «Моторчуланы жырларында» айтхандыла:

Айт дей эсегиз, мен айтайым
Бу моторчуланы жырларын.
Абук улу Харшим
Терсине бура эди
Ингилиз моторну хырларын.
Ток удуну уа сиз сорсагъыз,
Тишлик тишлей тура эди.
Абук улу Харшим
Моторну тугалмай,
Аллына хуна ишлей эди.
Сюлейман да мотор алганды дейле,
Эки ёгюзден файдалыды деп.
Моторну айлана эди тегерегинде,
Боюнун кысхан жерлери кыайдады деп.
Ток удуну мотору уа кюнде жюз килону агады,
Эзо удуну мотору уа кыарным ауруйду деп,
Жатма тюбюнде жатады...

Кавказдан узакъда кыралган жырны автору басханчы жаш Будайланы Азретни «Телефонундан» хапары болмагъанлыкъ-гъа, ала бирча кырайдыла жашауда жангылыкълагъа. Жангы сауут-саба эскилени дуниядан кыалай бла кетергенини юсюн-денди бу чам жыр.

Болсада жангы гарых жырлада окъуна Ата журтха гермилиу, Кавказны тансыкълау таркыаймай турган темады. Бусагъатдагы жырчыла озуп кетген ишлеге, ата-бабаларыны кыадарлары сюрген жолну юсюнден сагъыш эге, кеслерини сезимлерин ачыкълайдыла. Сынтыл болган жараланы кыозгъай, халкъ жырчыла мудахлыкъдан толу тизгинлени кыурайдыла. Аны бла бирча жангы кыралда башларын кыалай бла жарашдырыш

кашагъанларыны юсюнден да жаш тѳлю ангыларча уллу балладала кыурайдыла. Измирде 1995 жылда халкъ жырчы Къудайланы Сажитден жазылып алынган жыр аллайды:

Кавказ таулада уллу терекле шуулдап зикир этелле,
Жел ургъаны сайын эниште ийилип, Аллахха *сежде* этелле.
Этеклериңде олтурадыла Къарачайлыла жайылып,
Бирер эл болуп жашайдыла, ариу жашаулагъа сыйынып.

Минги Тау дейдиле Къарачайлыла, Эльбрус тауну атына,
Салкъын кыулакълардан кыйнап а чыгъаелле алай сууукъ къара суула.
Къарачайны ол жайлыкъларда кечимлери игиед,
Жарлылыкъ кѳрмейин, не затдан да эркинед.

Эндиге дери айтылгъанланы уа къартлары бизден эшитгенбиз,
Мындан сора уа болгъан затланы кесибиз къарап кѳргенбиз.
Ол къартларыбыз тауусулуп къалдыла, ала саудан билмедик.
Айтхан хапарларына иги тынгыларгъа алай а керек кѳрмедик...

6. Сюймеклик жырла. Диаспорадагъы фольклорну иги сакъланган, кѳп жюрютюлген жанры жырладыла. Халкъ жырланы ичинде сюймеклик жырла барындан да асламдыла. Сюймеклик жырла, бурунну жырла болмасала да, бек эрттеден келедиле. Аланы кѳбюсю бир кызыны не жашны сезими бла байламлы болгъаны себебли, бир жаш адамны атын жюрютедиле. «Ариу Батай, акъ Батай», «Кемисхан», «Кулистан», «Кулина», «Алакѳз», «Фатимат», «Алий», «Таукъан» дегенча жырла, башха жанрла бла теиглешдирсек, кеч кыуралгъандыла, аны себебли алада энчи атла да сакълангандыла. Башда айтылгъан жырлардан иги да алгъа кыуралгъан сюймеклик жырла «Эшиклени ары бир ач», «Тарыгъыу», «Сазым ойнай, саз ойнай» сюймекликни бир белгили адамны аты бла байламлы этмей, инсанны герен сезимине багъа бердиле, быллай жырланы айтхан биринчиден кесини сезимины юсюнден айтады неда сюйгенини таралыуун.

Тюрк поэтле адабиятны айнытыуда борчларын бек башындан дунягъа айтылгъан белгили дастанланы кеси халкъларына жууукъ этиуде кѳргендиле. Тюрк халкълада жазма болмагъан кезиуде, ол кыурала тебиреген чакъда да «Тахир бла Зухра», «Юсуф бла Зулейха», «Лейля бла Межнун», «Бузжигит» дегенча поэмала жазма адабиятны борчун толтургъандыла. Хар бир поэт битеудуния поэзияны айырмалы юлгюлери бла кеси миллетин

шагырей этер ючюн халкъ жашауну суратларын хайырланады. Кязимни ол дастанлагъа кёре жазылган поэмалары алагъа хазна белгили туююддю. Аны себепли мухажирле ол дастанланы кеслери кёчюрюп, ана тиллеринде айтадыла.

Мухажирле Ата журтдан кете туруп, Семенланы Калтурну бла Къочхарланы Къаспотну назмулары, жырлары битеу халкъгъа белгили болганлары себепли, аланы чыгъармалары да сакълангандыла, бираз башха ёлчемле да алып.

Къочхарланы Къаспотну «Айжаякъ» поэмасындан бир юзюкню, тюрлендирип, халкъ жыргъа бургъандыла:

Башындагы жап жаулукъ,
Керти да былай махтаулукъ,
Салып юйюгюзге мен барсам, ариу,
Сени ючюн келед дейдиле.
Кёзюнге къарап ышарсам,
Сени ючюн ёлед дейдиле.
Юйюгюзден кетип тебиресем, ариу,
Сени алып барад дейдиле.
Мен мындан къарап танийма
Огъары жандан келгенни,
Сен а соймегенинги билдирдинг,
Оу, жер кётюрюр сени амалтын ёлгенни.
Ах, мындан да танийма огъары жанлы атлыны
Мен а дуниямда кёрмедим,
Гур, соймекликни татыуун...

Соймеклик жырланы санына кирген ийнарланы халкъ кёбюсюнде айтыш халда жорюютюп келеди. Бу төре Тюркде жашаган къауумубузну жашауундан алыкъын кетмегенди. Беги-рекъда элдеде бардырылган тойлада айтыш ийнарланы жырлагъан устала тюбейдиле. Айтыш ийнарны кезиуонде кыыз бла жаш, эки тенг кыыз неда эки жырчы бир темагъа кёре, жырны юсю бла эришедиле. Жашла къураган жырла, адетде болуучусуча, сойген кыызларына чамны оздуруп ийгенча алай къураладыла:

Суу аллына эчкиле сюргенем,
Айлана барсанг, кёрюрсе.
Узун чачларынг, къара кёзлеринг,
Суу бабыш кибик келесе.
Дунияны багъасы бир ышаргъанынг,
Сауну тилсиз этерге.

Билалмайма, не этейим?
Сени кёлюнге жетерге?!

Мухажирледе жүрюген сүймеклик чам жырла иги да түр-чүнгендиле. Сёз жүчүн, бу ийнарда ахыр тизгиндеде «Къылыч жара сау болса да, Сүймелик жара сау болмаз» деген айтым үнүгүлүп, аны орунуна суратлау магъанасы бираз эниш болгъан тизгинде бардыла:

Суу боюнунда жатама,
Тартып ушкок агама.
Сени кибик кызланы
Сирнек топха сатама.

Тауладан бийик тау болмаз,
Жангыз терекден бау болмаз.
Жангыз терекден бау болса да,
Жангыз жүрекде жау болмаз.

Ийнарланы сүймеклик жырла бла байламлыклары күч-людү. Аны себепли биз ийнарлада белгили сүймеклик жырла-да түбеген сыфатланы, сезим белгилени кёребиз. Ала бла бирча ийнарлада сезимлени башхалыгын да эслемей болмайбыз. Ала бир кесек учхарадыла, терен гүйүлдүле, сүймеклик жырлада болгъан таралыу хазна жокъду. Таралыуну юсүнден айтылса да, ол терен болмагъаны ачыкъ кёрюнүп турады. Ма бу тизгиндеде-ча женгилди ийнарланы сезимлери:

Кекелими тарайма,
Терезеден къарайма.
Сүйгенинг келед деселе,
Чабып эшикден къарайма...

Неда:

Чабып бардым юйчюкге,
Этегим тагылды чюйчюкге.
Аллах айтса барырма
Кесим кибик бирчикге...

Тюркде къралгъан сүймеклик жырлада болгъан жангы шартланы ичинде бир болумну юсүнден айтыргъа тийишлиди. Жырчыла къарачай-малкър эллени къатында жашагъан түрклү къроншударындан эшитген жырларын кеси тилибизге кечюрүп алай айтадыла. Сёз жүчүн, «Ракъима» деген жыр аллайды:

– Кюн тийгенди баулагъа,
Батып барады таулагъа.
Келлик эсенг, кел, Ракъима,
Кёчюп барама жайлагъа.

– Хай, не манга жайлада,
Мени кёзюм байлада.
Хожа кызы болганлы,
Ойнамайма тойлада.

– *Дагъы Юзюнде* кёшум бар,
Мени тойлада не ишим бар?
Келлик эсенг, кел, Ракъима,
Беш минг алтын *пешим* бар...

Жыр къарачай-малкъар ийнарланы кеминде этилгенин эслеген кыйын туююдю. Аны бла бирча жырны ниети биздеги жырладан башхады. Къарачай-малкъар ийнарлада байлыкъны юсюнден хазна айтылмайды. Айтылса да, ача-бохчагъа магъана берилмейди. Бу жырда уа лирика жигит суйген кызына кесиши байлыгын айтып махтанады, аны бла алдаргъа кюрешеди.

Кюйген, кюйген, кюй, таякъ.
Суйгениме тий, таякъ.
Суйгениме тиймесенг,
Отха тюш да кюй, таякъ...
Къолумдагъы *хар* ийнем
Бюгюлмейди, сынмайды.
Сени кёргенли бери,
Сабий жүрегим тынмайды...

Тюркде сакъланган жырланы юсюнден хапарыбызны бошай туруп, бир уллу маданият магъанасы болган шартны чертирге керекди. 1996 жылда Килийса элде Абекир Чекенден кызы «Аймуш» деген уллу мифология эм суратлау магъанасы болган жырны жазып алганды. Бу жыр бизге белгили вариантладан башха болганын эслеген кыйын туююдю. Жырны эм толу варианты «Къарачай-малкъар фольклор» деген китапда басмаланганды (14). Аны бла тенгешдирсек, хапарлау бирча болганлыкыгъа, сёз энчилик, жырны аллы бла ахырында болган башхалыкъла, сюжет ызда тюрлениуле эсленедиле.

Сизге айгайым мен Аймушну болган жомагын,
Иги тынгылагыз омакъланган омагын.
Аймуш болур эди бир талай жашны кичисы,
Этерик ишлерин сайлап аддыла ючюсю.
Алай айта эди жомакыны айытхан хапарын,
Улдулары малга аууред, болду тууарчы.
Экинчи Зомахай омагъед, адды тойчулукъ,
Аймуш сенгил эди, анга да кьалды кьойчулукъ.

* * *

Кьойланы жьыргъа жалчыны кючу жетмеди,
Не бек кюрешсе да, чыртда кьарыу этмеди.
Эм аргда бир акьсакъ токълуну тутуб тыялды,
Аймуш келгенинде, жерге кирирлей уялды.
Тили тутулуп, жаш селешалмай кьалганед,
Аймуш токълусун жашны кьолундан алганед.
Алганы кибиб да кетюрюп келге атханед,
Кеси да артындан келге секириб кетгенед.
Аймуш да, малы да ол улду келге ташайды,
Ол кюнден бери Аймуш ол келде жашайды.
Аны кермегенча ауруу, талау да кермейик,
Быллай болмазлыкъ ишлеге ийнан бермейик!

7. Чамла. Халкыны ниети аны келден чыгьармачылыгьында ачыкь болады. Дуниягъа кьарамы, иги кьуууму, ич дуниясы, тыш халы – бары да бери сыйыныпдыла. Ол жаны бла алып кьарасакъ, фольклор хар нени да айгъакьлаган системады. Бизни халкыбыз, сынагъан кьыйынлыкъларына да кьарамай, жарыкь халкыды. Аны себепли чам, лакьырда, оюн халкыбызны жашауунда улду жерни аладыла. Тенгле бир бири бла, апша туудукълары бла, жолчу бла кьонакьбай бек алгъа чамны юсю бла айтадыла айтыр затларын. Ол тере диспорада да жюрюйдю, миллет ышаныбызлай кьалады. Анда жаратылган чамла бек кендюле, ала асламында элде жашау бла байламлыдыла. Юлгюге, «Кьызла, неме кюлесиз?» деген чамда элчи кьызла малчы жашны чам этип хорлаялмагъанларыны юсюнден барады сёз:

«Машук деп бир тынч жаш кьощдан эннгенди да тойгъа барганды. Ала кере турмагъан жангы жаш келгенинде, кьызла кьушмуш болгандыла, бир бирлерине кез кьысып, аякь басып, кюлюрге кьалгандыла: жаш халахостаракъ жаш болганды, кийимлери санларын кьапмай, ышым бауу, бел бауу, пюймеси-илгиги тап жа-

рашмай, бөркю кёзлерине тюшерек; санларын да ариу кьатдырып тутмай, бираз гёбелирек. Къызланы кьуш-мушларын эслеп, жаш жунчугьандан артыкъда бек чагылгьанды, кьатышханды. Къызла тохтамагьандыла. Сора Машук алай айтханды:

– Къызла, сиз мени неме кюлесиз? Сыфагьыма кюле эсегиз, Алахха кюлесиз! Кийимиме-кийгениме кюле эсегиз, анама кюлесиз! Сёлешгениме, халиме кюле эсегиз, керти да манга кюлесиз!

Къызла уятлы болгьандыла да, кюлгени, кьуш-мушну кьуйгьандыла. Кеслерин эсерип, тойгьа жарашхандыла».

Бу чам хапар кьурагьанны аты белгисиз болгьанлыкьгьа, бир энчи хагны жюрютеди. Хат энчилик тилни суратлау жаны бла хайырланнганы бла чекленип кьалмай, чам дунияны ишленмегинде да эсленеди. Анга шагьатха дагьыда бир чамны келтирирге боллукьду. Бу чам да Эскишехирде жазылып алыннганды:

«Жууукъ жетген жаш тилегенди да, Гардыу деп бир кьыз бир ариу кийиз бёрк этгенди. Жюнден этилип, чыммакъ, акъ бёрк. Кенг этеклерине, белине-тёппесине ариу шайтан чалыу тигилип. Башынгда бары-жогьу билинмезча, жукьа, женгил бёрк. Четени бла гамычы агьызмай суу ташырча, уста басылгьан кьаты бёрк. Аяз кьакьса, ойнагьанына кьаран турурча, төппесинде окьа чачакьчыгьы. Кьысхасы, жетген жаш тойгьа кие турурча, айбат, омакъ, сюрюучю жаш тауда-тюзде киерча, жай да, кюз да киерча, деменшили бёрк.

– Чомакъбай, кьарындашым, ма, кьууанчха кийиучю бол, сау жьрт! – деп, алгьыш этип бергенди Гардыу бёркню.

– Ой, сени кьууанчына кийип тепсейим мен муну бла! Сау бол, эгечим, кёп жаша! Деп кьууаннганды Чомакъбай. – Мунга кьара, бу алапат затха! Кьалай да эталгьанса былай! Адам муну кёзю кьыйып кийаллыкъ да туююдю. Бир адамда быллай бир усталыкъ да кьалай болады! Бармакъ учунда бу чемерлиги болгьан кьызны табалгьан жаш да не барды, не жокьду! Бар эсе, бир барды, жокъ эсе да, жокьду! Быллай эгечим болуп, мени не хатам барды!...

– Ай, Чомакъбай! – деп аны сёзюн бёлгенди Гардыу. – Мени махтасанг, жашланы кьатында махтай тур!»

Чам жырла, хапарла жарыкьлыкьдан толудула, кеслери да бек эртгеден белгилдиле, ол жырланы бурун формалары сакьланнганлыкьгьа, асламыны магьанасы гас болгьанды. Ол затны сылтауу – чам жыр битеу жамауатха магьанасы аз болгьан затны ачыкьлагьаны, неда бир адамны иши, инсанлыкъ шарты

бла байламлы болгъаны себепли, ала, сёз ючюн, тарых жырлача, кенг жайылып, битеу халкъ билген жырла туююддуле. Чам жырланы бек эрттегисин 19 ёмюр бла байламлы этерге боллукъду: «Сандыракъ», «Тепена», «Жёрме», «Чилле Гоша». Аладан кеч къуралгъан – «Кечеги тойлагъа хауле айлана», «Эки къыз бир жашны суйдуюле», «Эки къатынлыны жыры», «Гелефейле», «Къалакъ», «Бухара», «Къатын къоюучу кишилеге».

1878 жылда къуралгъан белгили «Жёрме» деген жырны халкъыбыз кёп тюрлюсюн айтады. Кавказдагъы версиялада аскер жыйында болгъан къарачайлы жашланы атлары жырда саналадыла. Тюркде айтылгъанда уа, ол атла унутулуп, жырны магъанасы да тюрленнгенин эслерге боллукъду:

Былай ары бардым да
Бир кёк улакъчыкъ тутдум да.
Алып келип, жеги жёрме этдим да.
Къарадым да, санадым да,
Жёрмеледен бири жокъ.
Жёрме урларгъа
Доттулада Шымаухадан тири жокъ.
Былай ары жёрме озуп кёрюмегиз?
Олсагъатха жёрме урларгъа бёрюмегиз?
Мени жёрмем багъанадан базыкъ эди,
Мени жёрмем жыл жүрюгенинге азыкъ эди.
Мени жёрмеми тыш чегиси
Беш эшекге жип болду,
Мени жёрмеми ич жауу да
Беш эшекге жүк болду.
Аны урлагъан гюбю бла тюрп болду.

Алай бла, жырда Кавказда къуралгъан жырны жигитлеринден жалаңда Шымауханы аты сакъланыпды, тукъуму да Чотчаладан Доттулагъа тюрленип.

Халкъ ауузунда жүрюген, жаз тил бла айтылгъан тамсиллеши да чам къауумгъа къошаргъа боллукъду. Быланы асламыны жигитлери жаныуарла бла хайыуанла болгъанлыкъгъа, адам улуну харкюнлюк жумушларындан хапар айтадыла.

«Эчки, Бёрюге тубегенинде, соргъанды къайгылы:

– Алан, сени желкенг къалай базыкъды, къалай этгенсе ол желкени алай жайлыкъча?

Бёрю:

– Эрттен сайын танг атмагъанлай туруп, отун этерге барам. Ингир болса уа, эрттенбла аудургъан тюкдючлени скойрейме ар-базгъа. Дагъыда тойда, жыйында, байрамда этилген тутушха – кюрешге къошулама, жашла бла жыгъышабыз, – деп, ушакъгъа тансыкъ болуп, тюрлю-мюрлю жууан этгенликге; барыбызда билебиз желкесини базыкълыгъын къалай бла болгъанын...».

Кенделенден, Чегем ауузундан кечгенлени да (аланы асламы Измир сахар бла Долат элде жашайдыла) кеслерини энчи халкъ жырлары барды. Биргелерине ата-бабалары алып келген чамны айтыргъа да ёчдюле:

Чегемлиле чек этерле,
Эки эшикни бек этерле,
Арпа унну элеменлей,
Как этерле ...

8. Таурухла. Чанаккалени юсюнден халкъны ичинде жырладан сора да, кёп таурух жюрюйдю. Тюркде жигитлик этген къарачай-малкъар шехидлерине аталгъан интернет биригиуледе аланы эл – элден тизмелерин къурагъан бла бирча жигитлени юсюнден эсгериуле, тарых магъанасы болгъан таурухла басмаланып турадыла. Аллаи таурухладан бири урушда агасын тас этген жашчыкъгъа аталгъанды.

«Суюмхан деген бир къарт ананы жылына кёре бир акъыллы туудукъчугъу бар эди. Атасы Зекерияны аскер негери – хоюбуздан Хажымырза ызына къайтып келгенинде, Зекерияны анасы Санага «Зекария шехит болду къолум бла алай тургъаныча кийимлери бла бастырдым, деп хапар айтхан сагъатында жашчыгъы тынгылап тура эди. Хажымырза кетгенден сонгра, бармакъчыкъларын бир бирине чырмап, «Туу, Аллах жанынгы аллыкъ, Хажымырза, дегенди. – Быллай бир бусхулчукъдамы тапмагъаненг ол жарлы атама кебин салыргъа», – деди. Къарт анасына: «Мени бешикге салып жукълатыгъыз», – деди. Ала да бешикге салдыла. Атасыны герохун кёкюрегине юсюне салдырып алай жукълады, салмасала, бир тюрлю жукъларгъа унамай турду. Атасын бир да тилинден тюшюрмей айтып турду. Къарт агам Хангерий муну бек скойгенди: «Аллах муну бизге сынап къойгъанды, урушмагъыз, не десе, этигиз, бу элден тюрлю бир башха балады жылына кёре, деп кёп къарагъанды, не тапса да, сахардан келтирип, сабийлеринден алгъа анга бергенди, амма кёп жашамагъанды ...иште быллай ачыланы сынап жашагъанды».

Жангы таурухланы асламы диаспорада белгили адамла бла байламлыдыла. Биринчи таурухла онтогузунчу ёмюрню ахыршында кьуралгъандыла. Ала да жангы жерде орнала туруп, кьоншула бла бир бирлерин ангылагъынчы даулашла, кютюу жер, сабан, кышлыкъ-жайлыкъла ючюн демлешген кезиуде элден чыкыгъан жигитле бла байламлыдыла. Неда бир насыпсыз сюймеклик бла (Акъбийче бла Рамазаны, Марият бла Борюкайшы жырлары дегенча).

Аладан кечирек таурухла Чанаккалени жигитлерини юсюнден айтадыла. Экинчи дуния уруш бошалып, урушну къачхынчылары – мюлтежиле келгендиле. Аланы асламы артда Америкагъа кетгендиле, Тюркде кьалгъанлары уа диаспорагъа жангы билим, жангы ниетле эм адетле келтиргендиле. Аланы ичинде бек кён таурух Акъболатланы Абдулла бла байламлыды. Аны атыш бир ненча тюрлю айтадыла – Жанакъаит улу Абдулла, «орус Абдулла»...

1931 жылда «Чегем къазауатындан» сора Абдулла Гюржю бла аууп Тюркге къачады. Къозгъалыуну башчыларындан болгъаны себепли, аны тутсала, ёлтюрлюклерин билип, гюржю шюёхларыны болушлугъу бла къачады. Долат элде, тохтап, жашаш гебирегенди, юйюр къурамагъанды. Сыннганны, чыкыгъаншы гийре элледен да келтирип, анга бакъдыргъандыла. Окъуулу-билимли болгъаны себепли, элни кёп жумушуна жарагъанды. Кавказда кьалгъан эгечлерини атындан бир белгисиз жырчы анша кюй къурагъанды:

Жанакъаит улу да жигит Абдулла
Бир кюн тауладан тайгъанды.
Жарыкъ жуддузум да къарангы болгъанды,
Къарындашым ёлген болурму...

Бюгюн-бюгече да долатчыла аны адамлагъа бакъгъан фахму-сун айтып бошамайдыла, элге кире баргъан жерде Абдулланы деменгили юйю иесин излегенча терезелери бла сырт башындай элге къаран турады.

9. **Сабий жырла бла назмула.** Къарачай-малкъар фольклорну, психология жаны бла алып къарасакъ, бек тынгылы кесеги сабийлеге жоралангъанды. Сабийлеге аталгъан жырланы таматала къурагъаны баямды. Аланы ичинде биринчи бёлляу жыр-

ла айтылады. Гитче сабийчикге жумушакъ ауаз бла, жылы макъам бла айтылган биринчи сёзле аны жашауда биринчи жыр сынамыды, дерге боллукъду. Ата журтдача, диаспорада да анала бла ыннала жангы туугъан сабийчик бешикден туруп, атлап тебирегинчи, анга бешик жыр айтадыла. Ол жырла ийнакъландан бла суймекликден толудула. Сабийине кьоркыган ана Аллахдан анга иги кьадар гилейди, жашаууну хар келлик кезиуюн сагъышларында аллына келтире, алгъыш айтады:

Бёлляу, бёлляу, бёлляу беледим,
Къызчыгъымы кьолун кьаты беледим.
Бёлляуумда бёлляуума бек болсун,
Гигчегими жашар кюню кёп болсун.
Арбазында алтын терек орналын,
Баш бурушу жуддузланы санасын.
Хайда, хайда, хайдасы,
Бу къызчыкны болсун бизге файдасы.
Хайда кишиу, кишиу, кишиуле...

Сабийни суймеклик дуняда кечиндире билген халкъыбыз, аны тилге тынч юйретирча ненча тюрлю тынгылы амал тапханды. Аны жыл санына кёре, биринчи дунягъа сейири туугъан сагъатдан башлап, оракчы бла чалгъычы болгунчу, тюрлю-тюрлю жырчыкъла, жомакъла, айтыула, элберле жашау нёгерлери болгандыла. Аны бла да кьалмай, сабий тил, сабийлени энчи халде ийнакълану бла эркетлеу да жюрюгендиле.

Алай гитче сабийчикни дуня бла шагъырей этер ючюн, аны бла энчи жумушакъ тил бла сёлеширге тийишлиди. Сабий айталырча сёзле бла. «Сабий «таш» дегинчи тулусу кьатмайды» деген ийнаныу жюрюгенди таулудада. Хакимле айтханы да анга келишеди – жыл бла жарымгъа деричи сабийни тулусу кьатмайды. Бу сагъынылган ийнаныу жалаңда бир гитче юлгючюкдю сабий этнопсихологиядан.

«Сабий тил» миллет тилде не жаны бла да энчиди. Аны фонетика, грамматика, синтаксис жоруклары башхадыла. Ол тилни кьарачай-малкъар гилни саудай билмеген ангыларыкъ туююлдо, аны кьой, хар диалектни сабий тили башхады. Диаспорада сабий фольклорну да кесини энчилиги барды. Ол энчилик Ата журтдан келген жырчыкълагъа жангы макъамла кьошуудады. Аны бла бирча битеу тюрк дуняда сабий фольклор кёп жаны бла бирчалыгын эслерге кьыйын туююлдо. Юлгюге, кьанат-

шлагъа жораланнган тилбургъучланы алсакъ, бизде «Къара кьаргъа, кьаргъа къара», дей эсек, тюрклюеде – «Тал къалкъар, кьаргал кьаркъар» (Тал къалкъды, кьаргъа кьар-къар этди») дегенча формасы бла жууукъ сёз барды. Бу сабий жырчыкъда уа тюрк жырчыкъ бла бирликни эслерге боллукъду –

Жау, жау, жауун, тегенеге хамур бер,
Аллахым, жыжым кибик жауун бер!

Сёз ючюн, «Олала» деген жырчыкъ 2–3 жыллыкъ сабийни юдегиле бла, юнню тегерегинде айланнган жанла бла да шагъырей этеди. Жырчыкъны атындан башланады карыкълыкъ – «Олала». Бу сёз сабий тилде, «р» харфкы айталмаган сабийчикни тилинде, «Орайда» деген сёздю.

Ата олала айта,
Ынна кютюге къайта,
Аппа хау-хаугъа бара,
Анния мамий бишире.
Олала, олала,
Оразайда тобарла
Орта айда къобарла,
Кеч эшикни жабарла.
Олала, олала,
Тегерекге туралла,
Гитчечикни суралла,
Келмесе, юйге баралла.
Ата олала айтды.
Ынна кютюге къайтды,
Аппа хау-хаугъа барды,
Анния мамий биширди,
Олала, олала,
Кютю косугъа бара,
Хау-хау бошуна юре,
Анния мамий бере...

Бу назмучукъну магъанасын сабий тилин билмеген англарыкъ туйюддю. Белгиленнген сёзле сабий дуниядандыла. Ала-ны энчи магъаналары эски жашаудан келедиле, «ораз ай» бла «орга ай» – буруннгу рузламадан, «кютю» деген сёз жазма тилибизден кетгенликге, бир-бир тюрк халкъланы бююннгу тилдеринде сакъланыпдыла, бирсилери да бусагъатда башха сёзлеге алышынгандыла, алай сабийлеге айтыргъа тынч келедиле.

Алайды да, бу назмучукъну сабий тилини энчи сёзлюкчюгюн кьуараргъа болдукъду.

Сабий тилде:

Олала – орайда.
Кютю – кьой.
Косу, коссай – эчки.
Хау-хау – итни юргенине кёре берилген ат.
Мамий – гыржын.
Оразайда – кьышха тюшген ораза айда.
Тобарда – бузлагъан кьар жуммакла.
Орта ай – Тотур (март-апрель) ай,
кьар жуммакла эриген аи.

Сабийлеге жораланнган халкъ жырчыкълада аслам жерни булжутуула аладыла. Аланы да, магъаналарына кёре, энчи кьауумлагъа бёлюрге болдукъду. Биринчилери – бешик жырла бла бёлляуладыла. Экинчи кьауум – кьайтарылып айтылып гурурча назмучукъла бла жырчыкъла. Аллаиладан бири «Аппа бизге келгенди» деген жырчыкъды.

Аппа бизге келгенди,
Сютсюз ийнек кёргенди,
Анга кырдык бергенди,
Ол а сютюн ийгенди,
Сора аппа кюлгенди,
Уммону бек суйгенди,
Сютюн таза сюзгенди,
Жез кьазанда кьайнатып,
Айран этип бергенди.

Ой, аппа, ой, аппа!
Ийнек кырдыкдан тойганды,
Желини сютден толганды.
Ынна челек алганды,
Аппа саууп кьойганды,
Бузоу ичип тойганды.

Аппа бизге келгенди,
Сютсюз ийнек кёргенди,
Анга кырдык бергенди...

Бу назмучукъну кьайтарып-кьайтарып айтып, сабийлени алай бла булжухандыла. Айтылган назмучукъгъа психология

борчу бла «Уммола келелле» деген жырчыкъ жууукъду. Муну бѣлляу халда да айгхандыла таматала, ууакъ сабийчикле да жырлагъандыла. Жырчыкъда бирде «Къара гѣш», бирде «Туру тѣш», башхасында «Къара сырт» неда бирси жер атла айтыладыла. Фольклорда болуучусуча, жырчы тынгылагъаннга ангылашынмагъан жер атланы белгилеге алышындырып къояды.

– Туру Тѣшню неси бар?
– Арты-къурту кеси тар.
Тѣбен жаны улду жар,
Ортасына терек сал.
Уммода келе, келе,
Туру Тѣшде желге жеге,
Бек чапсала, жѣтел эге,
Солусала, тынпчыкъ кете...

«Уммола келе» деген жырчыкъны бирде сабийни жукълатыр ючюн къайтарып-къайтарып айтадыла. «Туру Тѣшню неси бар?» деген сорууну жууабы узакъгъа созулуруна жырчыкъны кесинде онг барды. Санаугъа сабийчик билген затланы, ол таныгъан адамланы къошуп, айтыргъа боллукъ эди бу булжугууну.

Атлай тургъан сабийчик жыгълса, анга да айгхандыла жапсарыу жырчыкъ, назмучукъ:

Ой, тѣгерек, гѣгерек,
Ёзюбюзге не керек?
Ой, тѣгерек, тѣгерек.
Бизге энди оюн керек!
Тѣгерекге турдула,
Къолланы бирге урдула,
Бирин бирин создула.
Оюндан да оздула!
Ой, тѣгерек, тѣгерек,
Ёзюбюзге не керек?
Ой, тѣгерек, тѣгерек,
Бизге энди топ керек,
Топну уруп учурдум,
Аягъымда чуругъум,
Кѣкге къарап кычырдым,
Жыгълмай ѳрге гурдум.

Былдай сѣзлени эшитген сабийчик, жиямай, ѳрге къобуп, ойнап тебирегенди.

Назмучукъ сабий ангыламлагъа жууукъду. Халкъ назму кирли сабийни тозурагъан халын кѳргюзтюп, алай аны бырнак этмей, тизгинин жыяргъа юйретип – «чабырларын тизиц, кѳнчегин жамап», оюннга къошаргъа боллугъун айтады. Сабий къауумчукъ-гъа биринчи жамауат, инсан ангыламны береди, аны кирсизликте, жарашыулу болургъа да юйретеди.

Сабий фольклорда алаMAT чыгъармала бардыла. Аланы ичинде сабийни санаугъа юйретген, бир бла кѳп дегенча ангыламлагъа юйретген, аланы дуня бла шагъырейлендириу магъаналары болгъан назмучукъла. «Чуу, чуу, чуу ала», «Бара бара кетдим», «Бирден – биреу...» дегенча назмулада жаныуарланы дунясы, табийгъат болумла, битимле, юй керекле – сабийни тѳгерегинде болгъан затла бу назмулагъа киргендиле. Анга назму халда хар нени билген тынчыракъ болгъаны баямды. Тюркъде жазылып алыннган сабий назмулада да башхалыкъны эслерге боллукъду:

Бара-бара базлагъа,
айып тющдюм тазлагъа.
Тазла айтды. Мен къайтдым.
Жолда бир таракъ тапдым.
Таракъны аммагъа бердим.
Амма манга жау бапшу берди.
Жау бапшуну итге бердим.
Ит манга кючюк берди.
Кючюкню къойчугъа бердим.
Къойчу манга къамичи берди.
Къамичини жерге урдум.
Жер манга кѳмюк берди.
Кѳмюкню тапха саддым
Киштикле ой-ой-ой жетдиле...

Жырчыкъ бу вариантында алай бла бошалады. Кавказда тюбеген вариантларында жырны ахырында кѳмюкню (сютню) «Цийкъанланы-Бийкъанланы киштиклери келдиле, ичдиле да кетдиле». Диаспорада ол тукъумланы юсюнден хапарлы болмагъанлары себецли, жырны ахыры да сакъланмагъанды. Андан сора да бизде жюрютюлген жырчыкъда къамичини къонакъ береди, къойчу уа къозу береди. Аллай келишмеуле да диаспорадагъы фольклорну энчилигинден бириди.

Бир, эки, юч, тѳрт, беш,
Бар да бузну сен теш.

Тешмейме, дейсенг а, кетебиз,
Сенсиз оюн этебиз.

Ууакъ сабийлеге аталгъанлыкъгъа, сабий назмуланы, жырланы хар биринде бир уллу сезим, бир керги билим, бир сейирлик суратлау тюрсюн тубейди. Аланы жашырын фикирлеринде озуп кетген дуниядан тынгылы хапар табаргъа боллукъду.

10. Жомакъла. Дунияда ненча миллет бар эсе да, анча тюрлю миллет жомакъ барды, жомакъла адам улу бла бирге жарагылгъандыла дерге керекди. Жомакълада адам улу ангылаялмагъан затларына жууап излегенди. Бизни жомакъларыбыз да аллайладыла. Сёз ючюн, «Ким уллуду?» деген жомакъ. Бу жомакъда халкъ дунияны жаратылгъанын, аны уллудугъун-гитчелигин, кыйырын-чегин, бийиклигин-тереңлигин ангыларгъа итингенди ачыкъ кёрюнеди. Неда «Хан бла чыпчыкъ» атлы жомакъ. Бу гитче жомакъчыкъда халкъны иги къуууму, кыйынлыкъгъа чыдамлыгъы, аны ётюрлюлюгю ачыкъланадыла. Жомакъла былай уллу къауумлагъа юлешинедиле: жаныуарланы юсюнден, ажайып жомакъла, юй турмушну юсюнден, батырланы юсюнден. Сабийлеге бек сейирлик кёрюнген, ала суйюп тынгылагъан жомакъла жаныуарланы юсюндендиле. Аллай жомакъла сабийлени эслерин жютю этерге уллу себеп боладыла, табийгъат бла, жаныуарланы дуниясы бла иги шагъырейленирге онг бередила.

Сабийле дуниясына иги келишген, ала суйюп тынгылагъан жаныуарланы юсюнден жомакъладыла. Бу жомакълада дайым тубеген жаныуарла – Айыу, Бёрю, Къоян, Тюлкю, Арслан, Къарылгъач, Къуш – хар бир жомакъгъа бир энчи турмуш кийиредиле. Башха халкъланы жомакълары бла тенгледирсек, башда сагъынылгъан жаныуарланы халлары асламында бирчадыла. Юлгюге, Тюлкю хыйлачыды, Бёрю кюйсюздю, Айыу – къарыуу аслам, акъылы – жарты, Арслан – жаныуарланы бийлери. Алай бизни жомакълада жаныуарланы халлары башха халкъланы жомакъларындан айырмалыдыла. Эшек – къоркъакъды, Къарылгъач – эслиди, Чыпчыкъчыкъ жарыкъ кёллюдю. Жомакъчы жаныуарланы юсю бла адамланы жашауларында тубеген эриши ышанланы сёкгенди, кюлкюге салгъанды.

Кёп юлгюню юсю бла жомакъланы бурунну заманладан къалгъанларын ачыкъларгъа боллукъду. Сёз ючюн, бизни жомакъла-

да гаулада жашагъан жаныуарлагъа – кийиклеге, доммайлагъа неда къанатлылагъа хазна тубемейбиз, жалаңда тюзде жашагъан жаныуарла бардыла къарачай-малкъар жомакълада. Ол шарт жомакъла къуралгъан заманлада халкъыбыз уллу тюз жерледе тургъаныны юсюнден айтады. Бу шарт тарыхчылары айтханлары бла да толу келишеди. Тюркде жюрюген къарачай-малкъар жомакълада энди алагъа жангы къошулгъан «жигитлени» керебиз. Ала асламында юй хайыуанладыла, гюрк жомакъланы «жанлы» дуниясына таянып, алай бла къураладыла. Тюркде жашагъан таулуданы жомакъларында бек кеп тубеген дагъыда Насра Хожады. Ол да анстан болмаз, мухажирле аслам жашагъан элле Эскишехирни къатында болгъанын эсте алсакъ. Бу шахар Насра Хожаны туугъан жерише саналады эмда ол тюрк дуниясыны хыйлачы жигитине мында эсертме салыннганды. Ол къошулгъан жомакъланы сюжетлерише кере салыннган суратла бу эсертмени тегерегин алыцдыла.

Жомакъланы, фольклорну башха чыгъармаларында болуучусуча, кеслерины ишленмек энчиликлери барды. Биздеги жомакъла «эртте-эртте» деп башлана эселе, Тюркде айтылгъанлада биринчи сёзлери «бурун заманлада» дегенди. Быланы мифология темеллери да башха болгъанын эслерге боллукъду: бурун ангыламланы кёбюсюнде ислам динни ангыламлары бла алышыннгандыла.

Башха халкъладача, къарачай-малкъар жомакъланы кёбюсюнде тюзлюк ючюн кюреш барады. Жомакълада жут байла, эсирик бийле, эринчек жашла, зар къызла, кюйсюз ёге анала сёгюледиле. Алагъа къаршы чомартла, ариула, жигерле, ишчи кёллю тюз адамла сюеледиле, аланы юсю бла тюзлюк дайым хорлагъанлай келеди. Сёз ючюн, ёксюз къызчыкъ бла аны ёге анасы, битеудуния жомакълада жюрюген сюжетледеча, бизни жомакъларыбызда да тюзлюк хорлап, ёксюз къызчыкъ насыбын табады. «Хан къошулмай жомакъ болмаз», дейдиле таулула. Бу кеси аллына бир атала сёзю болуп къалмай, тарыхыбызны магъаналы кезиуон – орта ёмюрледе Малкъарда, Къарачайда да халкъла болгъанын кёргозтеди, тарых шагъатла бла бирча.

Тюркде жашагъан жерешлерибизде хар заманда айтылып тургъан ажайып жомакъладыла. Ала бир ненча суратлау амаллагъа кере къураладыла. Биринчиден, жигитле уллу къарыулары болгъан пелиуанладыла, алагъа къаршы тургъан кючле –

шурла, эмегенле, желмауузла, кьуртхала, сарыуекле кёбюсюнде
ириши сыфатлы, тизгинсиз, аман акьыллыдыла. Ала кеслерини
кьара кючлерине базадыла, хыйла бла хорларгьа кюрешеди-
ле. Тюзлюк жолну сайлаган жигитле уа хыйлалыкьны хазна
билмейдиле. Ариу ниетлени жюрюгтенлеге адам тилин билген
агла (Баракь, Гемуда), кьара кьуш (Гьанкьа кьуш), кьарылгьач
эм башха огьурду жаньуарла болушадыла. Жигитлени сауутла-
ры да (кьама, кьыпты, сырпын, кюзю, биз, гопшан, токьмакь...) кес-
лери алларына жумуш тындыргьан затладыла. Быллай жо-
макьланы асламысыны ахыры бирча бошалады: жигит кеси-
ни кишилигин, ётюрлюлюгюн, эслилигин ачыкьлайды, – аны
ючюн юч кьыйын сынаудан ётеди. Быллай жомакьлада бек уллу
саугьа – жигитни ханны кьызына тенг этип, бир юйюр кьурауду.
Ол да бошдан туююлду – халкь сезими жамауатда ырахат жа-
науну, тюзлюкню да бирча кюсейди.

Жомакьланы ичинде юй-турмушха жораланганла да бар-
дыла. Была ишленмеклерине эм суратлау амалларына кёре
кьысха хапарлагьа, ётюрюкlege, Насра Хожаны юсюнден чам-
лагьа жууукьдула. Юй-турмуш жомакьлада жалчыла бла байла,
кьудла бла бийле дегенча бир бирлерине чюйре келген жамауат
кьауумла «жашайдыла», былада халкьны жашаугьа кьарамы,
адеглери, адамла арасында келишиуле, чюйреликле ачыкьла-
надыла. Ханла, бийле, ёзюрле кеслерин андан да кючлю этерге
итине эселе, унукьгьан жалчыла, жарлыла кьол кьыйынларыны
хакьын тоду алыргьа, башларына эркинлик табаргьа излейди-
ле. Жамауатны тюрлю-тюрлю кьауумлагьа бёлген жамауат-сая-
саг болумла жашаудан кегенлерине кьарамай, Тюркде быллай
жомакьла алыкьын да кёлден чыгьармачылыкьны бир уллу ке-
сеги болгьанлай кьаладыла.

11. Элберле. Диаспорада элберлени сабийлени юйрегиуде
магьанасыны юсюнден бусагьатда Эскишехирде жашагьан, са-
бийлиги Белпинарда ётген, кеси да жангы жомакьла кьурагьан
Кьасым Акьыл былай айтханды:

«Биз сабий сагьатда жомакь элбер айтыучан эдик. Жомакь-
да кёкде жашагьан бир эмеген бола эди. Жерге бир кьудору ур-
дукь ага эди. Ол эрлай ёсюп, башы кёкге чыгып кете иди. Биз
да ёрлеп, эмегенни юйюне бара эдик. Нек ёрлейек, нек барайек

алайын унутханма. Жангыз жомакъда «ас-бус, адам ийис», деп бир сёзле болуучу эдиле.

Бир да элбер сора эдик. Юй элберледе – бир юйде бир ана, бир ата, анча къыз, мынча жаш, бир гитче сабий дегенча юйледе ненча киши болгъанын сора эдик. Билалмагъандан бир сахар алып, жууабын алай айта эдик. Сёз ючюн, Анкараны бер десек, ол да: «огъай, Эскишехирны берейим», деп айга эди. Биз уллу сахар излейек, ол гитче сахар берирге сую эди. Сахарны аласакъ, «игилиги мени, аманлыгы кери», деп башлагъан бир алгыш да болуучу эди. Элберлени бир да сёзле сорулгъаны бар эди, энди мен аладан эки-ючюн сорайым, билалмасагъыз, сахарыгъызны къолугъыздан алырма. Айтды-айтмады деменгиз. Жууапны анга кёре беригиз:

1) Арымайды, талмайды, ат артындан къалмайды?

2) Мен барама, барама, балта узуну баралмайма?

3) Жаңдан жангыз тууар, жангыздан жан тууар?

4) Ол чапмайды, юрмейди, юйге киши иймейди?

5) Ичи от кибик, тышы топ кибик, билигиз неди?

Билалмагъанла сахарларын берсинле, жууапланы алсынла...»

12. Айтыула, нарт сёзле. Хар кюн сайын жашауубузда тюбей тургъан тил байлыкъ, ниет зауукълукъ, ариулукъ, халкъ сёзюнде болгъан кертилик бла тымлыкъ, келир заманлагъа, келлик тёлюлеге ачыкълукъ, къайсы бирин айтхын, – миллет турушубузну гутурукларыны кыйырсыз-чексиз, тенгизча угъай, талайча элпеклигиди, анга ахырына дери тюшюнюрге бир энчи инсанны къолундан келмезлигиди. Кертиси бла да ёмюрлени ичинде минг-минг инсан къурагъан байлыкъгъа толу тюшюнюрге бир адамны да онгу болмаз. Ай-кюн, юй керек, адыр, сауут-саба, битимле, жаныуарла, адамланы араларында болумла, инсанны сезимлери, сагъышлары, «зыгъырдан башлап жуддузгъа дери», – хар нени юсюнден халкъ санга дери сагъыш этип, анга ат да, сыфат да, жан да, къан да берип бошап, сен а жалаңда аланы башынга жаратыргъа къалып тургъанчады.

XIX-чу ёмюрге халкъыбызны ниет байлыгын тинте айланган алимле жазма адабиятны борчун кёлден чыгъармачылыкъ жалчытып тургъанын чертгендиле. Ахшам сайын чалгъычы жыйында, мал къошлада абаданла кёрген, эшитген затлары-

ны юсюнден хапарла, жырла айта, къартла да эски таурухланы къайтара, кечингендиле. Элде къууум болган жерде да не зикир, не жыр айтылмай къалмаганды. Жыргъа, хапаргъа, сёзге устала къайсы элде да болгандыла, аланы жамауат сыйлы кёргенди, керти сёзлерин эсде тутаргъа кюрешгенди.

«Жырсыз кюн батмаз, Ишсиз къарын тоймаз», – дегенди халкъ, иш бла жырны бир тизгинне сала, ала болмасала, жашау да болмазлыгына ийшанып.

Неда: «Сёз кюмюш, жыр алтын», – дегендиле дагъыда, кёлден чыгъармачылыкда тюрлю-тюрлю формаланы жашауда магъаналарына кёре бир-бирден айыра. Жырчылагъа, эжиучюлеге, макъамчылагъа, къобузчулагъа неден да уллу сый бергенди халкъ, уста хапарчыланы атларын а, тёлуден-тёлуге ётдюре барды. Аллай устала сакълагандыла багъасыны ёлчеми болмаган хазнабызны – ниет байлыгыбызны. Тюркде, башха тыш къыраллада жашаган бёлегибизни ичинде да сёзню терен магъанасын билген, анга сый бергенле кёпдюле. Ол себепден сакъланшан болурла жюзле бла саналган айтыула бла нарт сёзле.

Айтыуланы ичинде халкъ кёбюрек жюрюггенле аш-суу бла байламдыдыла. Сёз ючюн, айранны тюрлю-тюрлю затла бла тешлешдирип, аны таулу халкъны жашауунда магъанасын чыгъарадыла.

Айраннга ачы деме, гыржыннга къуру деме.

Айран ичген къутулду, жугъусун жалаган тутулду.

Айраннга суу къош, телиге жол бош.

Сют тегюлсе, неси къалыр, айран тегюлсе, жугъусу къалыр.

Бирде жырда болган айтыула нарт сёз болуп да къаладыла. Сёз ючюн, «Холамлы келин кюн кёрмез, Тенгиз кёлге суу бермез» деген айтыу тарыгыу жырны эки тизгиниди. «Къатындан айырылган жети жыл термилир, журтундан айырылган ёмюрю термилир» – деген сёз мухажирлени бек сюйген нарт сёзлериди, аны къартла, осяут этгенча, къайтарып-къайтарып айтадыла.

Диаспорадагъы бир-бир эсли адамла къарачай-малкъар атала сёзюне жангы жашау бердиле, алагъа ушатып неда белгили айтыуланы тюрлендирип, жангы нарт сёзле, айтыула къурайдыла. Бир кесек замандан ала халкъ чыгъармачылыкгъа сингип къаладыла. Аллай затны бир юлгюсюн назмучу Сафие Оналан Якапынар элде къартладан жазып алганды:

Адам юйретир, жашау тюзетир.
Адамны ышандырма, ышандырсаңг сындырма.
Тышы жылтырауукъ, кеси къалтырауукъ.
Бир къолу бир къолуна ышанмагъан.
Не игини, не аманны билмеген.
Кесин билмеген нёгерсиз къалыр.
Жюрегинде Аллах болгъан.
Ашагъаны ичине жукъмагъан.
Айтырын-къайтырын билген.
Жууап этмей, сууап этген.
Хар мадарны билген, сабырлы адам.
Осал адам ийнанмаз, ийнанса да, ышанмаз.
Асыл адам айта билир,
Терс айтса да, къайта билир.
Аманны неси да аман,
Игини неси да иги.
Уят билмеген тоймаз.
Уят билмеген алына келгенни ашар.
Жарлыны эшигин махтау жабар.
Иги къатын кирсиз болур,
Игини, аманны да эшитмез, тилсиз болур.
Ашхы адам болушуп этер,
Осал адам урушуп этер.
Ашхы адам кёргенин айтыр,
Аман адам бергенин айтыр.
Тели да бол, эсли да бол,
Элинг, жеринг бла бирге бол...

Сафие жыйышдыргъан бу халкъ сёзледе тюрлениулени эс-лейбиз, ол да мында сакъланган ата сёзлерибиз тыш къыралда башха болумланы кеслерине алгъанларына шагъатдыла.

Нарт сёзле бла айтыула мухажирлени харкюнлюк жашаула-рында жырла бла бирге бек уллу жерни аладыла. Аланы уллу, гитче да хайырланады. Болсада биз аланы жюрюгюде, тюркча айтсакъ, «дейишмекни» (бири бирин алышындырыуну) шарт-ларын эслейбиз. Сёз ючюн, эки тизгинли ата сёзле кёбюсюнде бир тизгинли болгъандыла:

Акъырынны терк жетмез.
Баш бол, сохан башы болсанг да.
Бир башчы – минг ишчи.

Неда бир-бир нарт сёзлерибиз тюрк ата сёзлери бла къатыш-ханын кёребиз. «Атам манга акъыл юйреттинчи, итибиз он чибин

жутду» дер орунуна «Атам манга акьыл юйретгинчи, итибиз он сеvirсек жутду», дейдиле. Мында чибин ургъуйгъа (тюркча – сеvirсекге) алышыннганына нарт айтыуну эшитгенле эс да бурмайдыла. «Турдум, турдум, турнаны кёзюне урдум» дегенча айтыулары кьайда жаратылгъанын тохташдырыгъа кыйынды.

Бизде тюбемеген алапат ушашдырыу сёзле, тенгleshдириуле мухажирлени арасында ангылашыныулукъну ачыкъ, дамы эгерге онг бергенлерини юсюнден айтыргъа боллукъду. «Чертлеуюк чыпчыкъ кибик», дейдила ала дауурчу сабийни юсюнден. Неда – «Иш сенден таушун (кьоян) кибик кьачар», «Той тобукъдан озду», «Ач кьарыным – тынч кьулагъым», «Кьызгъанчланы бетлери бир башха гюрлю жыйырыладыла»...

Бир-бир билимли адамла дефтерлеринде аталарындан, апналарындан эшитген сёзлени жазып аладыла, ала тас болмасын деген кьайгыгъа кирип, жыйышдырадыла. Сёз ючюн, Язылы элде туугъан, бусагъатда Измирде жашагъан Жажит Айдоганны дефтеринде быллай ата сёзлери барды («бу сёзле мени кьарт агам Солтанбийни сёзлеридиле», – дегенди ол):

Кишиден арт борчха жукъ алма.
Артда сени ачуландырлыкъ сёз эшитсенг да, кыйналма.
Эт жуугъунгу эден айыра бил,
Андан алгъа кьоншу хакъынгы алгын да бил.
Инсан огьлуну не эти ашалады,
Не териси кийиледи.
Кьулакьда кьаллыкъ эки ариу кёл алгъан сёз.
Ауузунгдан чыкьгъанны сайлап-санап иерге керекди
Туурандагъынгы бешишин кёрсенг, жабаргъа кьара.
Кереклисин кёрсенг, тындырыгъа кьара.
Жарлылыгъын кёрсенг, аркьа бол.
Жарауду адам эсе, тенг бол.
Жараусуздан да кенг бол.
Сёз ташыучу болма.

13. Маулютле, зикирле, мунажатла... Кьарачай-малкьар кёлден чыгьармачылыкьда дин назмула, мунажатла, зикирле магъаналы жерни аладыла. Ала ниет борчлары бла башха жанрладан узакъ турадыла. Аны себепли дин жырланы, назмулары айтханла да асламында дин ахлуларыдыла. Дин назму-чулукъ, адабиятны башха бёлюмлериндеча, тюрлю-тюрлю жанр формалагъа юлешинеди. Зикир, маулют, мунажат, ийман-ислам – была хар бири уллудугъу-гитчелиги бла, магъа-

насына кёре, назмучудукъ тизгинлерине кёре башхадыла. Дин назмуланы тыш формалары башхаладан байыракъ болганлары ачыкъ кёрюнедиле. Аланы тизгинлеринде рифма, ритмика, строфика дегенча затла тазадыла, кючлюдюле.

Ислам адабиятны бек магъаналы бёлюмю – файгъамбарланы юсюнден таурухладыла. Бу таурухла къарачай-малкъар адабиятта назму формада да жюрюгендиле, къара сёз бла да айтылгандыла. Мухаммаг, аны туудуклары Хасан бла Хусейин эмда Ибрагим, Исса, Нух, Дауут файгъамбарланы юслеринден назмула, зикирле, хапарла къарачай-малкъар дин адабиятны ал атламларыдыла. Файгъамбарланы дин ючюн этген жигитликлерин белгилей, аланы бийик инсанлыкъ даражаларын ачыкълай, назмучуларыбыз аланы сыфатлары, тутхан ишлери да окъуучулагъа жуукъ болурча этерге фахмуларын аямагандыла.

Алай бла, ислам динни юсю бла келген назмучудукъ төреле къарачай-малкъар поэзияны айныу жолунда магъаналы жерни алгандыла. Ол төреле, поэзия формаланы тюрлендирип кьойгандан сора да, жангы ниетле бла халкъны ниет культуранын байыкдыргандыла.

Дин назмулада Шаркъ поэзияны кёп тюрлю тизгин жыйышдырыу адетлери тюбейдиле – бейтле, тюрк туюгъу. Тюрк назмучудукъ төреледе бурун дуниядан бери уллу жерни «турки» / неда «туюгъ»/ форма алып келеди. Быллай назмулада юч тизгин бирча бошалып, төртюнчю тизгин назмуну ахырына дери хар төрттизгинни айгъакълап барады. Сёз ючюн, «Алдатмагъыз ахырзаман дуниягъа» деген назму къауумда болум алайды. Диаспорада жашагъанлагъа Хачирланы Юсуф эфендини аллай назмусу (басмалагъан Йилмаз Невруз) бюгюн да суратлау юлгю болганлай къалады.

Дин адабиятчылыкъда, суратлау культураны башха формаларындача, жанр байлыкъ да барды. Назмула, поэмала, тюрлю-гюрлю ууакъ жанрла, къара сёз бла жазылган ууазла бла фатыуала, файгъамбарланы юслеринден хапарла бла повестьле эм дастанла. Аланы хар бирини жанр борчу, къуралыуу амаллары башхадыла. Барын да бирикдирген дин ниетледиле. Ол ниетлени ачыкълауда назмучула тюрлю-гюрлю формаланы хайырланьыргъа онг тапхандыла.

Поэзия формаланы юсюнден сёз барганда, биз бек алгъа зикирни энчи белгилерге керекбиз. Нек дегенде дин адабиятны

бу жанры кѣп теманы ачыкъларгъа онг береди. Зикирледе назмучуда бек башындан Аллахха ийнанмакълыкъны магъанасын анылатхандыла, инсанны таза, пюняхсыз жолгъа чакъыргъандыла, таханимни ачы суратларын ишлегендиле. Зикирлени айтыргъа шиширыула бегирек сюйгендиле. Зикирлени хаж кыылганны, колоучулукъну, ёлгенни, окъууун тауусханны, бир дин тѣрени эм кѣп башха затланы юсюнден къурагъандыла, тюрлю-тюрлю макъамла бла да айтхандыла. Малкъарда бла Къарачайда ислам дин терен сингнгенден сора, XVIII–XIX-чу ёмюрледе, зикир къурау тѣре кенг жайылгъанды. Зикирни назмудан башхалыгъы аны макъам бла айтылыуундады. Аны себебли, зикирлени жарашдыргъанланы сѣзге чемерликден сора да, ариу ёнлери болургъа керек эди. Ол затха медирседеде уллу эс бургъандыла. Къуранны окъута туруп, хар устаз аны ариу макъам бла айтып, сохгаларын да дин назмуланы Къуранны музыка тѣресине тийишлиликде юйретгендиле.

Къарачай-малкъар маулютле Мухаммат файхамбаргъа жораланадыла. Аны туугъанына, жашау жолуна, мирадж кечени – Аллах файгъамбарны кесини келечиси этген кечени сыйлылыгъына, дин ючюн къазауатлагъа, файгъамбарны жууукъ-ахлу, тенгине – бу затланы барысына да тийишли багъа берилип, салауатла салынадыла. Маулютлени ичинде жалаанда салауатладан къуралгъанла да тюбейдиле. Къысха айтханда, къарачай-малкъар маулютле уллу ниет кючлери болгъан чыгъармаладыла. Ала динге кертиликни бегитгенден сора да, аны тарыхы бла да шагъырей этедиле. Аны бла бирча, алада суратлау кюч да элпекди. Маулютню бир-бир суратлау, къурулуш амаллары къарачай-малкъар жазма адабиятха кѣчгенин да эслеген кыйын туююддю.

Мухажирледе тюбеген маулютлени гинге туруп, файгъамбаргъа аталгъан энчи назмула тюбегенин да айта кетерге керекди. Ата журтда ол зат жокъну орунундады. Аллаһ бир юлгю:

Ашхаду анагъабду а Расуллухи

Уа ашхаду мен ниет этеме

Кѣкде да, жерде да бир Аллахдан башха

Аллах болмагъанына.

Уа ашхаду мен дагъыда шагъатлыкъ этеме

Жюрегим бла ийнанып, тилим бла шукур болуп,

Дагъыда мен ниет этеме

Ала Мухаммат файгъамбар

Арафлы болгъанына,
Арабда Мекканы болгъанына,
Меккада кюрейши-тукъум болгъанына,
Атасы Абдуллах болгъанына,
Анасы Айшат болгъанына,
Кеси сыйлы бодуц, Меккада туууп,
Бадимада зиярат этип
Андан да дуниядан кетген
Ма ол Мухаммат файгъамбар
Дуниягъа – халкъгъа дин юйретирге.
Келечи да болгъанына
Мен ниет этеме...

Ислам динни жорукъларын ангылатыуда бек уллу магъанасы болгъан чыгъарма ийман исламды. Сёз мында исламны беш фарзыны юсюнден барады – Аллахны бирлигине бла файгъамбарланы барлыгына ийнанмакълыкъ, намаз этиу, ораза тузуу, хаж къылыу, зекят чыгъарыу. Бу дин жорукъланы ангылатыр ючюн, къарачай-малкъар назмучула энчи жанр ышанлары болгъан «Ийман-ислам» балладаны төрелерин къурап айнытхандыла.

Къарачай-малкъар дин сезимледе магъаналы жерни адам улуну ёлгенден сора болуму алады. Ислам динде, Къуранда ол затха уллу эс бёлюнеди. Пюняхлыкъ-сууаплыкъ, игилик-аманлыкъ, тюзлюк-терслик, ийнанмакълыкъ-иймансызлыкъ дегенча бир-бирге чюйре тургъан затла мунажатланы баш гемаларыдыла.

Дин адабиятчылыкъны айнытхан авторланы атлары бюгюнлюкге аз сакъланнганды. Аны сылтауу да белгиледи: алгъа жазма болмагъан кезиуде, кёлден айтылыннган чыгъармала унутулун, уллу суратлау кючлери уа аланы халкъны ниет хазнасында сакъларгъа онг бергенди.

Диаспорада дин назмучулукъ асламында гиширыуладан жазылып алыннганды, ала маулютланы, зикирлени эки тилде да айтадыла, хар бирин энчи макъам бла. Ол чыгъармаланы ишленмеклери бираз башхаракъды: зикирни аллында неда аны окъуп бошай туруп, араб тилде дууаланы, Къорандан сураланы айтадыла. Тюркде жазылгъан маулютле асламында не Кязимни-киди, неда Акъбайланы Исмаилны (Чокуна-эфенди), ала хазна тюрленмегендиле. Хачирланы Юсуфну къаламындан чыкыгъан мунажатла бла зикирле Эскишехирни төгерегинде жашагъан мухажирледе иги сакъланнгандыла.

Бисмиллях деп баһлайыкъ, салат, салам айтайыкъ.
Адет этип кюнде жетмиш биз тобагъа къайтайыкъ.

Жёнгеригиз ол болур, Къуран-Керим окъугъуз,
Ийбадатны субайлыкъсыз этигиз.

Ючюнчюлюк айтырым: кишиге зарлыкъ этмегиз,
Дуниядан жарыкъ алмай, къабырыгъызгъа кетмегиз.

Чырагъыгъыз ол болур, – оразаны тутугъуз,
Хадал, харам айырмайын бек къуруду умугъуз.

Къуран бла кёргюзтгенди ахыратны жолларын,
Уллу Аллах кечиучюдю тоба этген къулларын.

Беш намазны кылыгъыз, озуп артха къалмасын,
Еле туруп ийнанмагъагъызны иблис налат алмасын.

Бир сагъатны ичиндеди ууахтыны келиую,
Сексен минг жыл болур бир намазны телеую.

Жегидиле жаханамле, сегиздиле жаннетле,
Ахыратха ойланыгъыз ахырзаман юмметле...

Бу зикирни Хикмет Нешриет 2006 жыл Стамбурда чыкыган «Онже хурриет» деген романында бергенди. Зикир «Тёре» деген дергини 1978 жылда 8-чи китабында, Анкарада басмаланганды. Хожа Хамзат Ууардан жазылганды, деп айтылады зикирни ангылатмасында.

Къайсы жамауатны санында да жырчыла, тойчула болмай амалы жокъду. Ала жашаугъа жарыкылыкъ береди, дин назмуланы, жырланы къурагъанла уа – сабырлыкъ. Аллаһ назмучулары санында Тюркде Тёпеланы Татархан хажи, Адилланы Унус (аны уллу атасы Тюркге бек биринчи келгенди дейдиле), Харамчыкъладан Хамзат хожа Килисадан, Чанкаланы Гюлхан.

14. Жырчыла, къобузчула, харсчыла. Халкъны кёдден чыгъармачылыгъын сакълауда жырчыланы, макъамчыланы, къобузчуланы бек уллу кыйынлары болгъанын чертирге тийишлиди. Нек дегенде диаспорадагъы сёз байлыкны асламы жырды, жыр а макъамсыз жюрюмейди. Фольклорну бу эки ышанлыгъы, къуралыу дуниясы эки затха таяныуу аны сакъларгъа да эки кюч береди.

Аны бла бирча, ол эки ышандан бири жетишмесе, жыр да сакъланмаз. Аны себепли хар элни белгили къобузчулары болганды, бу сагъатда да жаш адамланы ичинде къобузну ойната билгенле кендюле, алагъа бек уллу сый бериледи.

Халкъ белгили къобузчуланы, макъамчыланы атларын унутмай турады, ала къурагъан макъамланы да айырып жорютеди. Килисадан Къылчораладан (Байчораладан) эки къарындаш – Жюносчюк бла Хажимахмут, Биджиланы Ача, Жазылыда Ёзденлары (ала тукъумлары бла бары да къобузчудула дейдиле мухажирле), Долатдан Байкъазыланы Асланукъа, Кёселаны Алий, Къысхаланы Кязим, Чарыкъланы Мухаммат (Дашы), Мемет Бичер, Болдуланы Айшат, Белпинардан Байрамукъланы Мустафа эм кен башхала халкъдан ыразылыкъ алгандыла. Ала ны ызындан келген тёлюде бек белгили къобузчула Халюк Эсен (Семенладан), Орхан Шадан (Къубадийладан), Ягълыпинар элни дернек башчысы Толгъа Генчер (Хатууладан), Эскишехирден Нуртан Узун (Байрамукъладан), Агъасарлы Илияс Кишке эм башхала.

Бир-бир жырла той макъамла болуп къаладыла, жырда болгъан ритмика, иги жарашдырылгъан тизгин кесини ичиндеги музыкасы бла тепсеуге тарта эсе, ол той жыр болургъа боллукъду. Сёз ючюн, «Кюбюрчек» деген жарыкъ жырны макъамын, сёзлерин да къобузчу Аджиланы Ача къурагъанды, ол тепсеу жыр болуп къалгъанды.

Къобузчулукъ төре мухажирлеге уллу искусствогъа да жол ачханын чертирге керекди. Къарачай-малкъарлыладан битеу къыралгъа белгилеле – гитарны устасы Боташланы Алпер, макъамчы эм жырчы Метин Арлат, белгили жырчы Филиз Трам – Анкараны радиосуну солисти. Белгили актёр эм жырчы Хумейра Акбайны ата-бабалары Тюркге 1864 жылда кечгендиле Стамбулгъа, болсада анычала кеслерини Ата журтларын унутмайдыла.

Тыш къыраллада жашагъан халкъ бёлегибизни культурасыны юсюнден айта туруп, тепсеулени сагъынмай жарамаз. Андагъы тепсеуле башха гюрлюдюле, бизде хазна тубемейдиле. Ол тюрк маданият бла байламлы туююлдо, анда сакъланган тепсеулени асламы бизни жашауубуздан кетгендиле. «Мычкы» (2 жаш бла бир къыз тепсеуню башлап, артда къыз бирин сайлап, алай тепсейди), «Каптейна» (2 къыз бла бир жаш тепсеу

башлайдыла, жаш аладан бирин сайлап, ахырына дери тепсейди), «Агълатма кыяфасы» – суйгенле юйленирге излегенде тепсейдиле, «Зиябий» – дайым тойлада тубеген (бир ненча жаш бла кыыз); «Вик» биздеги абезехге ушайды; «Чика-чика» – баш бармакылада тюз тепсеу. Тюркдегиледе харс этиуню формасы да башхады – жаш жыйын кьобузчуну кьатында туруп, агъач кесекле бла харсны этедиле. Туурада кызла жыйыны сюеледи, хар бири, кезиу жетсе, тепсеуге чыгъадыла. Эжиуню, бирде, жырчыгъа болуша, жырны да кьобузчуну кьатында жашла этедиле, кызла жыргъа кьошулмайдыла.

* * *

Тюркияда, дунияны башха кыралларында бир жерде жашагъан миллет белегибиз жюз жылдан артыкь заманны ичинде кесин тас этмей, бюгюнлюкге жетген эсе, ол болум бизни халкыбызны ниет кючу уллу, терен, гирликли болгъанына шагъатды. Ана тилде не окьур, не жазма жюрюгюр амал болмагъан жерде Кавказдан биргелерине алып баргъан ниет хазна алагъа кыйын кюнде жапсарыу, байрамда уа – жарыкьлыкь берген кючдю. Аны уста билген халкь жырчыла, макьамчыла, тойчула маданият шаргланы тас этмезге уллу кыйын салгъандыла. Жамауатны хар бири уа – аланы сёзлерине, жырларына эслерин, сезимлерин бергендиле. Халкь чыгъармачылыкьны бир-бир бёлюмлери энди аланы ичинде жюрюмейди, сёз ючюн, арт элли жылда бир кере да нарт жырла жазылып алынмагъандыла, аланы билген бюгюн да жокьду. Билгенле да Кавказдан келген аудио, видео жазууладан биледиле. Мифология, бурун урунуу жырла, уучу жырла да хазна тубемейдиле. Эски дуния кесини бурун ышанларын сакълаямагъанды тыш жерде. Болса да жырла, жомакьла, ата сёзлери, сабий дуниясына жораланган чыгъармала элпекдиле.

Бюгюнлюкде тыш кыраллада жашагъан халкыбызны юзюлген белеги кесини сёзю, жыры, тою-оюну бла жашайды. Биргесине Ата журтдан алып баргъан халкь чыгъармачылыкь хазнаны сакълап, бирде аны байыкьдырып, бир-бир ышанларын а тас этип. Ниет хазнабызны сакъланган кесеги миллет маданиятыбызда болгъан улу кючюню, кьарыууну, терен эм кенг магъанасы болгъаныны юсюнден алжаусуз шагъатды.

Эсгертиуде бла хайырланган ишле

1. Karacayca birkas metin – Къарачайча бир талай жазма. Istanbul-Ankara, 1951.
2. Karacay Halk Edebiyatinda Avci Biyneger – Fuad Köprulu. Armarani-Istanbul, 1953. Dogum yili munasebetiyle Fuad Koprulu almaganı. Istanbul, 1953. 93–112 с.
3. Birlesik Kafkasya. Sayı: 2, Eskishehir 1995.
4. Yilmaz Nevruz, Eski Cirla, Birlesik Kafkasya Dergisi Yayini, Eski shehir, 2000.
5. Turk urtlari, 1990. № 4.
6. Биттирланы Т.Ш. Фахмуну ышаннгылы атламлары. 1991, 25 сент.
7. «Kavkaz bahadirlari». 3 бет.
8. Малкондуев Х.Х. Устная словесность как духовный источник карачаево-балкарской диаспоры // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000. 164 с.
9. Шаханов Б.А. Избранная публицистика Текст; сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик: Эльбрус, 1991. 56 с.
10. Джуртубаев М.Ч. Происхождение карачаево-балкарского и осетинского народов. Нальчик, 2013. С. 78.
11. Эски жырла. Басмагъа хазырлагъан Джуртубайланы Х.Ч. Минги Тау, 1993. № 4.
12. Малкондуев Х.Х. Устная словесность как духовный источник карачаево-балкарской диаспоры ... 154 б.
13. Къарачай халкъ жырла. Москва, 1969 ж., жарацдыргъанла Гочияланы С.А., Ортабайланы Р.А.-К., Суююнчланы Х.И.
14. Къарачай-малкъар фольклор. Нальчик, 1996 ж., хазырлагъан Хаджиланы Т.М.

ТЮРКДЕН СУРАТЛА

Къарачайлы мухажирле 1907 ж.
султан Абдулхамит ишлетген юйлени алларында, Башкойюк

Долат элде Батчаланы Наныуну юйюрю, кёчюп келген жыллада

Мухажирлени бир к'аууму, 20-чы ёмюрню ал жыллары, токатчыла

Измир. 1885 жылны мухажирлеринден бир юйюр

Чанаккалени жигитлери – таулула Осман Акюрек,
Мехмед Замахай, Бегул Къарча Теке

Башюйюкню къарт аскерчилери
Кония шахарда къырал байрамда

Ташкёпюрден кёчген
Къубадийланы (Дюлгер) Рамазан юй бийчеси Айша бла

Инсан урушдан сора тыш кыраллагъа кечтен малкыар
бийле Солтан, Юрал, Джанхот Айдаболлары

Мюлтежилени кыауму. Махмудия эл, 1960 жылла

Муҳажирлени тойлары, 1960 жылда

Башюйюкде тепсеу кѡауум, жыйырманчы ёмюрню 70-чи жыллары

Яканынар элли кварталлары. 1980 жылда

Халиук Эсен, айтхылыкь кьобузчу

Къбузчу Орхан Дюлгер
(Къубадий)
(12.03.1953–19.06.2009)

Суат Ёналан, журналист

Азиз Тузман, жырчы эм къбузчу

Назмугу Мамурхан (Фатима Хазнедар), 1960 жылда, Алкара

Эскипехирде жашагъан таулуланы тамата кьаууму

Эскишехирни бир сураты

Бешикташ эл

Измирни мэриясында, 1995 ж.

Стамбулду кавказ дернегинде. Солдан биринчи –
Йилмаз Невруз. 2007 ж.

*İstanbul Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu
Başkanı İsmail Hakkı Karagözü
ve Başkan Yardımcısı R. Karagözü*

MAHMUT ABLANBEK

2. 4. 2012

**Karagözü
ve
Malikar
Türkdizinin Faciası**

İsmail Hakkı Karagözü

ANKARA MATBAASI

Дудаланы Махмудну китабыны биринчи бети

Профессор Садык Дуда,
Каролина штатда Сен-Огастинс
колледжни гуманитар бѐлюмню
таматасы

Белгили физик,
тарыхчы Марк Хубий

Эскишехирни дернегини тиширѳу кѳаууму

АлаMAT ауазлы архитектор Мерве Ёналан

Язылы кыяны кыатында табиЙгыат сейири

Язылыкъя элни мухтары (таматасы) Батчаланы жашлары

Тюркдеги жерлешлерибиз ма быллай узакъ ёмюрледен кългъан
эсгергемелени кьатында жашайдыла

Эскишехирни дернегини тири адамлары
Шефкет бла Назан, Кишкеледен

Тюркюлени тойларына мухажирле да кьатышадыла

Уллу жыйылыу, 2012 ж., Долат

Уллу жыйылыуга Эльбрусдан келген кыонакыла

Эскипехирни дернегинде тиширыулары кюнүндө

Таулу элени араларында жол жанында сабанла –
диаспорабызны ырысхысыды

Кипкеланы Шабан,
мухажирлени арасында уллу намысы болгъан таулу

Чомаланы огъурлу къартлары

Айтхылык устазла Салих Ёзжан бла Назлы Къулакъсыз

Эскишехирде белгили ортопед Бурхан Ёналан

Кавказдан келтирилген,
Тюркде сакъланган миллет маданиятыбызны шартлары

Бу жайрыкны Къубадийланы тиширчулары Кавказдан келтирип,
бүгюншге дери сакълагъандыла

2014 жылда уллу Жыйылыуга кытышырга тегейли кызы Лариса Садикоева бла Кыбардокъланы Зухра да келген эдиле

Диаспорабызны белгили адамлары – архитектор Селим Итез, иш адамы Акын Созай, тюрккю алим, устаз Хасан Каллымжы, тарихчи Уфук Таукул

Солдан ошнга: белгили тележурналист Уфук Тузман, Биттирманы Тамара, назмучу Бурхан Ёл бля кызычыгы. Эскишехирде Тюрк дунияны жазычуларыны китап кёрмючлерице. 2014 ж.

Ансаг Демирок (Жабелладан) «Кюзгю» журналны журналистлерицеден бири

Боллуланы Нежия, Баразланы келиилери, уста жырчы, хапарчы

Долатны орамларында

Кавказдан келген кезнуде ишленнген туйле быллайла эдиле

Тойну аллында

Якапынарда Чомаланы тукъумдан жырчыла, хапарчыла

Стамбулану бир кыбыры

СЁЗЛЮК

Аба – тамата эгеч
Акин, факат, амма – «алай» деген байлау.
Амма – алайды да, алай
Белки – не болур, ким билди таби – алайды да
Видает – губерния
Даггы Юзюнде – Доглат элни къатында жерни аты
Дарийбат – дарийни бир тюрлюсю
Даха, гена (тюркча – гына) – даггыда
Ийани – алай
Жайлагъа – жайлыкъгъа
Затен – алай да
Илги – жалгъашуу
Къаназир – дарийни тюрлюсю
Мархамат – ариулукъ
Нефес – солуу
Нуфус – адам саны
Пара - ахча
Пеки – хо, болсун алай
Пеш – бир къауум
Сагъал-сагъал – секкел-секкел
Сежус – намаз
Субай – офицер
Иеген – эгечден, не къарындашдан гуугъан
Уилаят – валийлик, губерния
Фалан (филян) – даггыда аны кибик – д.а.к.
Хар ийне – гуржаба эшген ийне
Хауасланыу – таукел болуу
Хонча – жаякъ жанларында чач
Худийле – ётюрюкчюле
Эвлетине хазрет – юйдегиге эсенлик

БИБЛИОГРАФИЯ

I

Байзулаева Т. Бир суратны тарыхы. Тырныауз. 2006. № 54.

Ата журтну ийнаялап ... (С любовью к родине отцов...) Научный аппарат: Предисловие, очерки об авторах, литература, глоссарий Т.Ш. Биттировой. Нальчик, 2014.

Улакъяланы Махти. Сирияда жшагъан таудулада къонакъда (О научной экспедиции в Сирию). Минги Тау, 1991. № 2.

Аппаланы Адилхан. Ол Тюркню президенти бла шохлукъ джюрютгенди. Къарачай, 2007. № 84–85.

Аппаланы Билял. «Къарча» джарыкъ джолда. Къарачай, 2005. 22 июля.

Аппаланы Билял. Тюркде ахлуларыбыз. Къарачай, 1993. 18 августа.

Къагъыйланы Назифа. Дудаланы Садык. Ас-Алан, 2001. № 1.

Къонакъяланы Хасан. Джазлы Къаяда улду байрам. Къарачай, 2006. № 67.

Къонакъяланы Хасан. Мени борчум къыралланы арасында культура байламлыкъны игилендирирге. Къарачай, 2006. 19 августа.

Лайпанланы Билял. Америкада къарачайлыда. Ас-Алан. 2001. № 1.

Лайпанланы Билял. Дудаланы Махмут бла Йылмаз Невруз. Къарачай, 2009. № 1.

Лайпанланы Кази. Джаш фахму. Къарачай, 2006. № 27.

Невруз Йилмаз. Дудаланы Махмут. Ас-Алан, 2001. № 1.

Невруз Йилмаз. Рамазан Карчадан бир мектуб. Ас-Алан, 2001. № 2.

Семенланы Амина. Исси салам бередице. Къарачай, 2003. № 92–93.

Шаманланы Ибрахим. «Кюзю» хапарлайды. Къарачай, 2007. № 66.

Шаманланы Ибрахим. Алтын тот болмайды. Къарачай, 1999. 6 январь.

Шаманланы Ибрахим. Ахлубузну илмуда джетишимлери. Къарачай, 2004. 9 июль.

Шаманланы Ибрахим. Ассалам алейкум. Къарачай, 2003. 27 январь.

Шаманланы Ибрахим. Тюркде къонакъда. Ленинни байрагы, 1990. 6 март.

Социально-экономическое, политическое и культурное развитие народов Карачаево-Черкесии (1790–1917) / сост. В.П. Невская, И.М. Шаманов, С.Г. Несмачная. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1985. 228 с.

Органы государственной безопасности и общество. Кабардино-Балкария (1920–1992) / сост. А.В. Казаков. Нальчик: Эль-Фа, 2007. 376 с.

Абаев М.К. Большой вопрос // Этюды о Балкарии. Сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик, 2007. С. 139–140.

Абрамов Я. Кавказские горы. Майкоп: Возрождение, 1990.

Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Под ред. Х.М. Думанова. Нальчик: Эль-фа, 2000. 272 с.

Алибеков С.Ф. Лезгинская диаспора в Турции // Эмиграция северокавказских народов в Османскую империю (вторая половина XIX начало XX вв.). Махачкала, 2000.

Алиев Б.Р. Северокавказская диаспора: история и современность (вторая половина XIX–XX вв.). Махачкала, 2001. 212 с.

Бадаев С.-Э.С. Вайнахская диаспора в Турции, Иордании и Сирии, (история и современность): автореф. дис. канд. ист. наук. Грозный, 1998.

Бадерхан Ф. Северокавказская диаспора в Турции, Сирии и Иордании (вторая половина XIX начало XX в.). М.: Институт востоковедения РАН, 2001. 171 с.

Березгов Б.Н. Черкесская диаспора // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000. \

Борлакова Ф. «Карачаево-балкарская эмиграция: этапы формирования и этнокультурной эволюции: автореф. дис. канд. ист. наук. Карачаевск, 2009.

Боташ Х. Проклятая поляна. Москва: Акцент, 1993.

Вдали от Родины (К 130-летию окончания Кавказской войны /1864-1994/) / сост. Х.М. Думанов. Нальчик: Эль-Фа, 1994.

Жабелова Л.Ж. Проблема функционирования карачаево-балкарского языка за рубежом (в Турции, Сирии и Иордании) // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000.

Казаков А.В. Возникновение северокавказских политических эмигрантских организаций // Литературная Кабардино-Балкария, 2005. № 3. С. 190–195.

Казаков А.В. Деятельность органов безопасности Кабардино-Балкарии по нейтрализации подрывных акций эмигрантских организаций в 20-х – 50-х гг. XX века: автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 2005. 174 с.

Касумов А.Х. Геноцид адыгов (Из истории борьбы адыгов за независимость). Нальчик: Логос, 1992.

Кидирниязов Д.С. Переселение ногайцев Северного Кавказа в Турцию в XIX в. // Эмиграция северокавказских народов в Османскую империю (вторая половина XIX – начало XX вв.). Махачкала, 2000.

Кипкеева З.Б. Карачаево-балкарская диаспора в Турции. Ставрополь, 2000.
Кипкеева З.Б. Карачаевская этническая община в Турции // Этнические проблемы современности. Ставрополь, 1998. Вып. 3.

Кипкеева З.Б. Земельная реформа как основная причина переселения карачаевцев и балкарцев в Турцию // Политические и социально-экономические проблемы истории Северного Кавказа в XVIII–XX вв. Армавир, Ставрополь, 2000.

Кумыков З.Т. Вопрос о выселении адыгов в Турцию в 50–60-годах XIX в. в историческом кавказоведении. Нальчик: Эль-Фа, 1998.

Кучмезова М.Ч. Карачаево-балкарская диаспора в Турции и странах Ближнего Востока (История и современность) // Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000.

Кушхабиев А.В. Очерки истории зарубежной черкесской диаспоры. Нальчик: Эль-Фа, 2007.

Кушхабиев, А.В. Черкесы в Сирии. Нальчик: Возрождение, 1993.

Лайпанов Х.О. К истории переселения горцев Северного Кавказа в Турцию // Труды Карачаево-Черкесского НИИЭИЯЛ. Серия историческая. Ставрополь: Ставропольское книжное издательство, 1966. Вып. 5.

Малкондуев Х.Х. Устная словесность как духовный источник карачаево-балкарской диаспоры. Адыгская и карачаево-балкарская зарубежная диаспора: история и культура. Нальчик, 2000.

Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX–XX вв.: сборник статей. Под ред. Ю.А. Полякова и Г.Я. Тарле // сост. Г.Я. Тарле. М.: ИРИ РАН, 2001. 329 с.

Тетуев А.И. Карачаево-балкарская диаспора в Турции: история и современность // Вестник института гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН. Нальчик, 2008. Вып. 15.

Тишков В.А. Где и когда российская диаспора? // Русский архипелаг. 2001. № 2. *Тишков В.А.* Феномен диаспоры. Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX–XX вв.: сборник статей // под ред. Ю.А. Полякова и Г.Я. Тарле // сост. Г.Я. Тарле. М.: ИРИ РАН, 2001. С. 13–38.

Туганов Р.У. Мухаджиры (по страницам русской и зарубежной печати). Мир культуры. Нальчик, 1990.

Узденов А.М. «Песня Хыйсы» и вопрос о первых карачаевских мухаджирах // Известия Карачаевского научно-исследовательского института. Черкесск, 2006. Т. II.

Улаков М.З., Толгуров Т.З. «Этнос-диаспора» как модель функционирования социокультурного пространства // Кавказоведение. 2003. № 4. С. 44–52.

Улаков М.З., Махиева Л.Х. Карачаево-балкарско-русский словарь лингвистических терминов. Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2008. 104 с.

Ханчаева Т.Х. Внешние факторы, влияющие на развитие языков // Региональное кавказоведение и тюркология. Традиции и современность: материалы всероссийской научной конференции. Карачаевск, 1998.

Чхеидзе К.А. Страна Прометея. Нальчик, 2004. 224 с.

Шаманов И.М. Некоторые аспекты этнокультурных процессов карачаевцев, проживающих в Турции // Всесоюзная сессия по итогам полевых исследований. Алма-Ата, 1990.

Шаманов И.М. Из поездки к турецким карачаевцам // Среднеазиатско-кавказские чтения. Ленинград, 1990.

Шаханов Б.А. Избранная публицистика. Вступительная статья, библиографический очерк // сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик: Эльбрус, 1991.

Этюды о Балкарии: Урусбиевы, Мисост Абаев, Басият Шаханов. Вступительная статья, библиографические очерки // сост. Т.Ш. Биттирова. Нальчик: Эльбрус, 2007.

Ялхароева М.А. Литературно-публицистическая деятельность ингульской диаспоры в Турции. Назрань, 2008.

III

Adiloglu Adilhan. Bashüyükünü tarihinde ülusu bardı. Küzgülü. 2007. № 3. B. 19–25.

Adiloglu Adilhan. Karaçay Malkar Türkleri. Ankara, 2005. 232 b.

Adiloglu Adilhan. Makaleler ve incelemeler. Ankara, 2005. 204 b.

Eskisehir Kuzey Kafkas Karaçay Baıkar Kültür ve Yardımlasma Derneđi. Bülteni. 2008. № 5. B. 5.

Hayati Bigi. Kafkasyadan Anadoluya goçler. Ankara, 1991.

Karaçay-Balkarlar. Tarih, Toplum ve Kültür / derleyen Ufiik Tavkul. Ankara: KaraM, 2003. 204 b.

Mahmut Aslanbek. Karaçay ve Malkar Türklerinin faciasi. Ankara, 1952.

Mahmut Aslanbek. Simali Kafkasyada Karaçaylıları imhası. Kafkasya. 1951. № 4–5. B. 18–29.

Mehmet Baraz. Biz tas bolub mu barabız? Kuzgü. 2005. № 1. B. 8.

Miziev [Mızı ulu] I.M. Merkezo Kafkaz'ın Etnik Tarihinin... Turk Dunyasi Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993.

Murat Tarcan. Koylerimiz // Küzgülü. 2005. № 1. B. 23–27.

Musa Korkmaz. Karaçay-Malkar Halkım // Küzgülü, 2007. № 3. B. 77.

Nartları toy künu. Birlesik Kafkasya. 2005. № 3. B. 57–58.

Nurettin Aydogdu. Cazili. Küzgülü, 2007. № 3. B. 38.

Ramazan Karga, Hamit Zübeyir Kohay. Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvançılık ve Bununla ilgili Gelenekler. Ankara, 1954.

Sefer Ersin Berzeg. Kafkasya Bibliyografyası. İstanbul, 2005. 224 b.

Silpağarlani Y.N. Turkiyede Yasayan Karagay-Malkarlarda Demografik durum ve Nüfus Hareketleri. AKBA. 2004. № 2. B. 4045.

Silpağarlani Yılmaz. Kart atam Geriy Efendi. Kart Curt, 1997. № 2. B. 2–3.

Silpağarlani Yılmaz. Korgenlerim, esitgenlerim, bilgenlerim. Kart Curt, 1996. № 1. B. 1–4.

Tekelani Yasar Sanci. Yazilikaya. Birlesik Kafkasya. 1995. № 4. B. 51–54.

Ufuk Taukul. Kafkasya daglilarinda hayat ve kultur. Karaçay-Malkar Türklerinde sosyo-ekonomik yapı ve degisme üzerine bir inceleme. Istanbul: Ötüken, 1993. 254 b.

Ufuk Tuzman. Belpinar Koyünde G09U. Küzğü. 2006. № 2. B. 46–47.

Ural Yesil. Draudan su degil. AKBA, 2005. № 3. B. 1015.

Vedat Balkan. Doglat koyü. Birleşik Kafkasya, 1995. № 3. B. 5556.

Yilmaz Nevrüz. «Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti» nin kısa omürlü olusunun sebep ve saikleri. Birlesik Kafkasya. 1997. № 10. B. 26–30.

Yusuf Hebu. Tarihin silik sayfaları. AKBA. 2004. № 2. B. 88–93.

Интернет-ресурсы

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Турхал (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.karacaydermeegi.com>

Kafpedia (Kafkasyan ensiclopaidia) Кавказская энциклопедия: Международная электронная энциклопедия. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.tr.kafpedia.com>.

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Эскишехир (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.karacaybalkar.org>.

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в п. Башхюйюк Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.bashuyiik.com>.

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Афион-Карахисар (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.afvonkaracav.com>.

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Анкара (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.karacay-balkar.org>

Интернет-портал карачаево-балкарского национально-культурного центра в г. Измир (Турция) Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.karacaymalkar.net>

АКВА — Интернет-портал Американской карачаевской благотворительной ассоциации (США): Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.akba.com>

Башлары

Ал сөзю	5
I БЁЛҮМ. Сураглау публицистика	21
1. <i>Биринчи атламла .....</i>	21
2. <i>Къарачай-малкъарлыла мухажирчилик публицистиканы ал сатырларында .....</i>	24
3. <i>Къачхынчы лагеръледен къарачай-малкъар тилде къагъытла .....</i>	30
4. <i>Дудаланы Махмуд .....</i>	35
5. <i>Йилмаз Невруз .....</i>	38
6. <i>Бусагъатдагъы публицистика .....</i>	39
II БЁЛҮМ. Тыш къыраллада жашагъан жерлеширибизде назмучулукъ бла къара сөз	51
III БЁЛҮМ. Кёлден чыгъармачылыкъ	89
1. <i>Кёлден чыгъармачылыкъны басмалау эм тинтиу .....</i>	89
2. <i>Бусагъатдагъы кёлден халкъ чыгъармачылыкъ – жырла, ий-нарла, айтыула, элберле, жомакъла, зикирле, маулютле .....</i>	97
3. <i>Тарых жырла .....</i>	99
4. <i>Стампулчуланы жырлары .....</i>	111
5. <i>Жангы тарых жырла .....</i>	113
6. <i>Сюймеклик жырла .....</i>	119
7. <i>Чамла .....</i>	123

8. Таурухла	126
9. Сабий жырла бла назмула	127
10. Жомакъла	133
11. Элберле	135
12. Айтыула, нарт сёзле	136
13. Маулютле, зикирле, мунажатла... ..	139
14. Жырчыла, къобузчула, харсчыла	143
Тюркден суратла	147
Сёзлюк	175
Библиография	176

Научное издание

Биттирова Тамара Шамсудиновна

**ЛИТЕРАТУРНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
В КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОЙ ДИАСПОРЕ**

Макет и техническое редактирование

И.Х. Кушховой

Редактор

Л.Б. Кучмезова

Художественное оформление

И.Х. Кушховой

Подписано в печать 02.09.2015 г.

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Гарнитура Palatino Linotype

Усл. печ. л. 10,6. Тираж 500 экз. (1-й завод – 100). Заказ № 133

The federal state budgetary science establishment
The Kabardian-Balkarian institute of humanitarian research
360000, KBR, Nalchik, 18 Pushkin's street
E-mail: kbigi@mail.ru

Федеральное государственное бюджетное научное учреждение
«Кабардино-Балкарский институт гуманитарных исследований»
360000, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18. Тел. 8 (8662) 42-50-94
E-mail: kbigi@mail.ru